

ધુંધવાતો અગ્નિ

(સ્વતંત્ર વિચારો પ્રકટાવતું અણ્મોહું સાહિત્ય.)

વિલાસ ઓફીસ
મુંબઈ.

રૂપિયા ૬૫૦

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૮૨૮

વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ દુધવાતો સર્પિન

વિષય ૬- : ૩

ધુંધવાતો અગ્નિ

યાને

અંત્યજનો આર્તનાદ

લેખક:

મગનલાલ શંકરલાલ મોદી

મુદ્રક અને પ્રકાશક:

હરિલાલ વલ્લભદાસ બ્રહ્મક્ષત્રી.

શ્રી હરિ-હર પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ.

૧૮૧, બજારગેટ સ્ટ્રીટ, કોલ, મુંબઈ.

આવૃત્તિ પહેલી

૧૯૩૧

પ્રત ૧૦૦૦

કિંમત રૂપીઓ દોઢ.

ભારતીય આગમન માટે તૈયાર રહેલા અંગાળના એ ભડવીરો,
ભારતીયો પીરોઈને સંબોધી કહ્યું છે, તેનો પુરો ઇતિહાસ જાણવો હોય તો વાંચો—

કાન્તિની ચીનગારીઓ

ભારત માતાની મુક્તિ માટે માથાં મુકનારા—એ આગમાંથી દેશને
પુણે પુણે કેવી રીતે ચેતનની ચીનગારીઓ પ્રગટાવી, હરતે મુખે
ફાંસીની દોરી સ્વીકારનારા અને સામી જાતીએ ગોળીઓ ઝીલનારા
યુવકોનો કાન્તિકારી ઇતિહાસ રજુ કરતું પુસ્તક.

કીંમત ફક્ત રૂપીયો એક, પોસ્ટેજ ૪ આના વધુ.

ભારતનું ભાવી યાને એક કામદારની આત્મકહાણી

આ નાની સરખી સચિત્ર નવલકથા, મહાન પુરુષોના વિચારો પ્રદર્શિત
કરવામાં કમાલ કરે છે, કામદાર મજૂરોની હાડમારી જીંદગી અને
દુઃખોના વર્ષાદિનો ચિતાર રજુ કરતું પુસ્તક

કીંમત આઠ આના, બહારગામ માટે ૯ આનાની ટીકીટ.

સોરઠી શૌર્યકથાઓ

જો તમે ગુજરાતી હોય તો ભૂમિપર કેવા કેવા વીર પુરુષો પાક્યા
હતા, તે તમારે અવશ્ય જાણવું જોઈએ.

કીંમત ફક્ત રૂ. દોઢ.

પોસ્ટેજ ૭ આના વધુ.

વિલાસ ઓફીસ,

૧૮૧, બજારગેટ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ.

રેનોલ્ડસની લખેલી રસીલી વાર્તા રોઝા લામ્બર્ટ યાત્રા પાદરીની પુત્રી.

એક પાદરીની પુત્રી સંજોગે વશ થઈ, બ્રષ્ટ થાય છે, અને તેમ થતાં તેના પર બદમાશ શ્રીમંતો પોતાનો હવસ પૂરો કરવા તેને કેવી કેવી રીતે ફસાવે છે પાદરીની પુત્રી રોઝા અનેક આશંકાની ફરજિયાત માથું ફેરી રીતે થાય છે, તેના જીવનમાં અનેકાએક ભયંકર અને કશું બનાવો અને છે, જે વાંચતા-કઠણ હૃદયના માણસનું પશ્ચ કાળજી કંપી ઉકે છે, તથા ભાગમાં આ વાર્તા પુરી કરવામાં આવેલી છે.

ત્રણ ભાગના રૂ. ૩, પોસ્ટેજ ૬ આના વધુ.

દરેક ભાગનો રૂ. ૧, પોસ્ટેજ ૪ આના વધુ,

ગોરા અંગ્રેજોનાં કાળાં ભોપાળાં રજી કરતી-રાજકુટુંબના ભયંકર કુકર્મો અને અત્યાચારો-અમીર ઉમરાવોનાં કાળાં કામો-બદમાસોનાં ગજબનાં સાહસો-એક હાનર સાચા પ્રસંગો રજી કરતી નોવેલ

લંડન રાજ રહસ્ય અથવા

મીસ્ટરીઝ ઓફ ધી ક્રાઈ ઓફ લંડન

આ કાંઈ સાધારણ ઉપગ્રવી કાટેલી વાર્તા નથી-પરંતુ બસો વર્ષ પહેલાંના અંગ્રેજોનાં રાજકુટુંબનો શાહી ઇતિહાસ છે.

બાર ભાગના કંપલીટ સેટના રૂ. ૮૦, પોસ્ટેજ રૂ. ૧.

દરેક ભાગના ૧૪ આના, પોસ્ટેજ ૪ આના વધુ.

વિલાસ ઓફીસ, ૧૮૧, બ્રાન્ડરગેટ સ્ટ્રીટ ક્રાઈ, મુંબઈ.

પ્રસ્તાવના

તા. ૨૨-૬-૨૮ ને રોજ કલકત્તામાં અંગાળના વિદ્યાર્થીઓની પરિષદમાં પ્રમુખસ્થાનેથી પં. જવાહિરલાલ નહેરુએ નીચે પ્રમાણે પત્રકાર કર્યો હતો:-

“અંગાળના યુવકો અને યુવતીઓ, તમારામાં વિચાર કરવાની શક્તિ છે? અને વિચારને આચારમાં મેલવાની હિંમત છે? જગતના યુવકોની હરોળમાં ઉભા રહેવા તમે તૈયાર છો? ફક્ત ઉદ્ધત...રાજ્ય તંત્રથી દેશને મુક્ત કરવાજ નહિ પણ આ દુઃખી દુનિયામાં સારો અને સુખી સંસાર રચવા? તમારી સમક્ષ એ પ્રશ્ન છે; તમે જો વાસ્તવિકપણે અને નિડરતાથી તેનો ઉકેલ કરવા માંગતાજ હો, તો તમારે રાજ્યતંત્ર તરફથી અથવા તો પ્રાચીન રૂઢીઓને લીધે ઉભી થતી મુશ્કેલીઓના વિચારજ મનમાંથી કાઢી નાંખવા પડશે. તમારા આદર્શ તમારી દૃષ્ટિ આગળ સ્પષ્ટ રહેવા જોઈએ; જો તે સ્પષ્ટ નહિ હશે તો તમારા સ્વપ્નેો સિદ્ધ કરવાની તમે આશાજ કવી રીતે ખાંધી શકો? તમારાં ધ્યેયને અનુસરતા નિશ્ચિત આદર્શો રાખશો તોજ ફાયરો અને તેને આચારમાં મેલતા જશો તેમ તેમ તમારાં ઇચ્છિત ફળતાં જશે...તમારો આદર્શ જીવન સમરતને સમાવેશનો અને સંપૂર્ણ હોવો જોઈએ...વિશાળપણે તે સામાજિક સમાનતાનો હોવો જોઈએ...રાજ્યક્રિય સ્વાતંત્ર્યનો આદર્શ જીવનનો એક અંશ માત્ર છે...”

તા. ૨૭-૧૦-૨૮ ને દિને ઇટાવામાં આગ્રાની પ્રાંતિક હિંદુ પરિષદમાં પ્રમુખસ્થાનેથી લાલા લજપતરાયે નીચે પ્રમાણે ૨૫૦૮ વચનો સંભળાવ્યા હતા:-

“...મારે તમને ચોકખેચોકખું કહેવું જોઈએ કે હમણાં અસ્તિત્વમાં છે તેવાં જાતિખંધારણો હિંદુ ધર્મ અને હિંદુ પ્રજા માટે સ્ત્રીથી વધારે જોખમકારક છે. આ દેશમાં જ્યારે એકલા હિંદુઓ વસતા હતા ત્યારની શરૂ થયેલી એ પદ્ધતિનાં મૂળ કારણ વિષે તથા તેના લાલાલાભની દૃઢ ચર્ચા કરવા માગતો નથી. ભૂતકાળમાં એ લાભકારક જણાઈ હોય, પણ વર્તમાન સંયોગોમાં અને ખાસ કરીને આજે તો એ ભયંકરમાં ભયંકર સંસ્થિતિ (કુસ્થિતિ) છે. સંગઠનમાં તે નડાર કર્યા છે; હિંદુ જીવનની તે અવદશા છે.”

૫. જવાહિરલાલે દર્શાવેલા આદર્શ અને લાલાજીએ ઉચ્ચારેલાં મતના પાયા ઉપર આ નવલકથા રચવામાં આવી છે. જેવું વસ્તુ-વિધાન છે તેવું વામવિધાન છે. એનો યથાયોગ્ય સંયોગ કલાત્મક છે કે નહિ તે વાંચકો અને વિવેચકો જાણે.

નવલ કથાનાં પાત્રો કલ્પિતજ સમજી લેવાં; એમાંનું કંઈપણ કાંઈએ પોતાને અંગે ઓઠી લેવું નહિ.

મુખ્ય,
રામનવમી ૧૯૮૭.

} લી. મગનલાલ શંકરલાલ મોદી.

પ્રખ્યાતી પામી ચુકેલી ડીટેકટીવ નાવેલ !

કોની બેરી સચિત્ર-Whose Wife ના પુસ્તકનું સંપૂર્ણ ભાષાંતર

કેટલાક ઉંચા અને મોટા ગણાતા સાક્ષરો અને લેખકો ઉપર નામ સાંભળીને 'લાલ કપડું દેખી ગોધો ભડકે' તેમ ભડકી ઉઠતા, પરંતુ તે શ્રીમાનોએ પુસ્તક વાંચ્યું ત્યારેજ તેમના મગજની ડીઝી નીચે ઉતરી, અને ખાત્રી થઈ. ૨૨૫ પાનાં, પાકું સચિત્ર આઈ-ડીંગ

કીમત રૂ-બે, પોસ્ટેજ ૪ આના

ગણીતા અંગ્રેજ પ્રોફેસરોના પ્રખ્યાત તેમજ ભારતના નામાંકિત સંસ્કૃત પ્રાચીન ગ્રંથોના આધારે રચાયલું

વિલાયતી કોકશાસ્ત્ર.

સચિત્ર-બે ભાગના રૂ. ૩, પો. ૬ આના.

સેંકડો રૂપિયાનો ભોગ આપી મોટા અંગ્રેજ, જર્મન તથા ફ્રેંચ તેમજ આર્ય વૈદ્ય ડાક્ટરોનાં મત્તાવાર રતિશાસ્ત્ર અને કોકશાસ્ત્રના ગ્રંથો પરથી ગુજરાતી ભાષામાં તૈયાર થયેલું આ એકજ સર્વોત્તમ અદ્ભુત પુસ્તક છે.

ઉધયુ શ્રી નગીરદારની નાની ટુંકી વાર્તાઓ-હસાવી હસાવીને આનંદમાં મગ્ન કરી દે તેવી વાર્તાઓનો અગ્નનો ૨૨૫ પાનાનું પાકી આઈ-ડીંગનું હેન્ડસમ પુસ્તક-જરૂર વાંચો.

કીમત ફક્ત રૂ. દાઢ, પોસ્ટેજ પાંચ આના વધુ.

વિલાસ ઓફીસ, ૧૮૧ અમરગેટ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ.

શુરાનો સંગ્રામ યાને ગરવી ગુર્જરી.

અંદરને અંદરનાં ઝેર વેર કેટલી દદ પર જાય છે ?
સતી અને બદાદૂર સ્ત્રી પ્રાણાંતે પશુ પોતાની ટેક છોડતી નથી.
શરતાર રમણીની શુરવીરતા અને ખરા રજપૂતોની શુરવીરતાનું
સચોટ દીગ્દર્શન કરાવતી આ નવલકથા શૌચરસથી ભરપૂર છે,
૨૦૦ પાનાંનું સચીત્ર પુસ્તક કિંમત રૂ. એક, પોસ્ટેજ ૪ આના વધુ.

સ્નેહ સમાધી યાને પ્રેમયજ્ઞમાં પ્રાણપાલ્ય

કી. ૮ આના, બહારગામ માટે ૯ આનાની ડીકીટ મોકલવી.

આઝાદીનો જંગ કિંમત રૂ. ૩. દોઢ,
પોસ્ટેજ ૭ આના વધુ.

કોકશાસ્ત્ર, મસ્તકશાસ્ત્ર તથા જીંદગીના અનેક પ્રસંગો
માટેનો મહાન ગ્રંથ ૧૫૦ સુંદર ચિત્રો

જીવન-રહસ્ય અપ-ટુ-ડેટ પાકું બાઈન્ડીંગ
કિંમત રૂ. ૭, પોસ્ટેજ ૧૨ આના,

ભારતનું ઘડતર

ભાગ ૧-૨
(સચીત્ર)

અને ભાગના ૧૩ આના, વી. પી. પોસ્ટેજ ૮ આના વધુ.

જામિ

માસિકના આગલા અંકો સીલકમાં હશે ત્યાં
સુધી મળશે, દરેક ચાલુ અંકના ૫-૫ આના,
આસ અંકો (દિવાળી, ટોલ્ડોય) દરેકના ૯-૯ આના.
વિલાસ ઓફીસ, ૧૮૧, બજારગેટ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ	પાનાં	પાનાં	પાનાં	પાનાં
૧	૧	૧	૧	૧
૨	૨	૨	૨	૨
૩	૩	૩	૩	૩
૪	૪	૪	૪	૪
૫	૫	૫	૫	૫
૬	૬	૬	૬	૬
૭	૭	૭	૭	૭
૮	૮	૮	૮	૮
૯	૯	૯	૯	૯
૧૦	૧૦	૧૦	૧૦	૧૦
૧૧	૧૧	૧૧	૧૧	૧૧
૧૨	૧૨	૧૨	૧૨	૧૨
૧૩	૧૩	૧૩	૧૩	૧૩
૧૪	૧૪	૧૪	૧૪	૧૪
૧૫	૧૫	૧૫	૧૫	૧૫
૧૬	૧૬	૧૬	૧૬	૧૬
૧૭	૧૭	૧૭	૧૭	૧૭
૧૮	૧૮	૧૮	૧૮	૧૮
૧૯	૧૯	૧૯	૧૯	૧૯
૨૦	૨૦	૨૦	૨૦	૨૦
૨૧	૨૧	૨૧	૨૧	૨૧
૨૨	૨૨	૨૨	૨૨	૨૨
૨૩	૨૩	૨૩	૨૩	૨૩
૨૪	૨૪	૨૪	૨૪	૨૪
૨૫	૨૫	૨૫	૨૫	૨૫
૨૬	૨૬	૨૬	૨૬	૨૬
૨૭	૨૭	૨૭	૨૭	૨૭

ભારતીય સ્વરાજ્ય

—યાને—

અંત્યજનો આર્તનાદ

મકરણ ૧ હું

પિતા પુત્ર

“જે, મણીઆ, તારો આ બ્રહ્મચાર મારા ઘરમાં નહિ ચાલે. ઘરમાં શું? મારા ગામમાં પણ નહિ ચાલે.” જીવજી દેસાઈએ પોતાના પુત્રની ઘરમાં પેસતાંજ ધુળ ઝાટકવા માંડી.

“મોટા જોટા છોકરાને મણીઓ, મણીઓ, કહીને શું બોલાવ્યા કરો છો? મણીભાઈ કહો, અથવા મણીલાલ કહો. આપણે મણીઓ કહીએ એટલે આખું ગામ પણ મણીઓ કહેશે” મણીલાલ પોતાના પિતાને જવાબ આપે તે પહેલાં તેની માતા વજીઆ દેસાઈ બોલી.

“તું વચ્ચે નહિ બોલ; વચ્ચે બોલીને મારી વાત બૂલાવી નાંખે છે.....” જીવજી જરા તપીને બોલ્યા.

“હું તો એટલુંજ કહેતી હતી કે જેને ઘરમાં માન નહિ મળે, તેને બહાર પણ કાઢ ન પૂછે.” વજીઆએ પોતાની દલીલ ચાલુ રાખી.

“અરે, સમજ્યો તે તો, હવે માંડી વાળને. ચાલને, આજથી મણીભાષ કહીને બોલાવીશ. બોલ, મણીભાષ, તારે ઘરમાં અને ગામમાં બ્રજાચાર દાખલ કરવો છે ?”

“મેં શો બ્રજાચાર કીધો, પિતાજી !” મણીલાલ બની શકે તેટલા નમ્ર અવાજે બોલ્યો.

“જાણે કંઈ જાણતોજ નહિ હોય તેમ મને સામો પૂછે છે કે શો બ્રજાચાર કર્યો ? દીકરા, તારા કરતાં તો મેં વધારે દિવાળી જોઈ છે હં !”

“તેની કોઈથી ના પડાય તેમ છે ? પણ મેં બ્રજાચાર એટલે કુવતરન અથવા અધમ અચરણ કયું” હોય એવું મને યાદ નથી આવતું.”

“તે શું જમાનાઓનો બનાવ બની ગયો કે તારે યાદ કરવો પડે ? દીકરા, એ બધી વાગ્ગળ રહેવા દે. ઢેડવાડામાં ફરનો ફરે છે અને વસવાયાં લોકોને પણ નાહકનો ચઢાવનો ફરે છે તે બ્રજાચાર નહિ તો બીજું શું ? કાલે તુ પેલી નંદી ઢેડીની છોકરીની આંખમાં દવાનાં ટીપાં તેને અડકીને ગંદી આવ્યો હતો એમ પણ મેં સાંભળ્યું છે.....એવાં કામો હું બિલકુલ કરવા દઉંશ નહિ.....”

“હું રાત્ર ઉપર અદિં આવ્યો ત્યારથી મને પણ લાગે છે, પિતાજી, કે આપણાં મનવ્યોમાં બહુ તફાવત છે; તે તફાવતો દૂર થઈ શકતા હોય તો તેમ કરીને આપણે મળી સમજીને સાથે રહેવું અથવા તો મારે બહારગામ ચાલ્યા જવું.”

“તું આમ જોં જોં પેં પેં નરમ નરમ વાત કરે છે તેજ પહેલાં તો મને ગમતું નથી. સાળું ગુજરાત વિદ્યાપીઠનું વાતાવરણ એવું લાગે છે કે બધાને માયક્રાંગલા અનાવી દે છે. સરકારી સ્કુલો અને કોલેજોમાં બહુનારાઓ કેવા ચગોર બની ગય છે. બલબલને ચપટીમાં રમાડી દે.”

“એ ખરી વાત હશે, પિતાજી, કે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ કોઈને ચપટીમાં રમાડી દેતાની કળા શીખવતી નથી. પણ ગુજરાત વિદ્યા પીઠમાં મને મોકલનાર તો તમેજ હતા ને?”

“તે તો દીકરા, એમ ધારીને કે મારે કંઈ તારી પાસે નોકરી કરાવવી નહોતી, કંઈક ઉપયોગી અક્ષરજ્ઞાન મેળવી આવે અને મારી આટલી મિશ્કત સાચવે, એજ હેતુથી મેં તને ત્યાં મોકલ્યો હતો. પણ તું તો ત્યાંથી નવુંજ તુલ શીખીને આવ્યો.”

“પિતાજી, ગુજરાત વિદ્યાપીઠને તમે અન્યાય કરો છો, તેથી મારે કહેવું પડે છે કે વિદ્યાપીઠ બંને અમને ચગોર ન બતાવતી હોય; પણ તે અમને વિનયો, સત્યાગ્રહી, અને સેવાભાવિક તો કરે છે જ. ગઈ સાલની (સંવત ૧૯૮૩ની) ગુજરાતની રેલ વખતે સંકટ નિવારણનાં કામમાં ફક્ત ચણા ફાટીને ગાઉઓના ગાઉઓ કાઢવ અને પાણી ડંકોળીને ગામડાંઓમાં અમે ગુજરાત વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓ ફર્યાં હતા. સરકારી કોલેજોના તમારા ચગોર વિદ્યાર્થીઓની તો શિક્ષણ પણ દેખાઈ નહોતી.”

“પણ તારો તે સેવાભાવ આ ગામને જોઈતો નથી.....”

“કહે કે તમને જોઇતો નથી.....”

“હા, હા, મને જોઇતો નથી”

“તો પછી મારે સવિનય સત્યાગ્રહ કરવો પડશે અને તમે જોઇ લેજો કે ગુજરાત વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓ જાં જાં પેં પેં કરે તેવા નરમ અને માયકાંગલા નથી...” મણીલાલ રોષદષ્ટક સાદે બોલ્યો.

“પણ અહિં ગામમાં તું ઉચ્ચપાઠ્ય શું કરી નાંખવાનો છે તે તો કહે ?”

“પિતાજી, પહેલાં તો એ કે તમે એકલાં વસવાનોજ નહિ પણ સર્વ કામનો વિનાકારણ તિરસ્કાર કરો છો. ઉંચું કામ તો પોતાનું માન જળવવાની સ્થિતિમાં છે, પણ કહેવાતી ઉતરતી વણીને તો તમે બહુજ અન્યાય કરો છો એમ હું આજ સુધી જોતો આવ્યો છું ?”

“એમ ?”

“હારતો વળી, તમે સુથારને સુથારડો કહી, લુહારને લુહારડો, દરજીને દરજી, મોચીને મોચો. કુંભારને કુંભારડો. ધાંચીને ધાંચો, કણ્ણીને કણ્ણો, બ્રાહ્મણને બ્રાહ્મણો, વાણિયાને વાણિકો, અને કાળીને કાળચો કહી રોજ તેઓનું અપમાન કરો છો. તેઓ સાથે તમે તુંકાર વગર વાત કરી શકતા નથી અને ઢેડા દુપળા સાથે તો ગાળ સિવાય બોલતાજ નથી....”

“વાર વાર ત્યારે એ બધાને હવે કાલથી હું બાઇસાહેબો કરવા જઇશ, કેમ ?”

“ હું બાપસાહેબો કરવાનું કહેતો નથી. તેઓને સૌ સૌના મરતબા પ્રમાણે બોલાવવા જોઈએ; તેઓનાં કુટુંબ કળીલા કે સર્ગ-પહાલાંઓ સમક્ષ તેઓનું અપમાન નહિ થવું જોઈએ....”

“ તેઓને અપમાન લાગતું હોય તો બધા મારી સાથે વ્યવહાર શિદ્ધને રાખે છે ? ”

“ તમારા જીલમને લીધે. તમે સર્વ કામનાં માણસો પાસે બળબળરીથી કામ કરાવો છો; કામ કરાવ્યા પછી તેનું વ્યાજબી દામ પણ આપતા નથી....”

“ તું શું જાણે કે હું વ્યાજબી દામ આપતો નથી ? ”

“ હું મારી નજરે જોઈ છું ને. લુહાર, સુથાર, દરજી, મોચી, ધાંચી, કુંબાર અને બીજો મજૂર વર્ગ હંમેશાં આપણે બારણેથી હાથ નાંખતો જાય છે અને માંહોમાંહોમાં તમારી નિંદા કરે છે. ”

“ તેથી મારી ઇજ્જત જતી રહેવાની કેમ ? ”

“ તે તો તમે જાણો; પણ એ કામોમાં થતી નિંદાનો પવન તાલુકામાં અને આખા જિલ્લામાં પહોંચ્યો છે. ત્યાં જુઓ ત્યાં સાંભળવામાં આવશે કે રાજપુર ગામવાળા જીવજીવેલા બહુ જીલમ-ગાર છે. તમારાં ફરજંદ તરીકે ગામ પરગામના લોકો મારા તરફ આંગળી ચીંધે છે....”

“ તેથી શરમ લાગવાથી તું બધાને માન આપવા નીકળી પડ્યો હોય, કેમ ? ”

“ હું તો પહેલેથીજ કોઈને અપમાનકારક કે સત્તાવાહી અવાજથી બોલાવતો નથી. ”

“એતો હું જાણું છું કે તારામાં દેશાધીરી જાળવવાનું પાણી નથી.”

“કાષ્ટની હાય નિસાસા લેવામાં પાણીદાર થઈ જવાનું હોય એમ હું સમજતો નથી.”

“સમજીનું પુછકું ખરોતે તો ? એક દાખલો તો આપ, કે મેં કાની હાય લીધી છે ?”

“મારા તો સાંભળવામાં આવે છે કે આ ગામ પંદર વરસ ઉપર આબાદ હતું. તે તમે ખરબાદ કયું.”

“મેં ખરબાદ કયું ? શી રીતે ? તને કહ્યું કાણે ? તે કમખખનું નામ તો આપ.”

“તે વરસ ઇન્દુએન્જાથી આપણાં ઘરમાંથી ત્રણ દિવસમાં સાત માણસો મરણ પામ્યાં ! મારાં બાઈઓ, બહેનો અને છતર રહેલીઓ ! એ વિષે ગામમાં શી વાતો થતી હતી તે સાંભળી છે ?”

“જેનું મોત આવ્યું હશે તે મુઝાં હશે અને વાત કરનારા પણ મરશે. મને તેની શી દરકાર ?”

“લોકો કહે છે કે ગરીબની આંતરડી કકળાવીને દોલત એકઠી કરી છે તે દીકરીએ પણ દીવો રહેનાર નથી....”

“અને તેવા પાછા લોકો સાથે બેગાઈને તું સંબંધ સુધારવા ખરું છે ?”

“તેઓનો તિરસ્કાર તો મારાથી નજ થાય. પેલા દેવજીબાઈ અત્યજનો તેના કાકા ઉપર મુજબથી કેવો પત્ર આવ્યો છે તે તમે જાણો છો?...”

“કયો દેવજીભાષ? હા, હા, પેલો દેવલો ઢેડો? હં, તે શું લખે છે?”

“તે એમ લખે છે કે જ્યાં સુધી જીવજી દેસાષ જીવતા હશે ત્યાં સુધી તે ગામ આવવા માગતો નથી. તેની વાવલાંની જમીન તથા ધરનાં ઠીઠાંની પણ તેને દરકાર નથી...”

“તે નહિ આવે તો તેની અમને પણ શી દરકાર છે? ઢેડા-ઝોનો શો તોટો બળ્યો છે કે? તે નહિ, તો તેના બાપ બીજા. આટલાં વરસ તેના વગર ચાલ્યું કે નહિ?”

“તમારી એવી વલણુમાં જ મને વિરોધ દેખાય છે.”

“અને તારી ચાલણુમાં મને વિરોધ દેખાય છે આજે તો તું ઢેડીની આંખમાં દવાનાં ટીપાં રેડવા ગયો અને કાલે તો તું તેની સાથે બેસીને ખાવા પણ તૈયાર થશે...”

મણીલાલ કાંઈ બોલ્યો નહિ. જીવજી દેસાષએ આગળ ચલાવ્યું:

“વળી ઢાળી કુંકાની માવજત કરવા જાય; તેઓને જોઈતું હોય તે કાંઈને પૂછ્યા વગર ધરમાંથી લઈ જઈને આપી આવે, તે તું શું ધરનો માલિક બાલિક થઈ ગયો છે?”

“આપણે ત્યાં પડી રહેલી ચીજનો કાંઈને ઉપયોગ હોય તો તે આપવામાં ખોટું શું છે? પરગજુ અને ભલા થવાનું તો બધે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે....”

“આપ્યાં આપ્યાં શિક્ષણ! વેદીઆ ઢોર જેવો તો છે; બધ્યો પણ મળ્યો નહિ; મહાત્મા ગાંધી તારા જેવાજ વાચક હતા. ઢેડાઝોના સચાલને આગળ કરીને સ્વરાજ્ય લેવા ગયા. તે રવડી ગયા, રવડી! આજે આશ્રમમાં બેઠા બેઠા ભજનીયાં કર્યા કરે છે!”

“મહાત્મા ગાંધીની વાત જવા દોને. ધરમાં મારાથી ઉંચનીચનો બેદ રખાશે નહિ. હું તો મારા અંત્યજ બંધુઓને ધરમાં બોલાવીને બેસાડીને વાત કરીશ અથવા કામ કરાવીશ.”

“તેમ હું કદાપિ થવા દષ્ટિ નહિ: જો કોઈ અંત્યજને ધરમાં બાંધ્યો તો હું તેને જનથી મારી નાંખીશ....” જીવજીએ છેક મિનન ગુમાવી કહ્યું.

“ તો તેની સાથે હું મારો પણ જન આપીશ. ” મણીલાલે તેટલીજ દઢતાથી કહ્યું અને મેડા પર જવા દાદર ચઢવા લાગ્યો.

પિતા પુત્રનાં છેલ્લાં વાક્યોથી વજીઆ દેસણની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. પતિને સંબોધીને તે કંઈ બોલવા જાય તે પહેલાં જીવજી પોતેજ તેના ઉપર ખીજવાઈ ગયા:

“તેંજ એને ચઢાવી મેલ્યો છે. તું પોતે કરણ દાનેશ્વરીની દીકરી ખરીને તે પાછો દીકરાને દાનેશ્વરી થવા ઉત્તેજન આપે છે!”

તે બિચારી ગદ્ગદ કંઠે બોલી:

“ભગવાને એકનો એક રહેવા દીધો છે, તેનેય શું કરવા હાડ-છેડ ક્યાં કરો છો? ધરડા થવા આગ્યા તોય તેના તે.”

એવામાં પ્રાંઠ વય અને પ્રાંઠ શરીરવાળા એક ગૃહસ્થે મોટેથી “કેમ છો, જીવજી દેસાઈ?” એમ બોલી ધરમાં પ્રવેશ કર્યો. દેસાઈને લાલ આંખો સાથે બેઠેલા અને દેસણને આંખમાં આંસુ સાથે સામે ઉભેલી જોષ તેણે નમ્ર કટાક્ષ કર્યો:

“વૃદ્ધ થયાં તોય તમે કલ્પ કરી શકો છો; બાગ્યશાળી તો ખરાં.”

પોતાના કટાક્ષની પૂરતીમાં તે ગૃહસ્થ બેઠે જણ્યુ સામે જોષ નફટાઈથી ખડખડાટ હસ્યા.

અકરણુ ૨ જી.

મિત્રો કે વેવાધરો ?

એ અણધાર્યા આગન્ટુકનું નામ કલ્યાણજી હતું. તે મુંબઈમાં આયર્ન વીમા કંપનીના વ્યવસ્થાપક હતા. હમણાં ઉનાળાના દિવસોમાં ધંધા ધાપા જરા મંદ હોવાથી તે પોતાને ગામ હવા ફેરે આવ્યા હતા. જીવણજી દેસાઈના ગામમાં નેમનું મોસાળ હોવાથી અને નાનપણમાં ત્યાં ધણો વખત રહેલા તેથી જીવણજી સાથે તેમને મિત્રાચારી હતી. મોટી ઉંમરે બેઉ જણા જુદા જુદા વ્યવસાયમાં પડ્યા હતા છતાં પ્રસંગોપાત્ત તેઓનું એક બીજાને મળવાનું બન્યા કરતું. જીવણજી ધરની બહાર ઝાઝા નીકળતા નહિ, પણ કલ્યાણજી તો ગામ ગમાતરે જાય ત્યારે પણ વીમો ઉતરાવનારા ધરાકો શોધ્યા કરે, એટલે તેમનું રાજપુરમાં આવવું એક પંથ ને દો કાજ જેવું હતું, પરંતુ આ પ્રસંગે તો તેમણે કંઈ ત્રીજું કાજ કરવું પણ ધાયું હતું.

વજીઆ દેસણે નોકર સાથે કલ્યાણજી માટે પાણીનો લોટો મોકલ્યો અને પોતે ચાહ બનાવવા માટે રોકાઈ.

“મેં સાંભળ્યું કે મણીલાલ અમદાવાદથી આવેલો છે, માટે લાવ મળી આવું. ધણા વખતથી એને જોયો નથી. ઘરમાં નથી શું ?” કલ્યાણજીએ પૂછ્યું.

“છે તો ખરો, માળ ઉપર હશે.” જીવણજીએ બેપવાંધથી જવાબ આપ્યો.

કલ્યાણજીએ મણીલાલને મોટેથી જીમ પાડી એટલે માળ પરથી તે નીચે આવ્યો, અને થોડા વખત પર જાણે કંઈ જ ન બન્યું હોય તેમ હસતે મોઢે કલ્યાણજીનો સત્કાર કર્યો.

“કેમ હવે તમે વિદ્યાપીઠના સ્નાતક કે સૂતક થું કહેવાય, તે ચમ રજા કે નહિ?”

“જી, સ્નાતક થયો છું.” કલ્યાણજીએ કટાક્ષમાં વાપરેલા “સૂતક” શબ્દ સામે રોષ દર્શાવવા મણીલાલે સ્નાતક શબ્દ બાર દહને ઉચ્ચાર્યો.
“ત્યારે હવે થું કરવા માગો છો?”

“હમણાં તો ખાત્ર પીને લહેર કરીએ છીએ.....થોડ્ય કામની શોધમાં છું.” મણીલાલનો જવાબ સાંભળી તેના પિતાએ તેના પ્રત્યે કાતરદષ્ટિ નાંખી.

ચગોર કલ્યાણજી સમજી ગયા કે પિતા પુત્ર વચ્ચે કંઈ ચક્રમ્ક ઝરેલી છે.

“મુંબઈ આવોને, કશે ગોઠવી દહશ. બીજી જગા ન મળે તો મારી કંપનીમાં જગા થશે.”

“વાર, જોઈશું.” મણીલાલે ટુંકમાં પતાવ્યું.

“જીવણજી દેસાઈ, તમારાં પ્રિમિયમ બધાં ભરાઈ ગયાં. હવે તમારે વધુ હપ્તા ભરવાના નથી.” કલ્યાણજી પોતાના ધંધાની વાત પર ઉતરી પડ્યા.

એવામાં નોકરે ચાહના એ પ્યાલા લાવી જીવણજી તથા કલ્યાણજીની આગળ મૂક્યા.

“કેમ, તમે ચાહ નથી પીતા શું?” કલ્યાણજીએ બોલ્યાજ કરવું-
જોઈએ એટલે તેમણે મણીલાલને પૂછ્યું.

“ના, જી.” મણીલાલે ડોકું ધુણાવી કહ્યું.

“જીવણજી દેસાઈ, તમે જાણો કે? અમે ચાહ, પાન, બીડીના
બચ્ચન વગરના માણસોના વીમા સસ્તા દરે ઉતારીએ છીએ. જે
તમારે હમણાં મણીલાલનો વીમો ઉતારવો હોય તો વરસ દહાડે
પંદર વીસ રૂપીઆ અકારા કરવા પડે, પણ ખાસો રૂપીઆ એક
હજારનો વીમો ઉતરે.”

“માફ કરજો, કલ્યાણજીભાઈ અને વીમાનો ધંધો પસંદ નથી
અને વીમો ઉતારાવવામાં હું માનતો પણ નથી.” મણીલાલે પિતાના
વતીનો જવાબ આપી દીધો.

“કેમ, તમને એ સામે કંઈ વિરોધ છે શું?”

“હા, મોટો વિરોધ છે. લોકોની તમે ઇશ્વરમાંથી શ્રદ્ધા ઉઠાડી
લો છો, માણસ માત્રની મોતની બીક રાખવાની જે નયજાઈ તેને
તમે વધારો છો અને તેનો ખોટો લાભ ઉઠાવો છો.”

“ભાઈ, એ દિલ્લુશી તો આજે સાંભળી, બાકી
અમે વીમાવાળાઓ ઉલોગ હુનરને કેટલું ઉત્તેજન આપીએ છીએ,
દટાઈ રહેતી થાપણને કેવી ચલણમાં ફરતી રાખીએ છીએ...”

“એ બધી વાત ખોટી છે. તમે લોકો મઝેયા ઓદિસો ચલાવો
છો અને સરકારની ત્રિજેરી તર રાખીને તેને ઉડાઉ અને ખર્ચાળ
બનાવો છો...”

“મણીભાઈ, તમે હજી નાદાન છો.” કહેતાં કલ્યાણજી જીવણજીની સામે નજર ઠેરવી ખડખડાટ હસી પડ્યા.

જીવણજી આ વાતમાં કંઈ રસ લેતા જણાયા નહિ.

“પેલા રામભાઈ પટેલને મળવા તેને ગામ જઈં છું.” એમ કહી મણીલાલ ભેડિ વડીલોને એકલા છોડી ચાલ્યો ગયો.

જીવણજીને તેથી ટાઢક વળી કે થોડીવાર ઉપર પિતાપુત્ર વચ્ચે જે પ્રકારનો વિવાદ થયો હતો તેવો વિવાદ કલ્યાણજીની હાજરીમાં થવાનો ભય રહ્યો નહિ. મણીલાલના ગયા પછી વાતગરા કલ્યાણજી ખોલ્યા :

“ભાઈ સાહેબ મગજના ફરેલા દેખાય છે. હોયજને, જેવા બાપ તેવા બેટા.”

“ના, ભાઈ ના, બેટો બાપ જેવો નથી. અમારા વિચારોમાં ઉધના અને કતારગામ જેટલું અંતર છે.....” જીવણજીએ નિસાસો નાખતા હોય તેવી રીતે જવાબ આપ્યો.

“કંઈ તોકરીએ લગાડી દોને કે પોતાની મેજે ઠડો પડે.” કલ્યાણજીએ સૂચના કરી

“તો ત્રીજે દિવસે શેડીઆઓ કે ઉપરીઓ સાથે લડીને નીકળી જાય તેવો છે.”

“વિચારોમાં ભિન્નતા એટલે જરા ગાંધીજી જેવા ખ્યાલ ધરાવતો હશે એજ ને?”

“ફક્ત ખ્યાલ ધરાવતો નથી, પણ ગાંધીજીના અશક્ય આદર્શોને આચારમાં મેલવા મંડ્યો છે.”

“મેલવા મંડ્યો છે કે મેલવા માગે છે?”

“માગે છે શું? મંડ્યો છે. ઢાંઝોને ઝડે ચોક અડકે છે અને અડકીને નહાતો પણ નથી...”

“એટલી હદ સુધી વાત મધ છે એમ?”

મેહ જણ્ય થોડીવાર મૌન બેઠા. પછી કલ્યાણજીએ કહ્યું :

“એક ઉપાય છે. પણ તમે કહેશો કે મેં વળી સ્વાથની વાત કાઢી...”

“ના, ના, બોલોને. જે ઉપાય બતાવવો હોય તે બતાવોને...”

“જીવાન છોકરાને પરણી રી દો, તો પછી બધાં ધર્તીંગ પડતાં મેલે. એમાં ચિત્ત ચેટિં તો બીજું બધું બૂલી જાય...”

જાણે એ વાત માનતા ન હોય તેવી આંખ કરી જીવજીજી બોલ્યા.

“આપણીજ જીવાની સંભારો ને! અને હમણાં તો પાછો જમાનોય બદલાયો છે. અંગ્રેજ કેળવણીથી જીવાનોના માથા ફરી જાય છે, તેમાં ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોના પ્રચાર થયો છે, એટલે વાદરાઓને નિસરણી મળ્યા જેવું થયું છે.”

“ચાલો, આપણે બહાર જઈએ. મારો મહાદેવનાં દર્શન કરવાનો વખત થયો છે. ત્યાં બેસી આપણે વાતો કરીશું.”

એમ કહી જીવજીજીએ કપડાં પહેર્યાં અને બેહ જણ્ય ગામને પાદરે સિવાલયમાં ગયા ત્યાં દર્શન કર્યા પછી બન્ને જણ્યા દહેરાના ઓટલા પર બેઠા, એટલે જીવજીજીએ વાત શરૂ કરી:

“તમે સુચવો છો તે ઉપાય મારે મળે ઉતરે છે. હવે એ વાત ચાળવવા માંડીશું.”

“ચાળવવાનું કામ નથી.” કલ્યાણજી પોતાના સાધ્ય વિષય ઉપર આવ્યા, “ચાળવવાનું એટલે કન્યા શોધવાનું કેની? તમારે કન્યા શોધવા દૂર જવું પડે તેમ નથી. મારી દુગી ઉપર ચૂવા આવી છે.”

“વાર, તમારી દુગીને સ્વીકારીએ, પણ તમે વાંકડો શો આપશો?”

“અહ્યા, જીવજી દેસાઈ, મિત્ર પાસે તે વળી વાંકડો મળવાનો હોય?”

“ના, ના, વ્યવહારની વાતમાં મૈત્રી નહિ ચાલે. મને બીજેથી વાંકડો મળતો હોય, અને તમારે બીજે ઠેકાણે વાંકડો આપવો પડતો હોય, તો મને શા માટે નહિ આપો?”

“અરે પણ તમે તમારા પુત્રનો સ્વભાવ જાણો છો કે? તે હશે સુધારક વિચારનો; અને મારી પાસેથી તો શું પણ કોઈની પાસે વાંકડો લઈને પરણવાનો નથી. એટલે જો એ પ્રશ્નની આડ નીકળી જતી હોય તો મારી દીકરીને તમે શા માટે પસંદગી નહિ આપો? ખાસી મેંટ્રેક સુધી જાણેલી છે અને હજીય વધુ અભ્યાસ કરવાની છે.”

કલ્યાણજીએ અતાવેલો આ ભય પણ જીવજીના મનમાં ઠર્યો, એટલે દરખાસ્ત સ્વીકાર્યા સિવાય તેને છુટકો દેખાયો નહિ. તેણે કહ્યું:

“વાર, ત્યારે આજની રાત રહી જાઓ અને કાલે સવારે પાંચ સમાને બોલાવી વેવિજ્ઞાન જાહેર કરીએ.”

‘અરે, ના, ના. એવી ઉતાવળ કરવાની જરૂર નથી. જીવાનોનાં ભેજાં સાથે બહુ સમાલીને કામ લેવાનું છે. આપણે કાલે વેવિશાળ કરીએ, એટલે બાપસાહેબ તરતજ મિળજી ગુમાવી ખેસશે અને કહેશે કે મને પૂછ્યા વગર અને મારાં લક્ષ્મીની બાબતમાં બીજાઓને ચોક્કાં ગોઠવવાનો કે દલાલી કરવાનો શો હક છે?’

“કલ્યાણજી, તમે મુંબઈમાં રહીને બહુ ઘડાયા લાગો છો હં!”
જીવજીએ કલ્યાણજીની યુદ્ધિની પ્રશંસા કરી.

“મુંબઈનાં શું? ઘાટે ઘાટનાં પાણી પીધાં છે. જીવાનિયાઓમાં હમણાં પોતેજ કન્યા પસંદ કરીને પરણવાનો પવન ફેલાયો છે. તેઓ માટે આપણે ગમે તેવું સારું જોડું ગોઠવીએ તો પણ જો તેઓને પૂછીએ નહિ તો મામલો વણસ્યોજ સમજવો. તેઓ વ્યવહારમાં નાટકના કે નવલકથાના મુખ્ય નાયકના જેવો બાગ બજવવા તૈયાર થઈ જાય છે!” કલ્યાણજીએ પોતાનો અનુભવ દર્શાવ્યો.

“ત્યારે કામ પાર પાડવું શી રીતે?”

“જુઓ, હમણાંના જીવાનિયાઓની મનોદશા હું તમને સમજાવું. તેમની ઉગતી જીવાનીમાં જે યુવતી તેમની પ્રથમ નજરે પડે છે, તેની સાથે સંવનન કર્યા પછી, વરસ વંટોળ સાથે હરવા ફરવાનાં ધિંગાંણાં મચાવ્યા પછી લગ્ન કરવાં એવી તેઓની અભિલાષા હોય છે. આપણા કરતાં તેઓમાં સ્ત્રી સન્માનની લાગણી ઘણીજ વધારે હોય છે, એટલે પ્રથમ નજરે પડનાર કુમારિકા જેવી હોય તેવી, છાણાં વીણતી હોય તોય, રાજને ગમેલી રાણી જેવી થઈ જાય છે.”

“હા,.....”

“અને તમારો પુત્ર સામાન્ય જીવાનોમાં કંઈ અપવાદ જોવો નથી. માટે તેને કંઈ પણ બહાને મુંબઈ મોકલો. મુંબઈમાં હું તેને મારે ઘેર તેડી જઈશ.....અને તેની તથા દુગીની દષ્ટોદષ્ટ મળતાં...”

“સમજ્યો, સમજ્યો.”

“આવી યુક્તિ કર્યા વગર જો આપણે વેવિશાળ કરીએ તો હું તમને ખાત્રીથી કહું છું કે તેમાં વિધ્ન ઉપસ્થિત થયા વગર રહેજ નહિ.”

પછી શિવાલયથી બેઠે જણુ ઘેર આવ્યા. બીજે દિવસે સવારે કલ્યાણજી જતા રહ્યા. જીવજીએ પોતાની સ્ત્રીને પણ મજકુર મસલે-હતથી અગણુ રહેવા દીધી.

ક્રાન્તિની ચીનગારીઓ

આઝાદી માટે પ્રાણપાંજર કરનાર બંગાળી યુવકોની સંપૂર્ણ રોમાંચક ઘટનાઓથી ભરપૂર-અણુમોલું પુસ્તક-કિંમત એક રૂપિયો-
વી. પી. પોસ્ટેજના ૪ આના વધુ.

હિન્દુજ્યોતિ ઓફીસ,

૧૮૧, બગરગેટ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ

પ્રકરણ ૩ જી

માંધીશિક્ષણનો પ્રયોગ

રામભાઈ પટેલનું ગામ કુંગરપુર રાજપુરથી ચાર માઈ છેટે નદીકાંઠે વસેલું હતું. દસ વરસ પહેલાં ગામની ખ્યાતી કંઈજ નહોતી, પણ ન્યારથી રામભાઈ પટેલે ગામમાં વસીને ત્યાં પોતાની વાડી ઉછેરી અને વણાટશાળા ચાલુ કરી ત્યારથી આસપાસનાં ગામોનાં ખેડુનો માટે એ ગામ જાણે યાત્રાનાં ધામ જેવું બની ગયું હતું. જીલ્લામાં ફરવા નીકળતા અમલદારો રામભાઈની વાડી અને વણાટ-શાળા જોયા વગર ચૂકતા નહિ.

મણીલાલ પાછલે પહેરે કુંગરપુર પહોંચ્યો, ત્યારે ઝાંપા આગળ બાળકો વાછડાં સાથે રમી રહ્યાં હતાં; રામભાઈની સ્ત્રી હાથમાં મટકી લઈને ગાયો દોહવા નીકળતી હતી; એક ખુલ્લામાં નાકરો બળદોના ચારાપાણીની વ્યવસ્થા કરતા હતા; અને રામભાઈ પટેલ પોતે, કેલ્લાક આગંતુક ખેડુતોને આંખાના ઉછેરની નવી રીત સમજાવતા હતા.

“આવો, મણીભાઈ.” ઝાંપા આગળથી પ્રવેશ કરતા મણીલાલને જોઈને રામભાઈએ તેને આવકાર આપ્યો.

પોતાને ધેર કેટલીક વખત આવેલા હોવાથી રામભાઈને મણીલાલ ઓળખતો હતો ખરો; પણ તેમની વાડી અથવા વણાટશાળા જોવા તે કદી આવ્યો નહોતો. લોકોને માટે તેની ખ્યાતી સાંભળીને તે જોવા જવાનો તે વિચાર કરતો હતો. તેવામાં રામભાઈએ પોતેજ તેને પંત્ર લખીને મળવા બોલાવ્યો હતો.

“મરીબની ઝુંપડી પાવન કગવાની આખરે તમને દુરસદ મળી ખરી.” રામભાઈએ વિવેક કર્યો.

રામભાઈને ત્યાં મહેમાન આવેલા સમજીને ખેડુતો તેમની રજા લઈ વિદાય થયા. તેઓના ગયા પછી મણીલાલે ટકાર કરી:

“રામભાઈ, તમે કુંગરપુરને જાણે બીજું ગોકુળિયુજ બનાવી મેલ્યું લાગે છે. તમારી વાડી, તેની વચ્ચે બાંધેલું ઘર, ઝાંપાની સામેજ આવી રહેલી નદી, સામે કાંઠે દેખાતાં ગામો, નદીનાં બેઠે કાંઠે આવેલાં બાઠાંઓમાં કામ કરતા ખેડુતો; સાંજને વખતે પાછાં ફરતાં ઢોરો; બાળકોના કિલકિલાટ, ગોવાળોની ધમાલ; આ બધાં દશ્યો ખરેખર સુખાવહ છે. તમે ધંધો અને ક્ષેત્ર ખેડેલી રૂડી પસંદગી કરી છે.”

“ખેડુત અને વણકરનાં સુંદર જીવનની કલ્પના મહાત્મા ગાંધીની છે. મારી વાડી અને વણાટશાળાનો મૂળ નમુનો સાબરમતીનો આશ્રમ છે. આશ્રમનાં ધ્યેય, આદર્શ અને રચના ઉપર મેં બીજાઓ કરતાં જરા વધારે બિચાર ક્યો અને તેને આચારમાં મેલીને આ પરિણામ નીપજાવ્યું છે.”

“રામભાઈ, તમને ખબરતો હશે કે કલકત્તા યુનિવર્સિટીના મહુર્મ ચાન્સેલર સર અસુતોષ મુકરજીએ બંગાળના કેળવણેલા ખેડારોને ઠેકાણે પાડવા તેઓને ખેતીવાડીના ધંધામાં નાંખવાની યોજના હતી. તે બિચારા જો દશ વરસ વધુ જીવ્યા હોત તો બંગાળી યુવકોનું નસીબનું પાંદડું ફરી ગયું હોત....”

“સર અસુતોષે પોતાની યોજના જાહેર કર્યા પછી મને મારાં કામમાં વધારે ઉત્તેજન મળ્યું હતું; બાકી આજે તો મારે તમારી આગળ કબુલ કરવું જોઈએ કે પહેલાં તો આ ધંધામાં પડતાં મને બહુ શ્રમ લાગતી હતી; કારણ કે લોકો એમ બોલતા કે ખેતીનો

ધંધો તો અભણો માટે છે. તેઓની સમજણ એવી હતી. અને હજીય છે-કે ભણેલો માણસ ખેતી કરવાનો હતો તો પછી ભણવાની જાનજામાં શિક્ષણ પડ્યો ? ”

આ વખતે રામભાઈની સ્ત્રી ગાય દોહીને આવી; ત્રણેક વરસનું એક દુધમલ બાળક હાથમાં પ્યાલા સાથે “બા દુધ આપ, બા દુધ આપ” કહેતું તેને પગે વીંટળાઈ વળ્યું. એ જોઈ મણીલાલ હસ્યો.

“તમે શો વિચાર આવવાથી હસ્યા, તે કહું, મણીભાઈ?”

“કહો, જોઈએ.”

“તમે આવતાંની સાથે મારાં ઘર અને વાડીની ગોકુળ સાથે સરખામણી કરી હતી; ખરું? અને દુધ માટે તેની બાને પગે વીંટળાતા આ બાળકને જોઈ તમને કૃષ્ણ અને યશોદાનું સ્મરણ થયું ખરું?”

“પણ મને હસવું આવવાનું કારણ તો એ છે કે તમે નંદ જેવા નથી. નંદ બિચારા અંગ્રેજી ભણ્યા નહોતા.”

એ સાંભળી રામભાઈએ સ્મિત કયું. તેમની સ્ત્રી પણ સ્મિત કરતી ઘરમાં ગઈ.

“મણીભાઈ, તમે મોડા આવ્યા, તેથી વાડી તથા વણાટશાળામાં જે કંઈ બતાવવા જેવું છે તે તો હવે સવારે જ બતાવશે પણ રાત્રે આપણને વાતચિત્ત કરવાનો લાભ મળી શકશે. તમારી પાસેથી મને કંઈ જાણવાનું મળશે.”

“રામભાઈ, હવે વિવેક રહેવા દો ને. તમે મારાથી મોટા છો, વધુ અનુભવી છો, જીંદગીમાં કંઈ કરી બતાવ્યું છે : અમારે તે તમારું અનુકરણ કરવું રહ્યું.”

“હું તો ધારું છું કે થોડા વખત પછી એવો જમાનો શરૂ થશે કે જેમાં તમે જીવાનો ફાળે ને ફાળે આગળ વધશો અને અમે પાછળ ધસડાતાં તમને પહોંચી વળવાના નથી.”

એવામાં રામભાઈની એક મોટી છોકરીએ આવી ને પૂછ્યું :

“મણીકાકા, બા પૂછવે છે કે તમને રાંધતા આવડે છે કે ? જો આવડતું હોય તો વાડમાં ચાલો ; ચોકમાં તમને રસોઈ કરવાની સામગ્રી કાઢી આપે.”

“તારી બાને કહે કે મણીભાઈ આપણી સાથે જ વાળુ કરશે.” રામભાઈએ મણીલાલના વતી જવાબ આપી દીધો. છોકરી આશ્ચર્ય પામતી ઘરમાં ગઈ અને બેઠે જણાને વળી હસવું આવ્યું.

“ભાઈ, શહેરોમાં તો વર્ણાન્તર ભોજન, વર્ણાન્તર લગ્ન અને અસ્પર્શતા નિવારણની હિલચાલો જોસભેર ચાલે છે, પણ અહિં ગામડાંઓમાં તો હજી બાણાઅંતર પણ ટળ્યો નથી.” રામભાઈએ નિરાશ સ્વરે કહ્યું.

“હું તો આશા રાખું છું કે દેશમાં કોઈવાર કોઈ મહાન ચળવળનું એવું પ્રયંત્ર મોઝું ફરી વળશે કે જેમાં યુગયુગના રહી અંધનો તુટી જશે” મણીલાલે આશાવાદ દર્શાવ્યો.

રામભાઈએ ડોકું ધુણાવ્યું.

આ વખતે જોડેના ધરમાં ધંટ વાગ્યો ; તે સંભળી રામભાષ બોલ્યાઃ
 “ચાલો, મણીબાષ, અમારો પ્રાર્થનાનો વખત થયો છે ; તમે
 પણ સાથે ચાલો.”

ખેડે જણા પડોશનાં ધરમાં ગયા ; એ ધર વગર માળનું હતું.
 તેમાં એક સલાંગ પરસાળ હતી. ખે દિવાલો સાથે પુસ્તક ભરેલા
 કપાટ જોડેલાં હતાં અને કપાટની આગળ બેસવાના બાંકડા પડેલા
 હતા. આ ધર સવારસાંજ પ્રાર્થનાગૃહ તરીકે અને દિવસે પુસ્તકાલય
 તરીકે વપરાતું. પ્રાર્થનામાં ધરનાં માણસો સાથે સર્વ નોકરચાકરને
 બેળાવાની ફરજ પાડવામાં આવતી હતી ; પણ ગામમાંના માણસો,
 તે જોને આવવું હોય તેજ આવતા.

રામભાષની મોટી છોકરીએ પૂણું મંભીરતા સાથે ભજન
 ગાયું અને બીજાં બધાંએ તે બીલ્યું :

“-હોતું અસત્ નવ હતું સત્ કંઈ સમે તે,
 ના અંતરિક્ષ નવ બ્યોમ હતું પરે કે ;

* * * * *
 તે કાન્તદશી કવિઓ નિજ બુદ્ધિ યોગે,
 મધ્યે અસત્ તણી રહ્યું સત્ એમ જાણે ;

* * * * *
 ક્યાંથી જમત પ્રકટ વિસ્તૃત ક્યાંથી થાય,
 દેવો થયા પણ હતા, પ્રગટયા પછી આ ;

* * * * *
 અધ્યક્ષ જે પરમ બ્યોમ વિષે વિરાજ્યા,
 તે જાણતા કદી હશે નવ જાણતા વા !”

યંત્રવત્ સૌ ભજન કરવા એકઠાં થયાં અને ભજન ગાઇ ગુપ્તગુપ્ત સૌ પોતાને સ્થાને ગયાં.

તે પછી વાળુ કરી રામભાઈ અને મણીલાલ પાછા વાતો કરવા બેઠા. મણીલાલે કહ્યું :

“રામભાઈ, તમારે વિષે મેં સાંભળ્યું તો ખુબ છે પણ મને તમે માંડીને કહો કે તમે નજર આગળ શું ધ્યેય રાખીને કામ કરી રહ્યા છો. એ પૂછવાજ હું આવ્યો છું.”

“મણીભાઈ, તે વિષે તમને હું જે વાત કહું તેમાં એટલું ધ્યાનમાં રાખજો કે મેં જે કામ આદ્યું છે તેનો મૂળ વિચારક હું નથી. જગતમાં મેં જે જોયું છે તે બીજાઓનું એટલે કે આજેવાનોનું બતાવેલું જોયું છે ; દેશની અત્યારની સ્થિતિનાં કારણો અને તેના ઉપાયો નેતાઓએ દર્શાવ્યા તેમ મેં જોયા ; પણ બીજાઓએ તે ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહિ ; કેળવાયેલો વર્ગ અમુક સંસ્થિતિ અને અમુક આદર્શને અશ્વક્ય લેખવા લાગ્યો ; તેને મેં શક્ય અને સાધ્ય કરવા પ્રયત્ન કર્યો.

“સંસારના સર્વ દુઃખોમાં ગરિયાઈ મને સૌથી - મોટું દુઃખ દેખાયું. મનુષ્યના આચાર વિચાર ઉપર તેનાં સ્થિતિ અને સંયોજોની પ્રબળ અસર થાય છે. એ સ્થિતિ અને સંયોગો ખરા મનુષ્યને આપણી સમક્ષ તદ્દન ખોટાં રૂપમાં રજુ કરે છે, અને તે રૂપમાં જોઈ આપણે તેને વખોડવા કે વખાણવાનું સાહસ કરી બેસીએ છીએ. કુદરતી કારણોથી આવેલી ગરિયાઈ કદાચ વેઠી લઈએ ; પણ આર્થિક પરાધીનતા, આજીવિકા માટે પરાવલંબન, તો જરાય વેઠી

લેવા જેવાં નથી. નોકરી, સરકારી કે ખાનગી, ઓછા પગારની કે વધુ પગારની, આર્થિક પરાધીનતાનું છેલ્લું પગથિયું છે, આત્માના વિકાસનો અવરોધ કરનાર અથવા તેને ગર્તામાં નાંખનાર જે કંઈ પણ કામ હોય તો તે નોકરી છે. છતાં આપણો કેળવાયેલો અને કેળવાતો યુવક સમુદાય નોકરી માટે ફાફાં મારે છે; નવી મળતી તો ફેટલાક તો આપધાત પણ કરે છે. એનો મોહ એટલો બધો વધી ગયો છે કે બણેલાને હાથમજૂરીનું તથા ખેતીવાડીનું કામ કરતાં શરમ આવે છે. નોકરીમાં કંઈ ફાયદો નથી, કંઈ મળતર નથી, કંઈ બચત નથી, પોતે પરાવલંબી રહી પોતાનાં સ્ત્રી પુત્રને પણ પરાવલંબી રાખે છે અને કદાચ અકાળ મરણ થયું તો તેમને નિરાધાર પણ કરી જાય છે, છતાં એ હજી છુટતો નથી. હું પોતે પણ તેમાં સપડાયો હતો, નોકરી કરતી સાલતી હતી પણ તે છોડવી મમતી નહોતી. એવટે સંવત ૧૯૭૮ માં મહાત્મા ગાંધીને પકડીને તેમની સામે મુકદ્દમા કરવામાં આવ્યો. ત્યારે તેમણે જ્યારે એમ કહીને પોતાની ઓળખ આપી કે ‘હું ખેડૂત અને વણકર છું’ ત્યારે મને હિંમત આવી. નોકરી છોડી ‘હું અહિં’ આવ્યો અને ખેતીનો ધંધો શરૂ કર્યો. અંગ્રેજી બણેલો માણસ છતી નોકરી છોડીને ખેતી કરવા આવ્યો એ જોઈ ધણકોને આશ્ચર્ય લાગ્યું અને નિંદાખેરાએ નિંદા પણ કરી.”

“રામભાઈ, એ તો જાણે સમજ્યો પણ ખેતીમાં અભણ ખેડૂત કરતાં તમે વિશેષ શું કરી શક્યા, તે હું જાણુવા માગું છું. વાડી તો આજકાલ અભણ ખેડૂત પણ કરે છે અને કાંતણ વણાટમાં પણ નવું કંઈ નથી....”

“નવું એટલુંજ, મણીભાષ કે, હું બહેલો ખેડૂત છું, અને માનું છું કે દેશને અભણ ખેડૂતોની જરૂર નથી પણ બહેલા ખેડૂતોનીજ જરૂર છે.”

‘તો અભણ ખેડૂત કરતાં તમને મળેલા વધારે ફાયદા ખતાવો.’

“અભણ ખેડૂત આળસુ હોય છે. મોસમમાં કામ કરવું જોઈએ તે વખતે પણ તે બેઠરકાર રહે છે. પોતાની આવક જાવકનો અડસટો તે રાખી શકતો નથી. અભણ હોવાથી તેનું કશું વજન પડતું નથી. ચીજ વેચવામાં અને ચીજ ખરીદવામાં તે લુટાય છે. ભાવમાં મારવા ઉપરાંત લુચ્ચા વેપારીઓ, તોલાટો, વિગેરે તોલ માપમાં પણ તેને સજ્જડ છેતરે છે. નાણાંનો ગરજક હોવાથી તેને ચીજ ગમે તેમ વેચી દેવી પડે છે. માલ સંઘરવાની તેની શક્તિ હોતી નથી. શાહુકારો તેની પાસે વ્યાજ વધારે લે છે; થોડા નાણાંમાં તેનાં ધરખાર જરજમીન લખાવી લે છે અને સાણસામાં સપડાવી વખત આવે તે પડાવી લે છે અને તેને પાયમાલ કરે છે. મરણ પરણના સામાજિક ખર્ચ પોતાની સ્થિતિ પહોંચતી ન હોય તોય તે કરે છે અથવા બીજાઓ ખર્ચ કરવાની તેને ફરજ પાડે છે. આરોગ્યના નિયમોનું તેને જ્ઞાન હોતું નથી, તેથી કેટલીકવાર મોસમમાં કામ કરવાની ખરી તકે તે બિમાર પડે છે. આરોગ્યશાળના અજ્ઞાનથી તેની પ્રજા પણ રોગિષ્ટ રહે છે; રોગમાંથી ઉગરીને જીવે તો બુદ્ધિ વગરનું જડસુ જીવન ગુજરે છે. પોતાના ધધા માટે તેને આદર હોતો નથી. પોતાનાં કામમાં તે ઉત્સાહ રાખતો નથી. ધન મેળવવા બીજાઓ જે વ્યવસાય કરે છે તેવા વ્યવસાય કરવા દેખાદેખીએ તે પણ તૈયાર થઈ

જાય છે. પશુ પાલનમાં પણ તે તેટલોજ અજ્ઞાન-પશુના ખોરાક, રોમ વિગેરેનું તેને કંઈ જ્ઞાન નહિ. તે જેમ પોતે ફેટલું કામ કરવું જોઈએ તે જાણતો નથી, તેમ ઢોર પાસે ફેટલું કામ લઈ શકાય તેય જાણતો નથી. પરિણામે તે, તેની પ્રજા અને તેના ઢોર, બધાંય પામર જીવન જીવી અકાળે મરણ શરણ થાય છે.”

“હા એ બધું ખરું. હવે મને સમજણ પડી કે ખેડૂતને ફળવ-વાની સૌથી મોટી જરૂર છે. દેશને તારે તો તે બહેતો ખેડૂતજ તારી શકે.”

“હવે એટલું તો તમે જોઈ શક્યા ને કે અજાણ ખેડૂત કરતાં મને ઉપાધિઓ ઓછીજ વળગી શકે છે.”

“હા...પછી?”

“હવે મારાં કાર્યની નૈતિક અસર તપાસો. હું અંગ્રેજી બહેતો હોવા છતાં ખોદું, હળ ખેડું, વજન ઊંચકું, ઢોરની માજવત કરું; મારાં ઘરમાં અને ઢોરની કોઠારમાં આરોગ્યના નિયમાનુસાર વ્યવસ્થા કરું; ખાતર માટે કાળજી રાખું; જુદા જુદા કસની માટીઓ મેળવું; ફળફળાદિની જાત સુધારું, અમારાં ગામ સાથે વ્યવહાર ધરાવનારાં આસપાસના ગામોના રસ્તાના ખાડા પૂરાવું, ટેકરા ખોદાવું, વિગેરે વિગેરે કરું—આ કામોનું બધે અનુકરણ થાય છે. કાંતણ, પિંજણ અને વણાટકામ સત્યાગ્રહ આશ્રમમાંથી એક સ્વયંસેવક બાપ્તિસ્ટ આવીને ઘેરે ઘેર જઈ શીખવી ગયા છે. અને એક સૌથી અમત્યનું કંઈ પરિણામ આવ્યું છે તે તમે કહી શકો છો?”

“કહોને,”

“જ્ઞાન પ્રચાર. હું સારા વતંમાન પત્રો, માસિકો, નોવેલો વિગેરે મંગાવું છું. તેનો લાભ મારું આપું ગામ લે છે, એટલુંજ નહિ, પણ આસપાસનાં ગામો સુધ્ધાં તેનો ફાયદો ઉઠાવે છે. અમે રાજદ્વારી, સામાજિક ધાર્મિક સાહિત્ય સંબંધી, ખેતી અને વેપાર વણજને લગતી સર્વ આબતોની ચર્ચા કરીએ છીએ. દશ વરસ ઉપર લોકો ખાતા અને ઉંઘતા; નિંદા કુચલી કરતા કે વઢવાડ કરતા. આજે તેઓનાં માનસિક વિકાસ માટે સાધન છે, તેઓમાં રાષ્ટ્રભાવના જગૃત થઈ છે. આ બધું મારા એકલાને લીધે થયું છે, બોલો, શહેરમાં રહીને હું પ્રો. ખુશાલશાહ કે મનુ સુમેદાર જેવો મહાન અર્થશાસ્ત્રી થયો હોત, કે હિંદ સેવક સંઘની ઓફિસમાં બેઠો બેઠો હિંદની અનેક વિષ કુદંશાનો અબ્યાસ કર્યા કરતો હોત, તો આવું વ્યવહાર રચનાત્મક કાર્ય થાત ખરું?”

“હવે, એક પ્રશ્ન, રામભાઈ.”

“પૂછો.”

“તમને એમ નથી લાગતું કે જ્યાં સુધી સામાજિક અને રાજ્યદ્વારી વ્યવસ્થા મનુષ્ય માત્રને વિકાસપંથે દોરે એવી રચનામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી તમારા જેવા કુટા છવાયાં માણસનાં કાર્યો અફળ નીવડે છે?”

“ના, ના, નહિ કલ્યાણકૃત કશ્ચિત્ ફુર્મતિ તાત ગચ્છતિ, સારું કામ કદી અફળ નીવડતું જ નથી.”

બીજે દિવસે સવારે મણીલાલ, રામભાઈની વાડી, વણાટશાળા, તેનું ગામ, ગામ લોકની રહેણી કરણી, શારીરિક તેમજ માનસિક સ્થિતિ વિગેરે અભ્યાસપૂર્વક તપાસીને પોતાને ગામ ગયો.

ઘેર જતાંની સાથે તેના પિતાએ તેના હાથમાં એક પત્ર મેલ્યો. તેમાં એમ લખેલું હતું કે ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાંથી સ્નાતક થઈને નીકળનાર પહેલ વહેલા યુવક તરીકે જ્ઞાતિના યુવકો તેમજ બીજાઓ તેમને સુરતમાં માનપત્ર આપવા બોલાવતા હતા અને તે આમંત્રણ તેમણે સ્વીકારવું.

મણીલાલે આમંત્રણ સ્વીકાર્યાનો વળતો જવાબ લખી મોકલ્યો.

નમાલાઓને પણ શરવીર બનાવે તેવી ઐતિહાસીક નોવેલ-સચિત્ર

શુરાના સંગ્રામ યાને ગરવી ગુર્જરી

ઝોયરસથી ભરપૂર રાજપૂતોની શુરવીરતા સુસ્તાનના પાપકર્મે વાગેરે વિખતો આબેહુબ રજુ કરે છે.

કિંમત ફક્ત રૂ. ૧. પોસ્ટેજ ૪ આના વધુ.

ભિમ્ બોદીસ, ૧૮૧, બજારગેટ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુબમ.

પ્રકરણ ૪ થું.

માનપત્ર.

મણીલાલને માનપત્ર આપવા જ્ઞાતિના યુવક મંડળે સુરતમાં દયાળ માળવીની વાડી બાડે લીધી હતી અને તેને પુલ તોરણો તથા ધ્વજ પતાકાથી શણગારી હતી. નીમેલે વખતે યુવક મંડળના કાર્ય-વાહકો તથા સમાસદો પોત પોતાની મિત્ર મંડળી સહિત હાજર થયા અને મણીલાલ પશુ વખતસર આવી પહોંચ્યો. વાડીના દરવાજા આગળ સ્વાગત સમિતિના સભ્યોએ તેને આવકાર આપ્યો અને તાળીઓના ધ્વનિ વચ્ચે તેણે તથા બીજાઓએ વ્યાસપીઠ ઉપર બેઠક લીધા પછી મેળાવડાનો કાર્યક્રમ શરૂ કરવામાં આવ્યો.

સૌથી પહેલાં બાળાઓએ ઇશ્વર સ્તવન કર્યું. પછી રા. વસનજી વસીએ પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો કે આજના મેળાવડાનું પ્રમુખસ્થાન શ્રી. નામરજીભાઈએ લેવું.

રા. વસનજી વસીએ જણાવ્યું કે આજના મેળાવડા માટે શ્રી. નામરજીભાઈ જેવા જ્ઞાતિના હિતેન્દ્રુ, જ્ઞાતિના ઉત્કર્ષ માટે અહર્નિશ ઉદ્યમ કરનાર અને જ્ઞાતિમાં સુધારા કરવાની સતત ધગશ ધરાવનાર ગૃહસ્થ મળ્યા છે તે આપણાં અહોબાલ્ય છે. (તાળી.) પોતાની સલાહથી એમણે સેંકડો માણસોનાં કાજ સુધાર્યાં છે; વિદ્યાર્થીઓને સહાયતા અપાવી છે; ધણોકાને નોકરી અપાવવા વગવસીલો વાપર્યો છે; અને તન તથા ધનથી જ્ઞાતિની સર્વદૈશિક પ્રગતિ માટે જે થઈ શકતું હોય તે કરવા એઓ શ્રીમાન ચૂકતા નથી. હું આશા રાખું છું કે તમે સર્વ સભ્યો મારા પ્રસ્તાવને વધાવી લેશો. (તાળી.)

રા. પરામજી પેઢીવાળાએ પ્રસ્તાવનું સમર્થન કર્યા પછી શ્રી. નામરજીભાઈએ પ્રમુખસ્થાન લીધું અને નીચે મુજબ દુકં વિવેચન કર્યું:-

“બંધુઓ: પ્રથમ તો હું તમો સવેનો અને આ પ્રમુખસ્થાન આપવા માટે આભાર માનીશ. હું મારી ત્રુટિઓ સમજું છું અને એમ પણ સમજું છું કે આજનાં કાલ માટે મારા કરતાં કોઈ વધુ લાયક ગૃહસ્થને તમો પસંદ કરી શક્યા હોત; પણ તમોએ એ માન મનેજ આપવાનું ઉચિત ધાયું” તો તે માટે હું તમારો ફરીથી ઉપકાર માનું છું. બંધુઓ, આપણે આજે અત્રે શા કારણથી એકત્ર થયા છીએ; તે તમે જાણો છો. આપણી જ્ઞાતિના આજુબજુરૂ ભાઈ શ્રી મણીભાઈને માનપત્ર આપી આપણે તેમનું યોગ્ય વચરવ સ્થાપવા માગીએ છીએ. જ્ઞાતિના યુવકોમાં આનોખા તરી આવે અને સામાના મગજ ઉપર પોતાનાં વ્યક્તિત્વની ખાસ છાપ તરત પાડે એવા યુવક શ્રી. મણીભાઈ છે. આ પ્રતિશીલ વતમાન કાળમાં શ્રી. મણીભાઈ જેવા યુવકો તરફથી આપણે ઘણી ઘણી આશા રાખી શકીએ છીએ. આપણા સામાજિક સડા હજી નિર્મૂળ થયા નથી, આપણી કેળવણીનું પ્રમાણ હજીય પૂરતું થયેલું ગણાય નહિ, આપણી આર્થિક સ્થિતિ સંગીન બતાવવા હજી ઘણું કરવાનું બાકી રહે છે. કુરેલીઓ કહી શકાય એવી કેટલીક રૂઢીઓ આપણામાં છે. સ્ત્રી કેળવણીમાં આપણાથી ઉતરતી ગણાતી કેટલીક જ્ઞાતિઓ આમળ છે. આપણી લક્ષ્મી પદ્ધતિ પણ જમાનાનુસાર વિચાર કરવા જેવી થઈ પડી છે. બીજા નાના નાના પ્રશ્નોને હેડવાની હું જરૂર જોતો નથી. આ બધી બાબતોની યોગ્ય ઇલાવટ કરવી રહી છે. જ્ઞાતિના

માલિકો માફત મઝેનું પ્રચાર કામ થઈ રહ્યું છે તો પણ વિશેષ કરવાનું બાકી રહે છે. આ કાર્યોમાં શ્રી. મણીભાઈની તન મન અને ધનની મદદ માટે આપણે આશા રાખી શકીએ. પ્રભુએ તેમને સારા સંયોગોમાં મુક્યા છે; સંસ્કારી પિતાને ઘેર તેમનો જન્મ થયો છે; તેમની સંપત્તિની પ્રાપ્તિ પણ સારી છે. મણીભાઈએ યોગ્ય વિદ્યા પણ પ્રાપ્ત કરી છે. તેઓ ધારે તો એકને હાથે પણ જ્ઞાતિનો ઉત્કર્ષ સાધી શકે તેમ છે. તેઓ જ્ઞાતિ ઉત્કર્ષ સાધવા કથું ધારતા ન હોય એમ સૂચવવાનો મારો હેતુ નથી; પરંતુ, અંધુઓ, આ કાળમાં તો માયા સિવાય મા પણ નહિ પીરસે, તેમ એક વ્યક્તિ તરફથી આપણે જે જે અપેક્ષા રાખીએ તે તે તેને આવા પ્રસંગ મેળવી સ્પષ્ટપણે કહેવી જોઈએ. હું ધારું છું કે શ્રી. મણીભાઈ આ બધી સૂચનાઓપ્રત્યે પૂરતો વિચાર કરશે અને પોતાની યુવાવસ્થા, તથા સંપત્તિનો જ્ઞાતિહિતના કાર્યોમાં ઉપયોગ કરશે.”

શ્રી. નામરજીભાઈના વિવેચન દરમ્યાન ધણીવાર તાળીઓ પડી હતી એ કહેવાની બાગ્યેજ જરૂર રહે છે.

પછી પ્રમુખની આજ્ઞાથી રા. લલ્લુભાઈ નાયકે નીચે મુજબ માનપત્ર વાંચ્યું:—

“શ્રીમાન સકલગુણ સંપૂર્ણ જીવજીત દેસાઈના કુલદીપક અને જ્ઞાતિના શિરોમણિરૂપ શ્રી. મણીભાઈ :

“અમે જ્ઞાતિના યુવકો તમને આ માનપત્ર આપવાના પ્રસંગને ગૌરવ સાથે વધાવી લઈએ છીએ. તમે એક આદર્શ પિતાને ત્યાં અને એક આદર્શ કુળમાં જન્મ લીધો છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં જે

કહ્યું છે કે શુચીનાં શ્રીમતાં ગેદે યોગબ્રહ્મોઽ મિજાયતે ॥ તે બિના તમારાં જીવનમાં ઘટાવી શકાય તેવી છે. તમે યુવાન છો, સુશિક્ષિત છો, ઉત્સાહી છો, તમારામાં દયા છે, માયા છે, પ્રીતિ છે, જ્ઞાતિ માટે અભિમાન છે. જ્ઞાતિના ઉત્કર્ષ માટે તમને ધગશ છે અને હમણું તો તમારાં જીવનનો પ્રારંભ થતો હોવાથી આંગળી ચીંધી શકાય એવું કાચું તમારાથી હજી થયું ન હોય, તો પણ ભવિષ્યમાં તમારા તરફથી સારી આશાઓ બાંધવાને અમને પૂરતાં કારણ છે. તમારા પિતાજીનાં શુભ કાર્યોથી ભાગ્યેજ કોઈ જ્ઞાતિબંધુ અજ્ઞાન હશે ; તેમણે ગુપ્ત દાનો કર્યાની વાત હવે ગુપ્ત રહી નથી. અનેક રાંડી રાંડોને તેમણે પાળી છે ; અનેક કન્યાઓનાં દાન દીધાં છે. ગૌઆહ્લજનું પ્રતિપાલન કયું છે. નિરાધારોને આધાર આપ્યો છે. નિરાશ્રિતોને આશ્રય આપ્યો છે. તમારા પિતામહ ગાયકવાડી રાજ્યના મહાલકારી હતા ; તેઓ તે વખતના મહારાજાઓનાં જમણા હાથરૂપ હતા. પોતાની કારકીદીમાં તેમણે જનતાને સુખી કરી હતી, જે માટે હજીય તેના વંશજો તેમનાં યશોગાન ગાય છે. જ્ઞાતિનું ગૌરવ વધારવામાં પણ તેમણે કયાશ રાખી નહોતી. એવા ઉદાત્તચરિત્ર કુળમાં તમે જન્મેલા છો ; તેથી પિતા અને પિતામહને શુભ પગલે ચાલી તમે તેઓનાં નામ દીપાવશો, તેઓનાં કુળનું ગૌરવ વધારશો અને જ્ઞાતિસેવામાં યથોચિત ભાગ આપી, તમારાં જીવનને ઉજ્જવળ અને યશસ્વી બનાવશો એમ માનવામાં અમને સંદેહ રાખવાનું જરાય કારણ રહેતું નથી.

“અંતમાં અમે પ્રભુને પ્રાર્થીએ છીએ કે તમે દીર્ઘાયુ થાઓ

સંપત્તિવાન રહો અને અખંડ કીર્તિના કોટ ચણો. ઇત્યલમ્ શુભં
ભવતુ, શુભં ભવતુ.”

પછી શ્રી. નાગરજીભાઈએ સ્વહસ્તે માનપત્ર અર્પણ કયું.,
અને મણીલાલે માનપત્રનો નીચે પ્રમાણે જવાબ આપ્યો :

“અંધુઓ, તમેએ આપેલાં માનપત્ર માટે હું તમારો આભાર
માનું છું. આભાર માનવા ઉપરાંત આ પ્રસંગે વિવેચન કરવું તે
કદાચ શિષ્ટાચાર ન કહેવાય તો પણ કેટલીક ચીજો હું કહેવા માગું
છું તે કહી દેવાની તમે મને અનુગ્રા આપશો. (કહો, કહોના અવાજ.)

“આ સુધરેલા કહેવાતા જમાનામાં કાંઈને માફું નહિ લગાડવાના
ઉદ્દેશથી હંજ વાપરવાનો અને અસત્ય કથન કરવાનો એક રીવાજ
પડ્યો છે કે જે શિષ્ટાચારમાં ખપી જાય છે. હું એમ માનું છું કે
જો આપણે સત્ય કહીને કાંઈને માફું લગાડવા ઇચ્છતા ન હોઈએ
તો બહેતર છે કે આપણે મૌન રહેવું પણ અસત્ય કથનો વડે માન
આપીને સામાને ખુશ કરવાનો રીવાજ તો હવે બંધજ કરવો
જોઈએ. પ્રમુખ મહાશયે કરેલાં વિવેચનમાં તથા મને આપવામાં
આવેલાં માનપત્રમાં એવું બહું કહેવામાં આવ્યું છે કે જે સત્ય
નથી. એમાં અગણપણે કેટલું અસત્ય કહેવામાં આવ્યું એ અને
જણી જોઈને કેટલું કહેવામાં આવ્યું તે હું સમજી શકું તેમ નથી;
એટલે તેમાંના મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં રાખીને હું કેટલોક આવશ્યક
ખુલાસો કરી દેવા ચાહું છું. મારા પિતામહ ગાયકવાડી રાજ્યમાં
મહાલકારી હતા એ વાત સાચી; પણ મહાલકારી તરીકે તેમની
કારકીર્દી ઉજ્જવળ હતી એમ વર્તમાન વિચારત્રેણી અનુસાર હું

કહી શકતો નથી. મદાલકારી તરીકે તેમણે ખેડુતો ઉપર બેઠા જીલમ કર્યા હતા એમ હું જાણું છું. તે ખેડુતોના વંશજોએ પોતે મને તેમ કહ્યું છે. તે ઉપરથી જાણાશે કે મારા પિતામહે તે વખતની જનતાને સુખ આપ્યું નહોતું; અને તે જનતાના વંશજો તેમનાં યશોમાન ગાનાં પણ નથી. દમણાં (સંવત ૧૯૮૪ માં) બારડોલી તાલુકાના ખેડુતો પોતાનું મહેસુલ ધટાડવા જે સત્યાગ્રહ કરી રહ્યા છે અને તેથી અમલદારો તેઓ પર જે ત્રાસ વર્તાવી રહ્યા છે તેવોજ ચાલુ ત્રાસ માન પિતામહ દરેક ખેડુત અને કારીગર ઉપર વર્તાવતા હતા. માટે, માન પિતામહ વિષે જે કહ્યું તે હંતકથા જેવું છે. હું કહું છું તે મનિદાસ છે.”

આટલું સંભળનાં સભામાં કોણ વતર્યો છતાં સૌએ શાંતિપૂર્વક સંભળી લેવાનો નિર્ધાર કર્યો છે એ જોઈ મળીલાલે આગળ ચલાવ્યું:

“બંધુઓ; તે પછી એટલું તો તમે કબુલ કરશોજ કે મારા પિતા વિષે હું જેટલું જાણતો હોઉં તેથી વિશેષ જાણવાનો બીજા કોઈનો દાવો હોય નહિ. મારા પિતાશ્રીએ ગુપ્ત દાન કર્યાં નથી; તેમણે કોઈને આશ્રય આપ્યો નથી. દડોમત તેથી ઉલટીજ છે; ધણીઓની જમીન તેમણે ફસારીને લમ લીધી હતી રાંડીરાંડોના અનામત નાણાં તેઓ હેઠળ કરી ગયા છે. આશ્રય આપવાને બદલે ધણીકોના આશ્રય અને આધાર તેમણે તોડ્યા છે.”

જરા વિસંગે લઈ તથા પાણી પીને મળીલાલે પાછું આગળ ચલાવ્યું:

“સ્વઘાતિના બાંધવજનોને દત્તાત્રીને અથવા પાછળ રાખીને, તથા અન્ય ઘાતિનાં મજબૂતોને લુંટીને ધનરાત્રિ થવાથી જો મારા કુળને હિંમત મળવામાં આવતું હોય તો તેવાં હિંમત કુળમાં હું જન્મ્યો છું એ વાત ખરી; પણ તે મારે માટે તો અદ્ભુત કારવનારી ઘટનાજ છે. આટલું જો જાણતા હોત તો મને મારા પિતા પ્રપિતાને પમલે ચાલવાની સલાહ તમોએ ન આપી હોત એમ કહી તમોને હું ન્યાય આપવા ચાહું છું.”

“પ્રમુખશ્રીના બાપજીમાં તથા માનપત્રમાં લીટીએ લીટીએ ઘાતિ વિષે નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે પણ દેશ યા સમય પ્રજાનાં હિતની વાત હિંચારવામાં આવી નથી. મહાશયો, તમે શું એમ માનો છો કે બીજી ઘાતિઓ તરફ એવનાં રહી આપણે એકલા ક્ષેમ-કુશળતાથી પ્રતિ કરી શકીએ? બીજી ઘાતિઓના સામાજિક કુરીવાર, તેઓની અજાણતા, અને તેઓની ગરીબાઈ પ્રત્યે દુર્લ્લેખ કરી તમે એકલા તેઓ કરતાં આમળ કુચ કરી શકશો? અને ધારો કે કરો તો તે ક્યાં સુધી? કેટલો વખત? બંધુઓ, યાદ રાખજો કે, બીજી ઘાતિઓ કે બીજી કામોને દત્તાત્રી રાખવામાં આપણે દત્તાત્રી રહીએ છીએ, તેઓને પાછળ રાખવામાં આપણે પાછળ રહીએ છીએ. તેઓને સુધાર્યા વગર આપણે એકલા સુધરી શકવાના નથી. તેઓને કેળવ્યા વગર આપણે કેળવાવાના નથી; તેઓની ગરીબાઈ દબાવવા વગર આપણી ગરીબાઈ દબાવવાની નથી.

“બાપજી, સંસાર સુધારવાને માટે પ્રથમ વ્યક્તિસુધારાની જરૂર છે અને વ્યક્તિસુધારા માટે નૈતિક કેળવણીની જરૂર છે. કેળવણીની

નૈતિક અંશર નીપજવવા માટે ખુદ રાજ્યતંત્ર અને તેને આશ્રયે કે અનાશ્રયે ચાલતાં વિદ્યાપીઠો નીતિ અને વિકાસક્રમના સિદ્ધાંત ઉપર રચાયેલાં હોવાં જોઈએ. તમે આપણી જ્ઞાતિના કુરીવાજો સંબંધી નિર્દેશ કર્યો છે પણ મેં જોયું છે અને તમે પણ જોતા હશે કે દરેકે દરેક જ્ઞાતિમાં કાઢને કાઢ ભયંકર રૂઢી ધર બાંધીને બેઠી છે. વ્યક્તિગત દુરાચાર અને અનીતિ તે સામાજિક દુરાચાર અને અનીતિ બનીને છેવટે રાષ્ટ્રીય અનિષ્ટ તરીકે તરી આવે છે. માટે જ્યાં સુધી વ્યક્તિગત માનસમાં ભારે ઉત્ક્રાંતિ કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી જુદી જુદી જ્ઞાતિઓ પોતાની એકસીનું શ્રેય કદી પણ સાધી શકવાની નથી. જ્ઞાતિનાં નાનાં કુંડાળો તે છૂટ્યાં, દ્વેષ, અને અસૂચા જેવી મચ્છરરૂપ લાગણીઓ પેદા કરનાર અને વધારનાર ગંદાં પાણીનાં ખામોચિયાં જેવાં છે. છુટાં છુટાં એ બધાં ખામોચિયાં સાફ થઈ શકે તેમ છેજ નહિ. કેટલીક જ્ઞાતિઓમાં સ્ત્રી શક્તિ બરબાદ થાય છે; કેટલીક જ્ઞાતિઓમાં પુરુષ શક્તિ ક્ષીણ થાય છે; કેટલીક જ્ઞાતિઓમાં નૈતિક લાગણીઓ હજીયાર રહી છે અને સમગ્ર રીતે જોતાં આખાં રાષ્ટ્રનો વિકાસક્રમ અટકી પડ્યો છે.

“માટે બધુંઓ, હવે એકલો જ્ઞાતિસુધારણાનો વિષય પડેલો મેલો. કવીશ્વર દલપતરામને તમે પૂજો છો; પણ તેમનું લખેલું વેનચરિત્ર વાંચ્યા પછી આજે ૫૦ વરસે પણ જ્ઞાતિમાં પાંચ વિધવાઓનાં પુનલગ્ન થયાં નથી. ૪૬ લગ્ન, ૬૦૦૦ વિક્રમ, વરવિક્રમ અને સાટાં તેખડાંની કુરહીઓ વિરહ ખાંડીમંથ પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે અને વંચાયાં છે; પણ તેની આપણી અથરા તો બીજી જ્ઞાતિઓ ઉપર જોઈએ

તેટલી અસર થઇ નથી. માટે એ નિષ્ફળ શક્તિને ત્યાગ કરો. Leave thinking in terms of caste, learn to think in terms of nation, in terms of equality, in terms of freedom and in terms of humanity —તમે કોઇ જાતિના માણસ છો એ ભૂલી જાઓ; તમે પ્રજાના એક અંગ છો, પ્રજાનાં બધાંજ અંગો સમાન અને સ્વતંત્ર છે અને તમે મનુષ્ય છો.—તેથી વિશેષ કંઇ નહિ, એવી રીતેજ વિચાર કરતાં શીખો.”

આટલું બોલી મણીલાલ બેસી ગયો. સલામાનાં કોઇ પણ શ્રોતાજને તેનાં વિવેચન દરમ્યાન કશા પણ ગરબડ કરી નહિ; એ બિનાની નોંધ લેવી ઘટે છે.

પછી ઉપાહાર લેવાયા બાદ મેળાવડો વિચળન થયો.

રેનોલ્ડસની રસીલી વાર્તા

રોઝા લામ્બર્ટ વાને પાદરીની પુત્રી.

ત્રણ ભાગના ૩. ૩, પોસ્ટેજ છ આના

વિલાસ આફ્રિસ,

૧૮૧, બગરગેટ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ.

અકરણ પ મું

પાદરી સંહેમ.

માનપત્ર મેળવ્યા પછી મણીલાલ ખીજે દિવસે ખારડોલીનો સત્યાગ્રહ જોવા ગયો. ત્રણેક દિવસ સ્વયંસેવકો સાથે ખારડોલીની આસપાસનાં ગામોમાં ફરીને સત્યાગ્રહનું સ્વરૂપ તે સમજ્યો. વાંસમી સદીના કહેવાતા સુધરેલા સમયમાં ખારડોલી તાલુકાના ખેડૂતોની સ્થિતિ સત્તરમી કે અઠારમી સદીની રૂંધતની સ્થિતિ કરતાં પણ વધારે અસહ્ય થઇ પડેલી નજરેાનજર જોઇ, તેનું હૃદય ભરાઇ આવ્યું. શાળા પાઠશાળાઓમાં નીતિવાન, બહા અને પરમજીયવાની વિદ્યાર્થીઓને અપાતી કેળવણી તેને મસ્કરીરૂપ લાગી. કારણ કે જે સત્તા કેળવણીની અધિષ્ઠાતા હતી તેજ સત્તા ખેડૂતો પાસે અહેમુત ઉધરાવવા હરકોઇ ઇલાજ અજમાવતી હતી અને ખુદ તાલુકામાં ફરીને રૂંધત સાથે સ્વછંદી વતણુક ચલાવનારાઓ પશુ ઓફિસરિમથનું “ડિઝટેડ વિડેન્” (ઉજડમામ)નું કાવ્ય બાણીનેજ અમલદાર થયેલા હતા. દેશની ખેતીવાડીની ખીલવણી કરના વાઇસ-રોયોએ અને મવનરોએ ગહેર કરેલી શુભેચ્છાઓ તેને તેથી પણ મોટી મસ્કરીરૂપ લાગી ખેતીની સુધારણા અર્થે લાખોને ખર્ચે નીમાયેલું વ્યાદશાહી કમિશન તદ્દનજ નારચંક દેખાયું. રાંકડી ખેડૂ રૂંધતને રંગડવાથી ઝંક મહાન સદ્ગતતન ફાયદો શ થતો હશે? તેની પ્રતિષ્ઠા શી વધતી હશે? વિગેરે વિગેરે પ્રશ્નો તેના મનમાં ઘોળાવા લાગ્યા. એથે દિવસે તે ઉદાસ અંદરે ઘેર આવવા નીકળ્યો.

કાળીવાડમાં થઇને ગામમાં પેસતાંજ તેણે એક ઘર આગળ

રકારોળ થતી સાંભળી. તેથી તે ફળિયામાં આવેલાં એક ધરમાં
 ગયો અને ધરધણીને પૂછ્યું :

“ધનાભાઈ, એ કોણ મરી ગયું?”

“મુંબઈથી પેલો કાનજી આવ્યો હતો તે.” ધનાએ જવાબ આપ્યો.

“શાથી મરી ગયો?”

“એએક દિવસ ઉપર પઠાણે માર્યો તેથી.”

“પઠાણે ગામમાં આવીને તમારા બધાના દેખતાં તેને મારી ગયો?”

“ના, શહેરમાંથી એ ઘેર આવતો હતો ત્યારે રસ્તામાં તેને માર્યો!”

“શા માટે?”

“મુંબઈમાં કોઈ પઠાણનું એની પાસે લહેણું હતું, તેણે
 સુરતમાં રહેતા પોતાના કોઈ સગા પાસે મરાવ્યો.”

“કાનજી મુંબઈમાં શું કરતો હતો?”

“મિલમાં કામ કરતો હતો.”

“અને હમણાં અહિં કેમ આવ્યો હતો?”

“મુંબઈની બધી મિલોમાં હમણાં મહિતાઓથી હડતાળ પડેલી
 હોવાય છે તેથી.”

“પઠાણ કેટલાક રૂપીઆ માગતો હતો જ?”

“હશે, દશ વાસ પચીસ રૂપીઆ. પણ એ લોકોનાં બ્યાજ
 ભરતાંજ આરો ન આવે, ત્યાં મુદ્દત તે શી રીતે ભરાય?”

“એટલે એ લોકો કેટલુંક બ્યાજ લે છે?”

“દર મહિને દર રૂપીએ ચાર આના; અને મુદ્દત રકમ ગમે ત્યારે પણ આપીજ આપવી જોઈએ. આપી રકમ ન થાય ત્યાં સુધી વ્યાજ બરેજ છુટકો.”

“કાનજીને અહિં કંઈ ખેતીવાડીનું સાધન છે કે ?”

“હવું, પણ તમારા બાપુજીએ થોડા વરસ ઉપર મામતા પેટે બધ લીધેલું.”

“ત્યાર કાનજીનાં કુટુંબનું ભરણ પોષણ શી રીતે ચાલતું હતું ?”

“સોકોને ત્યાં મજૂરી કરવાથી રતો.”

આટલી વાતચિત પછી મણીજીએ કાનજીની મા અને સ્ત્રીનાં રૂઢનમાં વધુ અને વધુ કરણના આવતી લાગી !

“ધનાભાઈ, કોઈ જુએ નહિ તેમ અને મારું નામ કદી જાહેરમાં ન આવે તેવી કાળજી રાખી આ દશ રૂપીઆની નોટ કાનજીની સ્ત્રીને આપી આવો તો.” કહી ખિસામાંથી નોટ કાઢી આપીને પોતાના પિતામાં તેમજ પહાણમાં ફેર શો ? એવો ચિંચાર કર્યો તે ઘેર ગયો.

“આજે મારા એક મિત્રનો પત્ર આવ્યો છે તેમાં તે લખે છે.-” મણીજીએ જમીને દિવાનખાનામાં જઈને બેઠા પછી તેના પિતાએ તેની પાસે જઈ કહેવા માંડ્યું.

“તમારા કયા મિત્ર ? શું લખે છે ?” મણીજીએ પૂછ્યું.

“તું તેને ઝાળખતો નથી એટલે તેનું નામ આપવાની જરૂર નથી, પણ તે લખે છે કે ભણતર છોડ્યા પછી યુવકોએ મુસાફરી કરી

હુનિયાનો અનુભવ લેવો જોઈએ. વિશ્વાસ્યતામાં અને મુશ્કેલીમાં એવો સ્થિતિસ્થો છે.”

“હા.”

“મને તેની સૂચના બ્યાજખી લાગે છે. તારે વિશ્વાસ્યતા જવું હોય તો નાણાં ખર્ચવા હું તૈયાર છું.”

“જટલો ખર્ચ કરવા તૈયાર છો ?”

“જો માય તે. પાંચ હજાર, દસ હજાર અને તારે ત્યાં જઈને અભ્યાસ કરવો હોય તો જોટલાં નાણાંની જરૂર પડે નેટલાં.”

“પિતાજી, તેને બદલે હું એક ખીજી સૂચના કરું તે બ્યાનમાં લેશો ?”

“હા, વિચાર કરીશ.”

“તો જુઓ. પરદેશમાં જઈને મને તો કંઈ પણ શીખી આવવાનું મન થતું નથી. કાયદો, કલા કે વિજ્ઞાન, કશું શીખવામાં મને પોતાને રસ પડે તેમ નથી. તેવી ઉદાસીનતા આવવાનું કારણ દેશની અત્યારની સામાજિક અને રાજ્યકિય સ્થિતિજ છે. છતાં તમે કહેશો તો આપણા દેશમાં ફરી આવીશ. તે માટે મને ઝાઝો ખર્ચ જોઈતો નથી, પણ તમે જે રૂપીઆ ખર્ચવા તૈયાર થયા છો તેનો અમુક ભાગ પેલા બાજે ગુજરી ગયેલા કાનજીભાઈની વિધવાને આપશો ? અથવા તમે લઈ લીધેલી તેની જમીન તેને સ્વાધીન કરશો ?”

“એવું દાન કરવાનું કારણ ?”

“દાન નથી, પિતાજી; પ્રાર્થાશ્રિત કરવાનું છે, તમે તેની આજીવિકાનું સાધન બીનવી લીધું એટલે તેને પરતાંત્ર કામદાર થવું પડ્યું,

હેવું કરવું પડ્યું, અને તેમાં તેનું મોત થયું. એના મરણનું મૂળ કારણ આપણે જાણીએ.”

“વાર, વાર, જોઈશ.”

“જોવાનું કંઈ નથી. કરવાનું જ છે. તમે મારે માટે દ્રવ્ય આપવી રાખો છો પણ ઇશ્વરકૃપા હશે તો મને તેની જરાય જરૂર પડવાની નથી.”

“વાર, તેમ કરીશું; અને તું જ્યારે મને ત્યાં જવાનો વિચાર કરે ત્યારે મને અમાઉથી કહેજે કે જ્યાં જ્યાં ઓળખાણ હોય ત્યાં ત્યાં ખબર આપવાનું બની શકે.”

“ઓળખીતાને ત્યાં ઉતરવાનું હું પસંદ કરતો નથી. હું મને ત્યાં જમીને મને ત્યાં રહીશ.”

“પણ ઓળખીતાંઓને મળવાય જશે કે નહિ?”

“હા, જરૂર...”

પિતાને આટલા બધા ડાહ્યાડમરા થઈ ગયેલા જોઈ મણીજાણને સહેજ આશ્ચર્ય લાગ્યું, પણ તે વિષે તેણે કશો વિચાર કર્યો નહિ. તેણે એમ પણ ધાયું હતું કે પોને માનપત્રોનો જે જવાબ આપ્યો હતો તે વિષે પિતાને ખબર પડતાં વળી ઘરમાં સાહમારી ઉડશે, પણ તેવું કંઈ થયું નહિ.

છત્રચુછ દેસાઈએ પોતાની વહણ બદલી નાંખી હતી તેનું ખરું કારણ એ હતું કે કસ્ટાચુછએ પત્ર લખીને તેમના ચિરંજીવીના પરક્રમથી તેમને વાહેર ક્યાં હતા અને સલાહ આપી હતી કે જ્યાં

જળતું હોય ત્યાં જ હોલનીને બેસી રહેવું. પિતાપુત્રે તકરાર કરીને જ્યતમાં વધુ ફજેતો કરવાની જરૂર નહોતી. ભણ્યા પછી અનુભવ લેવા મુસાફરી કરવા જવાની સૂચના પણ કલ્યાણજીએ જ પોતાના પત્રમાં કરી હતી.

પિતાપુત્ર વચ્ચેના વ્યવહારમાં તે પછી થોડા દિવસ વધુ અને વધુ સુધારો થતો જોઈ વજીઆ દેસણુ પણ સંતોષ પામી.

“મણીભાઈ, કોઈ યુરોપીયન સાહેબ આવ્યા છે, તે ભાઈમાં જુદાં યુગ્મરાતીમાં પૂછે છે કે આ ગામમાં કોમ અંગ્રેજી બણેલું છે કે નહિ?” એક દિવસ મણીલાલનાં નોકરે ઉપર પ્રમાણે નિવેદન કયું.

“તેનો તે શો જવાબ આપ્યો?”

“મેં કહ્યું કે મારા જીવાન મણીઆમા અંગ્રેજી બણેલા છે. તેથી તે સાહેબ તમને મળવા બોલાવે છે.”

“તું તેને અડિંજ બોલાવી લાવ.”

નોકર તે સાહેબને તેડી લાવ્યો. સાહેબની પાછળ લોકોનાં ટોળાં પણ આવ્યાં અને બધા મણીલાલના ઘરનાં આગળમાં જમા થયા. સાહેબે ટોપી ઉતારીને, મણીલાલ સાથે હસ્તધૂનન કયું અને તરતજ પોતાનું આગમન કારણ દર્શાવ્યું :

“આ ગામમાં હું પ્રભુતો સંદેશો પહોંચાડવા આવ્યો છું, તેમાં તમે મારા ભવજનું બાપોંતર કરીને મદદ આપશો. એવી હું આજ રાખું છું. હું યુગ્મરાતી જાણું છું પણ મમડીઆ લોકોનાં હસ્તને સ્પર્શી શકે એવી બાધમાં બોલવાનો મારો મહાવરો હજી બોધા છે...”

“પ્રભુનો સંદેશો સીધો પહોંચાડ્યા પહેલાં તે ત્રિમે અને કંઈક ખ્યાલ આપવાની તમને કુરસદ છે?” મણીલાલે પૂછ્યું.

“આપણે આપણું કામ પહેલાં આટોપી લઇને પછી વાત કરીએ તો સારું.” સાહેબે સૂચવ્યું,

“સર કરો ત્યારે અહિંને અહિંજ. ગુજરાતીમાંજ બોલો. જૂલ ચૂક હશે તો હું સુધારી આપીશ.”

મણીલાલના સહકારની ખાત્રી મળવાથી સાહેબ તરતજ ઓટલા ઉપર ઉભા થઇ ગયા અને પોતાનું બાપણ સર કરી દીધું:

“ભાઈઓ અને બહેનો; હું તમને પ્રભુનો શુભ સંદેશો પહોંચાડવા આવ્યો છું. સ્વપ્નનાના બરમાવ્યાથી જવારથી હવા ખીખીએ ચનામ કરેલાં ઝાડનું ફળ ખાધું અને પોતાના પતિ આક્રમને પણ બોલાવીને તે ખવડાવ્યું ત્યારથી આખી માણસ જાત પાપી બની મદ્દ હતી અને તેની મુક્તિનો એક પણ આરો રહ્યો ન હતો. તેથી પ્રભુએ પોતાના ‘એકના એક પ્રાપ્ત થયેલા પુત્રને’ મનુષ્ય જાતનું તારજ કરવા મોકલવા વચન આપ્યું હતું. પ્રભુએ પોતાનું વચન પાળીને તે પુત્રને આ જન્મતમાં મોકલ્યો. તેણે સમસ્ત માનવ જાતનાં પાપ પોતાને શિરે વહેરી લીધાં અને ક્રુષ્ પર ચઢીને માનવ જાતના ઉદ્ધાર માટે પોતાની દેહનું શુદ્ધ બલિદાન આપ્યું. એ દેવ પુત્ર ખીજ કોઇ નહિ પણ ભગવાન ઇસુ ખ્રિસ્ત પોતેજ. તેમણે શિમાયું છે કે જે માણસ તેના પર પ્યાર કરશે તે પાપથી મુક્ત થશે, અને મુખ પછી સીધો સ્વર્ગમાં જઇ પ્રભુના સિંહાસનને

જમણે હાથે અનંત કાળ સુધી બેસશે. પણ જે માણસ તેના પર પ્યાર નહિ કરશે તેને લોહ જેવા ધમધમતા નરકમારમાં અનંત કાળ સુધી દાંત કચકચાવતાં અને રડતાં કકળતાં પડી રહેવું પડશે. માટે પાપથી મુક્ત થવા તમારે બધાંએ 'તે માણસના પુત્ર' સાથે પ્યાર કરવો જોઈએ."

પોતાના ભાણજીની અસર કેવી થઈ તે જોવા સાહેબ જરા થોભ્યા એટલે થોડાક ઊંકરાઓ ખડખડાટ દસી પડ્યા. તો પણ નાકેમેદ ન થતાં સાહેબે જુના કરાર અને નવા કરારમાંથી "તે માણસના દીકરા" માટે ઉચ્ચારાયેલી ભવિષ્યવાણી ટાંકી બતાવી. એથી પણ શ્રીતાળનો ઉપર કંઈ અસર થઈ નહિ જણાયાથી તેમણે મુશ્કા પયમગ્ગર માફત પ્રજુએ મોકલાવેલી દસ આરાઓ સમજાવી. એટલે એક ઊંકરાએ ઠાવકે મોઢે સાહેબને સૂચના કરી:

"સાહેબ, વિશ્વાસત જાળને જિરિંદ પાલામિંટના સમાસદોને એ દસ આરાઓ રિપે ઉપરેલ કરો તો સારં."

સાહેબે તે કટાક્ષ પણ સંમળ્યો ન સંમળ્યો કરી પોતાનું વિવેચન સમેટી લીધું અને શ્રીતાળનોમાં 'માત્રીની સુવાર્તા'ની ચોપડી મફત વહેંચી બેસી ગયા અને મણીમાલના ઇસારાથી થોડો પણ સૌ સૌને ઘેર ગયા. પછી મણીમાલે અગાઉથી આદ બનાવવાની વદી આપી મેલી હતી તે પ્રમાણે નાકર ધરમાંથી આદના પાયા સહ આબ્યો અને સાહેબે પોતાના કામળામાંથી જિરિંદ કાઢી ઉપા-હાર કરવા માંડ્યો.

“તમે સુરતના આધરિશ પ્રેક્ષાદિરિયન મિશન ચર્ચના સભાસદ છો કે ?” મણીલાલે સાહેબ સાથે વાત શરૂ કરી.

“હા...”

“તમે નવા સવા આવેલા લાગે છે. તમારું વય પણ જાતું ન હોય.”

“હું હમણાં જ ત્રણ વર્ષની જ આવ્યો છું. મારું વય ત્રીસેક વરસનું દશે.”

“ડો. શિશિડિ તો ગુજરી ગયાનું સાંભળ્યું છે. અને ચર્ચના વડા તરીકે હમણાં તો ડો. રોહટ દશે...”

“ડો. શિશિડિ ગુજરી ગયા છે. ડો. રોહટ અતિ વૃદ્ધ અને અશક્ત થઈ ગયા છે. મિશન હાઇસ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ મી એ. એલ. જોશ પણ હારેમ થનાર છે. અનુભવી વૃદ્ધીની જોયે જતાં મિશનના કામકાજમાં કંઈક ખતરો પડશે ખરો...”

“તમે ગ્રેન્યુએટ હશો.”

“હા, ડબ્લીન યુનિવર્સિટીનો.”

“તમારા અભ્યાસના ઐતિહાસિક વિષય શા હતા ?”

“ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, નીતિશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્ર.”

“અને ત્રિશાનધી પણ અભ્યાસ નહિ હશે.”

“અદ્યતન નહિ.”

“છતાં તમે આજે જેનું ભાષણ કયું” તેનું ભાષણ કરવાની પૂછતાં કરી શકો છો.” મણીલાલે કટાક્ષમયી અવાજે કયું

સાહેબે જવાબ આપ્યા વગર આફનો કુંદડો ખેંચ્યો. મણીલાલે સાહેબની વધુ ખબર લેવા માંડી.

“તમે ઐટલિટનની રેસનાલિસ્ટિક પ્રેસ એસોસિએશનની કારકિર્દી તો જાણતા હશો.”

“હા, તે એસોસિએશન તરફથી પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો મેં જોયાં છે.” સાહેબે કબુલ કર્યું.

“જાને છતાં તમે પ્રભુનો અંદેશો પહોંચાડવાનું કામ કરી શકો છો. હું ધારું છું કે યુરોપનાં આપ્રત રાજકારણથી તમે અપરિચિત તો ન જ હો.”

“બિશ્વકુલ નહિ.”

“એટલે કે સમાજવાદ, સામ્યવાદ, જાતાકારવાદ (ફરીકામ) કશાંથી તમે અજાણ્યા નથી.”

“અજાણ્યું છું એમ તો કહી શકતો નથી.”

“યુરોપમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ પોવાઈ ગયો છે; અને બાઇબલની કથામાંની વિમતો વિદ્યાનની કસોટીમાં ખાખ થઈ ગઈ છે એ પણ જાણતા હશો..”

“હા; પણ જાણતો હોઈ કે ન જાણતો હોઈ; એ બધું પૂછીને તમે કહેવા શું માગો છો ?” નાસ્તો લઈ તાજ થયા પછી સાહેબનામાં મરમાટો આપ્યો.

“મહેરબાની કરીને ધીરજ રાખી હજી પણ થોડા પ્રયત્નો પૂજવા દેશો તો ઉત્કાર થશે.” મચ્છીવાણે ઠંડું મગજ રાખી ચિનંતિ કરી.

“વાર, જલદી પૂછી લો. મારે હજી બીજાં માગેની મુશાકાત પણ લેવી છે.”

“તમે આ દેશનો ઇતિહાસ જાણો છો ?”

“હા, ઇટિશી અ: દેશમાં આવ્યા ત્યાર પછી જાણ મુખીનો.”

“તમે આ દેશના ધર્મેના અભ્યાસ કર્યો છે ?”

“ના, મને વખત મળ્યો નથી.”

“તત્ત્વજ્ઞાનનો ?”

“ના.”

“સંસ્કૃતિનો ?”

“ના.”

“સાહિત્યનો ?”

“ના.”

“આ દેશના સમાજશાસ્ત્રનો ?”

“ના.”

“આ દેશના લોકનાં માનસનો ?”

“ના, કશાનો નહિ; છતાં અમે લોકોનું અનેક રીતે કષ્ટાણુ કર્યું છે. અભ્યાસ કરતાં અમે કાચને વધુ અમત્યતા આપીએ છીએ.”

“તમારાં દષ્ટિબિંદુથી.”

“અમને બીજાનાં દષ્ટિબિંદુની શી દરકાર પડી ?”

“તમે દેશમાંથી સશ્વિય બાવનાને તોડી પાડો છો તે તમારાં જ્ઞાનમાં છે ?”

“તે સાથે અમને શો સંબંધ ? અમારે તો ધર્મ પ્રચાર કરવો રહ્યો.”

“તેમાં તમે સદંતર નિષ્ફળ નિવડ્યા છો એ જાણો છો ?”

“શું કહો છો ? દેશમાં આજે ૪૦ લાખ ખ્રિસ્તિઓ છે તે જોતા ?”

“તેમાંનો એક પણ માણસ ધર્મ પ્રત્યે આકર્ષાઈને નહિ પણ સંજારી પ્રયોજાનથી તે ધર્મમાં ગયો છે એમ તમે માનો છો ?”

“તે ખણ્ણખોદ અમારે શા માટે જોઈએ?”

“ત્યારે બાઈબલના શબ્દોમાં કહેતાં, તમે તમારું ઘર ખડક પર નહિ પણ રેતી પરજ બાંધો છો, એટલું જાણવાની ફરકાર કરશો?”

“પાર પછી?... ”

“તમે આજે જે વિવેચન કયું તેમાં તમારી શ્રદ્ધા કેટલી છે તે કહેશો?”

“એ અંગત સવાલ છે. એનો જવાબ નહિ આપું.”

“તમારી ખુશીની વાત. બાકી એમ તો મારા બધાજ પ્રશ્નો અંગત હતા.”

“મને શ્રદ્ધા હોય કે ન હોય. સાધારણ જનસમુદાય માટે મેં કહ્યું તેટલું કલ્યાણકારીજ હતું.”

“પણ જેટલી તમારી આત્મશ્રદ્ધા તેટલીજ સામા ઉપર તેની અસર, એ હકિકત તમે સ્વીકારો છો?”

સાહેબે આ પ્રશ્નનો જવાબ આપ્યો નહિ.

“તમારાં બાપણની અત્રે રતિભાર પણ અસર થઈ નથી એમ તમને નથી લાગતું?” મણીલાલે વળતો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“શા માટે અસર થઈ ન હોય?”

“તે સમજાવવાની જરૂર નથી. પણ જો તમે એમ માનતા હો કે તમે અસર કરી છો; તો તમે આધરશ્રમેન નથી. એટલુંજ નહિ, પણ તમે કાંઈ મૂખ્ય અને દાંભિક અંગ્રેજ હોવા જોઈએ કે જે પોતાની જાતને છેતરીને બીજાને પણ છેતરવાનો સ્વભાવજ થઈ છે.”

આટલી સાંભળી સાહેબ ટોપમું ભેરવી ચાલતા થયા.

પ્રકરણ ૬

એ વૃદ્ધ કાણુ ?

ગત પ્રકરણમાં વણુવેલા બનાવો પછી થોડાં અઠવાડિયાં વીતી ગયાં. ચોમાસાની ઋતુ ચાલતી હોવાથી મણીલાલે પ્રવાસે જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો હતો, પણ ઘર કેમે કરી તેનો વખત પસાર થતો નહોતો. કાંઈ કાંઈ વાર તે ખેતીવાડીનાં તથા ધરનાં બીજાં કામોમાં ધ્યાન આપતો તો પણ તેને કશું ગોઠતું નહોતું. આર્થિક, સામાજિક અને રાજ્યદારી બાબતોમાં તાત્કાલિક હાથ ધરવા જેવી ઘણી પ્રવૃત્તિઓ હતી; પણ તેમાંની કયી પ્રવૃત્તિને વધારે અગત્યની ગણીને તેનો પ્રારંભ કરવો, અથવા પ્રારંભ કરવો તો તે કેવી રીતે કરવો તે વિષે તેને કંઈ સુઝ પડી નહિ. રાત અને દિવસ, અનેક પ્રકારનાં વિચારોમાં તેનું મન ગુંથાઈ રહેવા લાગ્યું; અને ઘણીવાર તે મુંઝવેલા ચહેરે ફરતો દેખાતો.

એ અરસામાં ખારડોલીનો સત્યાગ્રહ સફળતા સાથે બંધ થયો; નવું રાજ્યબંધારણ સૂચવનારો નહેરુસમિતિનો મુસદ્દો પ્રગટ થયો; અને પ્રાંતપ્રાંતમાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિના ધ્યેયપૂર્વક યુવક મંડળો સ્થપાવાં લાગ્યાં. આ ઘટનાઓથી દેશની સામાન્ય પ્રવૃત્તિઓમાં કંઈક અરમાટો આવ્યો; પરંતુ સાબરમતી આશ્રમની શાંતિમાં કશો પણ ફોલ થતો નહોતો અને બીજી બાબુએ પોંડિચેરીના યોગાશ્રમ તરફથી કશી પણ પ્રેરણા મળતી નહોતી, એ વિષે શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોઝને જનતાનું ધ્યાન ખેંચવું પડ્યું હતું.

પ્રવાસે જવાથી કંઈક પ્રકાશ મળશે એમ ધારીને જન્માષ્ટમીનો તહેવાર ઉજવ્યા પછી તે ઘેરથી નીકળ્યો. માતૃપિતાએ તેને હંમેશાં

પત્રો લખ્યા કરવાની અને જાતનાં જાતન કરવાની શિખામણુ આપી; ગરીબ લોકોએ આંખમાં આંસુ સાથે વિદાય આપી. જો કે એ પ્રસંગમાં બહારથી જેતાં ગંભિર કથું નહોતું, તોપણ આમ્યજનોના લાગણીપ્રધાન સ્વભાવને લીધે દેસાધના એકના એક દીકરાના પ્રવાસ-ગમનની બાબત થોડા દિવસ અગત્યના વિષય પેઠે ચર્ચાઈ.

સુરતથી રાત્રે દાા વાગે મુંબઈ જવા ઉપડતી ટ્રેનમાં મણીલાલ બેઠો. જો કે ટ્રેનમાં ઉતારોઓની તે દિવસે ગિરદી નહોતી તોપણ રાતની ટ્રેનોમાં સાધારણ રીતે બને છે તેમ ઉતારોઓ લાંબા થઈને સૂઈ જતા હોવાથી થોડાં માણસે પણ ટ્રેનમાં જગ્યા ખાલી દેખાતી નથી. મણીલાલ જે બાંકડાપર બેઠો હતો તે બાંકડા ઉપર એક ગૃહસ્થ ચિંગોટી તાણીને સૂતા હતા, છતાં પોતાને ખેસવાની પૂરતી જગા મળેલી હોવાથી તેને મણીલાલે ઉઠાડ્યા નહિ. બીજા બે ગૃહસ્થો સામાન મેલવાના ઉપલા બાંકડાઓ ઉપર સૂતેલા હતા, અને પોતાની સામેના નીચેના બાંકડા ઉપર બારી આગળ એક યુવતી બેઠેલી હતી; તેણે કેટલોક ઝુટકળ સામાન પોતાની પાસે બેઠક ઉપરજ મૂકેલો હતો અને તેની લગોલગ એટલે કે મણીલાલની બરાબર સામે બેઠેલ કાઠિયાવાડી બેરાં ધુમટો તાણીને બેઠાં બેઠાં ઉંઘતાં હતાં અને થોડી થોડી વારે એકબીજાં સાથે ભટકાયાં કરતાં હતાં.

નવસારી સ્ટેશને ગાડી ઉભી રહેતાં મણીલાલના ડાબાની બારી-માંથી ટ્રેનમાં ખેસવા ત્રણ ચાર અંત્યજ સ્ત્રી પુરૂષો ધસ્યાં. એવામાં ઉપરના બાંકડા પરથી એક માણસ ઉઠતો કે નીચે કુલો અને બારી આગળ આવી તેઓને અટકાવવા ઉભો રહ્યો.

“નમ્રો, આગળ નમ્રો, આગળ નમ્રો. અહિં જગ્યા નથી.”
તે બોલ્યો.

“અરે ભાઈ, કેથે જગ્યા નથી. બધાજ ડાખાઓમાં ગિરદી છે;
બારી ઉઘાડવા દે અને અમને દાખલ થવા દે.” અંત્યજ્ઞેએ કહ્યું.

“આગળ જઈને જુઓ તો ખરા, ઘણી જગા ખાલી પડેલી છે.”
પેલા માણસે બારી આગળથી ખસ્યા વગર દલીલ કરી.

એવામાં ગાડી ઉપડવાની સિસોટી વાગી, તોય પેલો માણસ
બારી આગળથી ખસ્યો નહિ. મણીલાલ પહેલેથી આ બધો તાલ
જોયા કરતો હતો. હવે તેની ધીરજ રહી નહિ. તે ઉભો થઈ ગયો
અને પેલા માણસનું કાંડું પકડીને તેને અંદર ખેંચ્યો, ભડાક દેતીને
બારી ઉઘાડી નાંખી અને અંત્યજ્ઞની પુરોષને ગાંસડા પોટલાં સાથે
અંદર દાખલ કરી દીધાં.

“અરે, મારા સાહેબ હિંદુ છો કે છો કોણ ? જોતા નથી એ
લોકો દેડ છે તે ?” પેલો માણસ હવે મણીલાલ સાથે બાઝ્યો—

“હું તો હિંદુ છું તેથીજ મેં અંત્યજ્ઞને દાખલ કર્યા, બાકી
તમે હિંદુ છો કે નહિં તેજ શક્યમંદ છે.” મણીલાલે જવાબ આપ્યો.

“શું બોલો છો ? અમે હિંદુઓ નથી ?” ઉપલા બાંકડા ઉપર
સૂતેલો બીજો માણસ ઉઠી પડ્યો અને વચ્ચે પૂરાયો.

“તમે હિંદુઓ હશે તો માણસો નથી.” મણીલાલે વળતો
જવાબ આપ્યો.

“મિસ્ટર, હવે લાંબી પંચાત નહિ કરો, છાનામાના બેસી રહે નહિ તો.....” બેઠે જણા સાથે બોલ્યા.

“તમેજ બેઠે જણા છાનામાનાં સૂઈ રહોને ? શું ગાડી તમારી પોતાની હતી કે અંદર દાખલ થતા માણસોને રોકવા દોડ્યા ?”

“ફ્યારે શું ? અમે દેડને અંદર દાખલ થવા દઈએ ?”

“દેડ શું ? લાંગીને પણ દાખલ થવા દેવા પડે. તેઓએ ભાકું ખચ્યું છે. ગાડીમાં બેસવાનો જેટલો તમને હજુ છે તેટલો તેઓને પણ છે.”

“તો તેઓ બીજા ડબ્બામાં શા માટે જઈને બુદ્ધા નહિ બેસે ?”

“તેઓ માટે બુદ્ધા ડબ્બા બનાવ્યા છે કોણે જે ? અને બીજા ડબ્બાઓમાં જ્યાં તો ત્યાં પણ તમારા જેવા ધર્મત્રિમાઓ નીકળે.”

“એઈ, આ કંઈ તમારું કાઠિયાવાડ નથી, અહિં તો અમે તમારા માથાંમાં મારીને સાથે બેસીશું.” મણીલાલનો સખળ પક્ષ મળેલો જોઈ અત્યંત પુરૂષો હિંમતથી બોલ્યા, “ચાલો બેઠે જણુ બેઠા થઈ જાઓ અને સામાન મેલવા દો. સામાન મેલવાના આંકડા કંઈ સૂવા સાર નથી બનાવેલા.”

મણિલાલના પક્ષમાં બે અત્યંત લઠિંગા બેળાયા એટલે કદાચ મારામારીનો પ્રસંગ ઉભો થાય તો ત્રણ જણુ સામે તે બે જણુને ભારે થઈ પડે એમ વિચારી બેઠે કાઠિયાવાડીઓ ટાઢા પડ્યા, તોપણ બોલ્યા વગર તો નજર રહ્યા:

“એ લોકોને ગાડીમાં બેસાડવાનો ઉપકાર કરવા તો મ્યા, પણ સાહેબ, હવે તમેજ ક્યાં બેસશો ? તેજ વિચાર કરોને.”

“મારીજ દયા ખાઈને તમે એ લોકને અટકાવતા હતા કેમ ? અમને એમ સમજાવવા ન આવે. એ લોકના આવ્યાથી કંઈ પણ અગવડ થઈ નથી; પણ જો મેં ખારી ન ઉઘાડી હોત તો એ બિચારાંઓ ગાડી ચુકતે અને રાત બધી સ્ટેશનપર.....”

“અમે કાઠિયાવાડમાં એવો આભડછેટ ન ચાલવા દઈએ.....”

“તમે અંત્યજને કેટલા હેરાન કરો છો તે મારાથી કંઈ અજાણ્યું નથી...પણ હમણું કોઈ મારતે મિંચા આવતે તો હા, ભાઈસાથ આવો, બેસો, આ રહી જગા, એમ કરતે.”

તકરારમાં વલસાડ પસાર થઈ ગયું; ત્યાર પછી તે બેઉ કાઠિયાવાડીઓ ચૂપ થઈને બેઠા; પણ માંહોમાંહે વાત કરવા લાગ્યા:

“આ જીલ્લામાં ગાંધીએ લોકોને અને અંત્યજને બહુ માથે ચઢાવી દીધા છે તો.”

“અરે, તમે ગાંધી મહારાજનું શું નામ દો છો ? થવા દો એકવાર સ્વરાજ્ય અને પછી જોઈશું કે તમે અમને કેવાક નથી અડકતા તે ?” એક અંત્યજે તેઓને સંબોધીને કહ્યું.

“લીધું લીધું સ્વરાજ્ય, દેડાંઓને અડીને !” કાઠિયાવાડીએ કહ્યું.

“અમને અડક્યા વગર ત્યારે તમે આજ સુધીમાં તો સ્વરાજ્ય નથી લઈ લીધું ?” અંત્યજ બંધુએ કહ્યું.

“અરે, મરવા દેરે ! એને મોઢું શું કરવા આપે ?” બીજા અંત્યજે પહેલાને વાર્થો.

“સાથે બેરાં હતાં તેથી વિચાર કર્યો કે કોણુ લગ્ન કરે ? બાકી એની મગદુર શી જે બારી આગળ અટકાવીને ઉભો રહે.” પહેલા અંત્યજે પાણી બતાવવા માંડ્યું.

“અને આ ભાઈ ચિંગોટી તાણીને સૂઈ રહેલા કોણુ છે ? સૂઈ હતું તો બીજા વર્ગની ટિકિટ લેવી હતીને ?” બીજા અંત્યજ બંધુની કુપળ ખીલી આવી.

પણ એ સાંભળી પેલા ગૃહસ્થ સફાળા બેઠા થઈ ગયા અને અંત્યજ બંધુઓને તથા મણીલાલને પોતાના બિસ્તરા ઉપર બેસવા પ્રસ્થાવ કરી.

“ભાઈ, સીધા સાથે અમે પણ સીધાજ છીએ. ગાડીમાં અમે કંઈ તકરાર કરવા બેસતા નથી. બે કલાક પછી માળામાંથી પંખેરાં ઉડી જાય તેમ આપણેય ઉડીને સૌ સૌને ઘેર જવાના.” અંત્યજ ભાઈઓ હવે દિલ્લુપી પર ઉતરી પડ્યા.

મણીલાલને અને અંત્યજભાઈઓને જગ્યા કરી આપનાર ગૃહસ્થ જલ્દ હતા. શરીરનું બંધારણ કીક હતું; તોપણ મૂછ અને માથાનાં વાળ છેક સફેદ થઈ ગયા હતા અને કંઈક માંદા હોય તેવા લાગતા હતા.

“તબિયત કીક નથી ? તેમ હોય તો સૂઈ રહો. અમે સડોઆઈને બેસીશું.” મણીલાલે વિવેક કર્યો.

“મુસાફરીના થાકથી જરા દિલ બગડ્યું છે અને શરદી થઈ છે એટલુંજ.” તે ગૃહસ્થે જવાબ આપ્યો.

“ક્યાંથી આવો છો ?” મણીલાલે પૂછ્યું.

“વૃજભૂમિની યાત્રાએ ગયાં હતાં.” વૃદ્ધ ગૃહસ્થના વતીનો જવાબ પેલી યુવતીએ આપ્યો.

“વૃદ્ધ વયે યાત્રા કરવી હોય તો બીજા વર્ગમાં જ મુસાફરી કરવી સારી. બાડાંના વતીની કસર, યાત્રા સ્થાનોમાં ચોખ્ખાઓ, પંડ્યાઓ અને ગોરોને કંઈ પણ નહિ પરખાવીને, કાઢી નાંખવી.”

એ સૂચના સાંભળીને વૃદ્ધ ગૃહસ્થ હસ્યા અને તરણીએ સ્મિત કયું.

એવામાં દમણનાં સ્ટેશનથી ટિકિટ ચેકર ટિકિટ તપાસવા આવ્યો. બધાની ટિકિટ તપાસ્યા પછી તે વૃદ્ધ ગૃહસ્થ પાસે ટિકિટ માંગી. વૃદ્ધે ખિસામાંથી કાઢીને તેને “પાસ” બતાવ્યો.

“બીજા વર્ગનો પાસ છે ત્યારે ત્રીજા વર્ગમાં હાડમાર થવા શું કરવા બેઠા ?” ટિકિટ ચેકરે પાસ જોઈને ટીકા કરી.

“મહાત્મા ગાંધી જેવા સંતપુરુષ ત્રીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરે અને આપણે બીજા વર્ગમાં બેસીએ તે સારા લાગીએ ?” વૃદ્ધે મુખપર સ્મિત લાવીને કહ્યું.

આ હકિકત સાંભળી મણીલાલ તે વૃદ્ધ તથા તે તરણીના મુખ સામું જણાસા અને આશ્ચર્ય સાથે થોડી થોડી વારે તેઓની નજર ચુકવી ધારી ધારીને જેવા લાગ્યો. તે વિચારવા લાગ્યો કે કાંઈ

દેશનેતા તો છુપે વેશે નથી કરતા ? વૃદ્ધ ગૃહસ્થનો દેખાવ બેલગાંવ-
વાળા શ્રી. ગંગાધરરાવ દેશપાંડેના જેવો હતો એમ દેશપાંડેજીની
છબીનું સ્મરણ થતાં તેને લાગ્યું. પણ તેમને પુત્રી યા પુત્રવધૂ છે
કે નહિ તે તેને ખબર નહોતી. પણ તરતજ પાછો તરંગ ફરી
વળ્યો કે દેશપાંડેને ગુજરાતી બોલતાં શેનું આવડે ? અને તેની પુત્રી
કે પુત્રવધૂ ગુજરાતી પોશાક પહેરે અને સફાઈદાર ગુજરાતી ભાષા
બોલે એ તદ્દન અશક્યજ છે. એ વૃદ્ધના જેવા દેખાવના કાંઈ
ગુજરાતી નેતા તો હતાજ નહિ. એ મોહનલાલ પંડ્યા નહિ, એ
અમૃતલાલ દક્ષર નહિ, વલ્લભભાઈ પણ નહિ અને વિકૃલભાઈ તથા
પ્રભાશંકર પટણી તો ખચિતજ નહિ. તેણે નરસિંહરાવ બોળાનાથ
દિવેડીયાને નજરે જોયા નહોતા; પણ તેમને વિષે તથા તેમની
સ્નેહાળ પુત્રી લવિંગિકા વિષે વાંચ્યું અને સાંભળ્યું હતું ખરું. તેને
પૂછવાનું મન થઈ ગયું કે 'તમે નરસિંહરાવ દિવેડીઆ છો ?' પણ
પાછો બીજો વિચાર આવતાં તે અટકી પડ્યો. સાક્ષર શ્રી. નરસિંહ-
રાવ ગાંધીના ભક્ત છેજ નહિ. ખાદી પહેરવાથી સૌન્દર્ય નષ્ટ થાય
છે એમ જાહેરમાં બોલનાર અને લખનાર પોતે ખાદી શાના પહેરે ?
અને પોતાની પુત્રીને તો પહેરવા દેજ શાના ?

કલ્પના કરવાથી કંઈ ઓળખાણ પડી નહિ. કાણુ છો ? કેવા
છો ? જાતે શું છો ? ધંધો શું કરો છો ? કમાઓ છો શું ? સ્ત્રી
છે કે નહિ ? છોકરાં છેવાં શું છે ? તે બધાં શું કરે છે ? તથા
સાથે બેઠી છે તે તમારી પુત્રી છે કે પુત્રવધૂ ? એવા પ્રશ્નો કાઢીને

પણ પૂછવા સામે તેનો મળજીત વિરોધ હતો. તીથસ્થાનો માટે તેને સારું મત હતું નહિ એટલે તે વિષે ચર્ચા કાઢવીય ન ગમી. રાજ્યદ્વારી અને સામાજિક બાબતોનાં પિંજણથી પણ તેને કંટાળો આવ્યો હતો. ગુંગળાઈ જતી શક્તિઓ માટે કાર્યક્ષેત્ર મેળવવા તલપતો તેનો આત્મા ચહેરાપર બાહ્ય શાંતિ ફેલાવી અંતરમાં અનેક ધડલાંજ કરવા લાગ્યો.

પાલગઢ આવતાં પેલા અંત્યજ બંધુઓએ મણીલાલને ચાહ પીવા આગ્રહ કર્યો; પણ ચાહ પીવાની તેણે ધસીને ના પાડી એટલે તેઓ દૂધ પાવા તૈયાર થયા. મણીલાલે તેમનું માન રાખી દૂધ પીધું પણ પૈસા પોતે ચૂકવી આપ્યા. બધા દૂધ પીતા હતા ત્યારે વૃદ્ધની આસાથી યુવતીએ તેઓને નવાઈ નોખાઈનાં ફગફળાદિ કાઢી આપ્યાં.

તે પછી વાંદરા સ્ટેશને અંત્યજ બંધુઓ ઉતરી પડ્યા. દાદર સ્ટેશને વૃદ્ધ ગૃહસ્થ પેલી યુવતી સાથે ઉતરી પડ્યા અને મણીલાલે મરીનસાઈન્સ સ્ટેશને ઉતરીને સીધો નૃસિંહ હિંદુ લોન્નો રસ્તો લીધો.

કોની બેરી ? WHOSE WIFE ? તું ટ્રાન્સલેશન. સુંદર અપ-ડ-ડેટ

ડીટેક્ટીવ સચીત્ર નોવેલ. જરૂર વાંચો, કો. ર. ૨, પોસ્ટોજ ૭ આના.

વિલાસ ઓફીસ, ૧૮૧, બજારમેટ સ્ટ્રીટ, ૩૯, મુંબઈ.

પ્રકરણ ૭ મું

બેકારી !

મુંબઇ આવ્યો તો ખરો, પણ હવે અહિં કરવું શું ? એ વિચાર મણીલાલને ઉપજ્યો. ઘેર હતો ત્યારેય શું કરવું અને શું નહિ કરવું તે વિચારો તો આવ્યાજ કરતા હતા પણ ત્યાં તેમનું તેટલું દબાણ નહોતું કે જેટલું મુંબઇમાં લાગ્યું. ઘેર તો વખતે વખત ખાવાનું મળતું હતું. અને ગમે ત્યાં જવા આવવામાં કે ફરવા હરવામાં પણ ખર્ચ થતો નહોતો. મુંબઇની પરિસ્થિતિ તેથી ઉલટીજ હતી. અહિં તો ડગલે ને પગલે પૈસા વગર ચાલેજ નહિ અને “લોજ”-નાળાના રોજના રૂપીઆ બે ચઢતા તે તો જુદાજ. જુદી ઓરડી બાડે રાખીનેય રહેવાનું પ્રયોજન નહોતું, કારણ કે એ અહિં કમાવા અથવા નોકરી શોધવા આવ્યો નહોતો. મુંબઇનાં જેવા લાયક સ્થળો તો ત્રણ દિવસમાં જેવાઇ ગયાં. એક અઠવાડિયામાં ચાર પાંચ જાહેર સભાઓમાં ભાષણો સાંભળીને શહેરની જાહેર ચળવળોનો પણ તેણે ખ્યાલ મેળવ્યો. વાંચનાલયમાં જઈ “ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિઆ” ની છેલ્લાં વરસની “ડિરેક્ટરી” જોઈ, તેમાં મુંબઇની સંસ્થાઓની એક લાંબી ટીપ જોઈ. તેમાં લખવામાં આવેલા તે સંસ્થાઓના ઉદ્દેશ વાંચ્યા અને તેઓનાં કાર્યોનાં પરિણામ જોયાં. તેમાંની એકલી ભારત સેવક સમાજ તેને કંઈક ઉપયોગી જણાઈ. સેવાસદન, વનિતાવિશ્રામ, ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળ અને ભગિની સમાજ અસ્તિત્વમાં રહેવા યોગ્ય દેખાયાં; બાકી તે સિવાયની બધી સંસ્થાઓનું અસ્તિત્વ નાજુદ થાય તો તેથી જાહેર પ્રજાને જરાપણ નુકસાન થાય એમ તેને લાગ્યું નહિ. તે વખતની સ્થાનિક રાષ્ટ્રિય સભા સમિતિ (કોન્ગ્રેસ

કમિટી) માં કરી. દમ નહોતો અને વિદ્યાર્થી મંડળો ઉપર યુવક-મંડળોનું વધારાનું નામ લાદવાનો રવૈયો પ્રચારમાં આવતો હતો. દરેક સંસ્થા અને તેના મૂખ્ય કાર્યવાહકોનાં નામની યાદી જોઈ તેને દીવા પેઠે દેખાયું કે તે કાર્યવાહકો અંગત સ્વાર્થ માટે અને અંગત મત ઉપર જાહેર મત તરીકેનું વજન મેળવવા ખાતરજ સંસ્થા સ્થાપી બેઠા હતા. સખાવતી સંસ્થાઓમાં વળી રમુજ તત્ત્વજ માલમ પડ્યું. વરસ દિવસે રૂપીઆ સોળસોની સખાવત કરવા સારૂ હજારો રૂપીઆના ખર્ચે કેટલીક સંસ્થાઓ બોલિસો નભાવતી હતી એમ તેણે સાંભળ્યું. ધણીક સંસ્થાઓના ઉદ્દેશ દેખીતાજ પરસ્પર વિરોધાત્મક હતા. આ બધી સંસ્થાઓ સામાન્ય સાવજનિક ઉદ્દેશથી ચાલે નહિ, અને એકાદ કેન્દ્રસ્થ સંસ્થાના અંકુશ હેઠળ મૂકાય નહિ ત્યાં સુધી તે બધી નિરર્થક અને નિર-પયોગી હતી એમ કોઈ પણ નિઃસ્વાર્થી વિચારકને લાગ્યા વગર રહે નહિ.

આ અરસામાં તેના પિતા તરફથી પત્ર માર્કિત સૂચના આવી હતી કે તેણે કલ્યાણજીને મળવા જવું; પરંતુ મુ'બઈ આવ્યાને એક અઠવાડિયાં કરતાં વધુ વખત પસાર થઈ ગયો તોપણ તેને ત્યાં જવાની એને પુરસદ મળી નહોતી.

એક દિવસે સંધ્યાકાળે તે ચોપાટીપર ફરવા ગયો અને હરિયાના પાણીથી થોડે દૂર ન્યાં સુકી રેતી હતી તે ઉપર બેઠો. ચોમાસું પૂરું થયેલું નહિ હોવાથી આકાશ તદ્દન સ્વચ્છ નહોતું; અસ્તંત થતા સૂર્યના કિરણોથી ક્ષિતિજ ધ્રુવખવ

રંગનું બની ગયું હતું; બાકી તો ફરવા આવેલાં હજારો માણસ અને ચીજો વેચનાર સેંકડો ફેરીયા “પ્રારબ્ધ કર્મસાગિનઃ” ની પેઠે હોય તે હોયજ.

પણ એ કશાં તરફ મણીલાલની નજર નહોતી. તેની દૃષ્ટિ સમુદ્રની લહરીઓ તરફ અને સમુદ્રમાં ઉતરીને સંધ્યા વંદન કરનાર વ્યક્તિઓ તરફ વળેલી હતી. એવામાં તેની બાજુમાંથી એક માણસ લથડતે પગે પસાર થતો તેણે જોયો. તેની ગતિ અને ચાલવાની રીત સાધારણપણે જોવામાં આવે તેવી તેને જણાઈ નહિ. તે માણસ પાણીની નજીક ગયો, પાણીની અંદર ઉતર્યો, કુંટણપુર પાણીમાં ગયો, સાયળપુર પાણીમાં ગયો, કેડપુર પાણીમાં ગયો, પછી કિનારે ખેડેલાં માણસો તરફ જોયું, વળી ચારે બાજુ જોયું અને પછી પહેરેલાં કપડાં ભેરજ કુબ્જી મારી, કુબ્જી માર્યા પછી થોડી પળમાં ડોકું પાછું બહાર કાઢ્યું અને ગભરાઈ ગયેલો દેખાવા છતાં પાછો કુબ્જી મારવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

આ વિચિત્ર દશ્યથી મણીલાલને કંઈ શક પડ્યો; કાટ, ટોપી અને ખમીશ ઝટઝટ કાઢી નાંખીને કઠિજ પડતાં નાંખી તે પાણીમાં ઉતર્યો; સહેજવારમાં પેલા માણસ પાસે જઈ પહોંચ્યો અને તેનું પાંખડું પકડીને તેને બહાર ખેંચ્યો.

“ભાઈ સાહેબ, એમ ના બોલતા કે હું આપલાત કરતો હતો અને તમે મને બચાવ્યો.” તે માણસે રડમસ ચહેરે મણીલાલને આજીજ કરી.

“કેમ ?” મણીલાલે પૂછ્યું.

“ભાઈ સાહેબ, વળી પોલિસ કેસનું લફરું થાય, ફળેતી થાય અને દંડ થાય, અને દંડ ભરવાના પૈસા લાવવા ક્યાંથી ? જે પૈસાને હુઁખે આપઘાત કરવા આવ્યો.....”

“એ...મ ? ત્યારે તમે ખરેખર આપઘાત કરતા હતા ?”

“હા, ભાઈ સાહેબ, તમારી આગળ હું કમુલ કરું છું; પણ આપઘાત કરતાં જીવ ન આવ્યો.”

આટલામાં તો તેઓ કઠિ આવી ગયા; પણ મણીલાલને સમુદ્ર તરફ દોડતો જોયો એટલે કંઈક નવિન બન્યું હશે એમ ધારી લોકોનાં ટોળાં ત્યાં એકઠાં થઈ ગયાં હતાં.

“તમે કોઈને જવાબ નહિ આપતા, હું જ લોકોને જવાબ આપીશ. મણીલાલે પેલા માણસને મુંઝા રહેવા સૂચવ્યું.

“કંઈ નહિ બોલું. ભાઈ સાહેબ.” તેણે ખાત્રી આપી.

જેઉ જણુ કઠિ આવ્યા એટલે લોકો શું થયું, શું થયું, એમ પૂછવા મંડ્યા અને તરતજ પીળી પાંધડીવાળા એક સિપાઈ દાદા પણ પોતાને લાયકનો કેસ મળ્યો જણી દોડી આવ્યા અને દમભેર પૂછવા લાગ્યા:

“આપઘાત કરવા ગયા હતા, કેમ ?”

“એ બિચારો મહારાષ્ટ્ર ગયો છે, જે પૂછવું હોય તે મને પૂછો.” મણીલાલ વચ્ચે બોલ્યો.

“અરે, શેઠ, તમે શું જાણો? આજકાલ નોકરી વગરના ધણુ માણસો એમ આપઘાત કરીને ફરવા આવેલા લોકને ખાલીપીલી કંટાળો આપે છે...” સિપાઈદાદાએ પોતાની લાગણીનું પ્રદર્શન કર્યું; “પૂછો એ માણસને કે તને નોકરી છે કે?”

“હા, છે, વિમા કંપનીમાં.” પેલા માણસથી મુંઝા ન રહેવાયું.

“કયી વિમા કંપનીમાં?” સિપાઈએ પૂછ્યું:

“બસરા એંડ મેસોપોટેમીયા લિમિટેડમાં.” તે માણસે આ વખતે હિંમતભરે જવાબ આપ્યો.

“અરે, જવાદોને, સિપાઈદાદા, એ પાણીમાં ઉતર્યો ત્યારથીજ હું એને જોતો હતો; ઘુંટણપુર પાણીથી આગળ જતાં કંઈ ખાડો આવતાં એ લપસી ગયો.” મણીલાલ બોલ્યો.

“આપઘાત કરનાર માણસ તે કંઈ આટલાં થોડાં પાણીમાં અને હળરો માણસનાં દેખતાં આપઘાત કરવાનો હતો કે?” ટોળામાંથી એક જણ બોલ્યું:

આ દલીલની સિપાઈ દાદા ઉપર અસર થઈ જણાઈ. તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો અને પોતાના પહેરાપર જઈ ઉભો.

મણીલાલ પણ કપડાં પહેરી પેલા માણસને પોતાની સાથે લઈ લોકાથી છુટો પડ્યો.

સેન્ડરસ્ટ રોડને ધોરી રસ્તે ન જતાં તેઓ ચનીરોડ તરફ ગયા.

“તમારું નામ શું ?” મણીલાલે તેને પૂછ્યું.

“કેશવલાલ.” તેણે જવાબ આપ્યો.

“શું કામ કરો છો ?”

“બેકાર છું.”

“કેટલાક વખતથી ?”

“દોઢેક મહિનાથી.”

“પહેલાં ક્યાં નોકરી કરતા હતા ? સાચે સાચું જ કહેજો.”

“વિમા કંપનીમાંજ; પણ પોલિસને નામ કહ્યું તે તો
ખોટું જ હતું.”

“વાર, ત્યાંથી રજા કેમ મળી ?”

“ભાઈસાહેબ, રજા મળવાનું ખરું કારણ એક છે, અને બીજા
વવામાં આવતાં કારણ અનેક છે.”

“એટલે ?”

“એટલે એમ કે આજકાલ બધીજ ઓફિસો ખર્ચમાં કરકસર
કરવાનાં બહાનાં હેઠળ માણસો કમી કરે છે; ખરું જોતાં તો કોઈ
માણસ ધટાડતું નથી. ભારે પગારનાં માણસને બહુલે ઓછાં પગારનાં
નવાં માણસો નિમે છે. અથવા મારા પ્રસંગમાં બન્યું છે તેમ મને
કાઠીને મારી જગાએ એક વધારે પગારના માણસને નિમવામાં આવનાર છે.”

“કારણ ?”

“કારણુ શું ? કારણુ કંઈજ નહિ, અમારા મેનેજર સાહેબ મને કાઢી મેલીને મારી જગ્યાએ પોતાના જમાઇને નિમવાના છે.”

“તેનું નામ શું ? તમારા મેનેજરનું ?”

“મિ. કલ્યાણુજી નાયક.”

નામ સાંભળી મણીલાલ ચોકચો; છતાં ચોક્કસ માહિતિ મેળવવા તેણે વધુ પ્રશ્ન કર્યો:

“તમારા મેનેજરની ખાનગી નેમ તમે શી રીતે જાણી ?”

“તેમનો જે ખાનગી કારભારી છે તે મારો મિત્ર છે. તેણે મને કહેલું કે કલ્યાણુજી નાયક જે યુવક સાથે પોતાની પુત્રીનું વેવિશાળ કરવાના છે તેને ઓફિસમાં મારી જગ્યાએ નિમવા મગે છે.”

“તેના જમાઇનું નામ હામ સાંભળવામાં આવ્યું છે ?”

“મણીલાલ કે કંઈક એવું નામ છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠનો સ્નાતક થયેલો કહેવાય છે. હશેરે કાઠ અલુધડ. તેને ઓફિસનું કામ શું આવડવાનું છે ? પણુ ધણીનો કાઠ ધણી છે ?”

“તમે તે મણીલાલને જોયો છે કે ?”

“ના, કદી નહિ.”

“વાર, હવે એકલા ઘેર જશો કે ? હું કાલે તમને મળીશ. તમારું સરનામું આપતા જાઓ.”

કેશવલાલે પોતાનું સરનામું આપ્યું.

છુટા પડતાં મણીલાલે તેના હાથમાં બે રૂપીઆ સેરવી દીધા, પણ કેશવલાલ થોડે દૂર ગયો એટલે કંઈ વિચાર આવતાં તેણે તેને ઉભો રાખ્યો અને પૂછ્યું:

“કદાચ કાલે તમારું ઘર શોધતાં મને વખત લાગે અથવા ન પણ જડે, માટે તમારી સાથે હમણાં આવીને તમારું ઘર જોઈ જાઉં તો તમને વાંધો છે?”

“વાંધો તો કંઈ નથી, બાપસાહેબ, પણ મારી સ્ત્રીને આવના પ્રસંગ વિષે કંઈ પણ વાત કરતા નહિ.”

“એક ક્ષરતે એ પ્રસંગ ગુપ્ત રાખવા હું વચન આપું છું.”

“શી ક્ષરતે?”

“એજ કે તમારે ફરીથી આપઘાત કરવાની કોશિષ કરવી નહિ; તમારી મુશ્કેલીઓ જે હોય તે મને કહો; આપણે વિચાર કરીને તેનો કંઈ તોડ મટીશું.”

“તો ચાલો મારે ઘેર; આવના જનાવનો ઇસારો ક્યાં વગર તમે જે વાત કરવી હોય તે કરજો.”

મણીલાલે તેમ કરવા હા પાડ્યાથી બેઉ જણે ગીરમામ બેઠરાડનો આગમ લીધો. રસ્તે ચાલતાં મણીલાલે પૂછ્યું:

“કેશવલાલ, તમે બીજે કશે નોકરી શોધવા તજવીજ કરી હતી?”

“મણીય તજવીજ કરી હતી, બાપ, પણ કશે પ-તો લાગ્યો નહિ. મુંબઈમાં હમણાં નોકરીનું બીજું જ બળી મળ્યું છે.”

“એ...મ ? પણ તમે તો ક્ષેત્રેના થોડા વખતના અનુભવી હોશો?”

“તેનો, કંઈ મેળ નથી. આપુ. વેપાર ઉલ્લોમની મંદી, હડતાળો, રાજ્યદ્વારી હિલચાલો, વિગેરે કારણોથી જીવન બહુ અસ્થિર થઈ ગયાં છે. નવાં સાહસો કોઈ ઉપાડવું નથી. જેના જે ધંધા ચાલે છે તેને પણ તે ટકાવી રાખવા મુશ્કેલ લાગે છે.”

“ત્યારે બેકારીનો ડંખ તો સર્વસામાન્યજ છે ને?”

“હા;”

“અને ધારોકે તમને નવી નોકરી મળી તોય તેની સ્થિરતાની ખાત્રી નહિ, ખરે ને?”

“હા, એમજ છે.”

“ત્યારે તમે કોઈ કાયમનો અને સ્વતંત્ર ધંધો શોધો તો?”

“તેવું કશું બની શકે તેમ નથી. અને બીજો કોઈ પણ ધંધો આવડતો નથી. આવડતો હોતતો પણ તે શરૂ કરવાની મુડી અને શક્તિ નથી. સાબુ, અગરબત્તી, પીપરમીટ, હાલવા, સફરજન, કે સંત્રાની ફેરી કરતાં આવડે પણ તે ધંધો કરતાં શરમ લાગે છે.”

“તમારી માનસિક નયજામ્ઓ જોઈ હું ખરેખર દિલગીર થાઉં છું.”

“નયજામ્ઓની વાત કરો છો? બાપ, લગભગ દરેક ફળવાયેલા બેકારની મારા જેવી મનોદશા છે. નયજામ્ તે ક્યાં સુધીની? આપ-ધાત કરવા મથો તો તે પણ થઈ શક્યો નહિ.”

ચર્ચા મંભિર પ્રસંગની હોવાથી મણીશાહે પોતાનું હસવું બાળી રાખ્યું.

“ત્યારે મુનિવશ્ચિંટીમાંથી દર વરસે હજારો કેળાચેલાનો ફાલ બહાર પડે છે તેઓનું થું થવું હશે?” તેણે વાતના વિષયને અંગ-જાને બદલે સામાન્ય કર્યો.

“થામ થું ? રડાકુટારતો. વમવસીલાવાળા હોય તે ઓછેવતે જમારે મને ત્યાં રહી જાય. મારા જેવા નોકરીમાં હોય તે રખડતા રહ જાય. એમ ભરનિર્મળ થયા કરે. જેઓને નોકરીની તમા કે જરવા નથી તેઓને મોટે પાડે બોલાવીને નોકરી આપવામાં આવે છે. મારા જેવા કે જેઓને નોકરીની ખાસ જરૂર છે તેઓને બેઠારીના ખાડામાં હોમાવું પડે છે.”

આ વખતે ગીરમાં બેકરોડ પર તેઓ આવી પહોંચ્યા અને ત્યાંની એક મલીમાં આવેલા માળાની પાછળના લામની નાની ઝોરડીમાં દાખલ થયા. કેશવલાલની સ્ત્રી એક નાનાં બાળકને લપટવતી ઉદાસીન ચહેરે બેઠેલી હતી, તેની બાજુમાં એક પાંચેક વર્ષનું અને બીજું ત્રણેક વર્ષનું એમ બે બાળકો લપાઈને ગુપ્તગુપ્ત અને રડમસ મોઢે બેઠેલાં હતાં.

“બાપુજી, બા, કાકડી લેવા પૈસો નથી આપતી.” ઘરમાં પેસતાંની સાથે ત્રણ વર્ષનાં બાળકે કેશવલાલને દરિયાક કરી.

કેશવલાલની સ્ત્રીએ નીચેથી ઉંચું મોઢું ક્યું નહિ. કેશવલાલે એકે પાંચ બાળકને જવાબ આપ્યો નહિ. મામલો ચેતી જઈ મણીલાલે એક બાળકને નીચે લઈ જઈ તેઓને જે બેઠવું હતું તે આપાવ્યું.

પછી કેશવલાલને જહાર બોલાવીને ધીરજ આપી અને બેયાર દિવસમાં તેને મોટે કંઈ પણ્ય અંદાજસ્ત કરવાની આજ્ઞા આપીને તે “લોજ” માં જવા નીકળ્યો.

પ્રકરણ ૮ મું

દુર્ગા.

આમન વિમા કંપનીના વ્યવસ્થાપક કલ્યાણજી મામદેવીના હતામાં એક નાનો બંગલો ભાડે રાખીને રહેતા હતા. ઓમણીસ મી સદીના આખરના દાયકામાં અંગ્રેજશાળાઓમાં જેવી કેળવણી અપાતી હતી તેવી કેળવણી તેમણે થોડી ધણી લીધી હતી. તે વખતમાં તેમણે જે કંઈ સંસ્કારો સંધ્યા હતા તેમાં ત્રીશ વરસે પછી ઝાઝો સુધારો થયો નહોતો. તેમના કેટલાક સંસ્કારો અને વિચારો તો મને તેવા સંયોગોમાં પણ બદલાય તેવા નહોતા. તેમને એક ખ્યાલ એવો હતો કે આ દેશને ૫૦૦ વરસે પણ સ્વરાજ્ય મળવાનું નથી. આ મતની પ્રુષ્ટિમાં અંગ્રેજોનું ગોરાપણું, રમતીયાળપણું, ખર્ચાળપણું અને તે બધું નભાવવા પત્થરમાં લાત મારીને પૈસા પેદા કરવાની તેમની શક્તિ, તેમની વ્યવસ્થા, તેમનું નિયમિતપણું, તેમનું ઔદાય, તેમનું પ્રમાણીકપણું, તેમની બલ-મનસાઈ, અને એવા એવા તેમના સર્વ ગુણોના ઉદાહરણ તે ટાંકતા. એ ખ્યાલનો અનુસંગી બીજો ખ્યાલ તેમનો એ હતો કે અંગ્રેજોના એ બધા સદ્ગુણ આપણા લોકોમાં કદી આવવાના નથી. તે કહેતા કે સામાને આંજી નાંખવાનું આપણામાં તેજ નથી, આપણે કસરીયા છીએ, પૈસો પેદા કરવાની આપણામાં શક્તિ નથી, આપણામાં વ્યવસ્થા નથી. નિયમિતપણું નથી, આપણે પ્રમાણિક નથી, ઉદાર નથી, બલા નથી, આપણામાં કોઈ જાતનો સદ્ગુણ નથી, માટે સ્વરાજ્ય મેળવવા અથવા તો ચલાવવા અને જરા સુધારે પડતું બોલવામાં આવે તો તે વિષે વિચાર કરવા પણ આપણે લાયક નથી.

એ મત પૂરવાર કરવા પણ તેમને દૃષ્ટાંતનો તોટો પડતો નહિ. આપણે જીના વિચારના છીએ, બીજા છીએ, વહેમી છીએ, એકબીજા સાથે ચાલ્યા કરીએ તેવા છીએ, ખર્ચાખોર છીએ, અભિમાની છીએ, વિધ્નસંતોષી છીએ, સામાનું અહિત ઇચ્છનારા અને અહિત કરનારા છીએ તથા આપણી એવી વૃત્તિઓ કદી પણ બદલાવાની નથી, એટલું તો ગમે તેની સાથે વાત વાતમાં બોલતાજ. દેશી-ઓના દુયુજોથી પોતે કેટલા પર હતા તેનો તેમણે કદી વિચાર ક્યો નહોતો. અંગ્રેજોના સદ્ગુણ તેમણે કેટલા અંગિકાર કર્યા હતા તેનો પણ તેમણે હિસાબ રાખ્યો નહોતો. પણ બીજાઓના કરતાં, ખાસ કરીને તે જોએને ઓળખતા હતા તે બધા કરતાં પોતે ચઢી-આતા હતા એ જ્ઞાન તેમને સદેવ રહેતું. મેટ્રિક સુધી પણ નહિ જાણેલો માણસ જાપો રૂપીઆની ચાપણવાળી વિમા કંપની ચલાવે, ગામદેવી ઉપર બંમલો રાખી શકે, મોટરમાં ફરી શકે, અને તેનાથી વધુ જાણેલા અને વધુ બુદ્ધિમાન કહેવડાવતા લોકો સાધારણ રિયલિટીમાંથી કદી ઉંચોજ ન આવે, એ જોઈ તે અનુમાન કરતા કે તેમનામાં બીજાઓ કરતાં જરૂર કંઈ વિશેષ અમાનુષી શક્તિઓ છે. જાહેર જીવનમાં પડવાનો તેમને શોખ નહોતો, કેમજે એ મામ તેમને પામ્યાલી કરાવે તેવો લાગતો, તત્ત્વચિંતન એ તેમને મતે એદીઓનું કામ હતું, વિજ્ઞાન જાણવાની તેમને પુરસદ નહોતી, તેમ જરૂર પણ નહોતી, કારણ કે તે માનતા કે વૈજ્ઞાનિક શોધખોળ નાં ભેજાં ધરાવવાનો ઇનકાર તો પાશ્વિમાત્યોએજ લીધેલા છે. આપણા જમદીજીવંદ્ર બોઝ અને રામન તો ઉજ્જડ મામમાં એરંડા જેવા છે. તેમને વાર્તાઓ અને નૌવેલો વાંચવાનો શોખ હતો. પરંતુ

તેમાં નિયમ એવો રાખેલો કે સાહિત્યનું કંઈ પણ પુસ્તક કે માસિક-કદી વેચાતું હોય તેમાં એમાંથી કંઈ પૈસા પેદા કરવાની અઠવા-મળતી હોય તો પૈસા ખર્ચેલા કામના; બાકી કંઈપણ પુસ્તક ખરીદીને વાંચીને ઉંચે મેલી રાખવું એ કેવળ ધનનો દુબ્ધાંબ છે, એ પણ તેમની એક માન્યતા હતી. એમ છતાં પણ કલ્યાણજીને સર્વ સામાજિકો, સર્વ માસિકો, અને ધણાં ખર્ચા નોંધેલો મફત વાંચના મળતાં, કેમજે તે બધામાં તે પોતાની કંપનીની કાયમની જાહેર ખર્ચ આપતા. એ વાંચીને તે પોતાનું મન મનાવતા કે પોતે જમાનાની સાથે જ ચાલે છે. સારું કે નરસું, મમે તેનું સાહિત્ય વાંચીને તેમજે કેટલો આત્મવિકાસ કર્યો હતો તે તે પોતે જ જાણતા. પરંતુ આટલું તો માલમ પડી આવે છે કે પોતાની પુત્રીનાં લગનનું ચોકકું જોડવવામાં નવલકથાઓનાં વાંચનથી મેળવેલાં સર્વ જ્ઞાનને ઉપયોગ કરવા તે તત્પર થયા હતા.

જે વખતે મણીલાલ કેશવલાલને ઘેર પહોંચાડીને. “લોભ” માં જતો હતો તે વખતે કલ્યાણજી વાળુ કરીને બંગલાના આગલા ભાગમાં આરામ ખુરશી પર પડી હવા ખાતા ખાતા “હિંદુસ્થાન” વાંચતા હતા. વતમાનપત્ર વાંચવામાં આજે તેમનું ચિત્ત નહોતું. એમ તેમની પાસે બેઠેલા કોઈપણ માણસને જણાઈ આવે. વાંચતાં વાંચતાં પત્ર બંધ કરીને ખોળામાં નાખી તે વિચારમાં પડી જતા દેખાતા; વળી પત્ર ઉકેલતા, તેમાં ઉપર, નીચે, એક ખુણે, બીજી ખુણે, સામે ખુણે નજર ફેરવતા અને વળી પાછું બંધ કરીને નાખતા. એમ બે ત્રણ વાર પત્ર લીધું, ઉકેલ્યું, નાંખ્યું, વળી ઉપાડ્યું અને વળી નાંખ્યું, પણ ત્રીજીવાર નાંખ્યા પછી ઉપાડ્યું નહિ.

“રામા, બંમ તો દુર્ગાબહેન કાય કરતે તે.” તેમણે રામાને ફરમાવ્યું.

“કામ વાચેસ લીબ્હેસ.” રામાએ ગુજરાતીમાં ઉત્તર આપ્યું.

તે દુર્ગાનાં અભ્યાસખંડમાં ગયા.

“શું કરે છે બહેન ?” તેમણે પૂછ્યું.

“ટ્રિઓમેટ્રીના દાખલા ગણું છું.” દુર્ગાએ જવાબ આપ્યો.

“નહિ સમજાય પડતી હોય તો મને પૂછને.”

“તમને વળી ટ્રિઓમેટ્રી જ્ઞાની આવડે જે ?”

“કેમ એમાં શું ? દાખલા તેવા દાખલા.” કલ્યાણજી એમ પારતા હતા કે જાળામાં પોતે શીખેલા તેવા ને તેવા બધા દાખલા હોય. જરા રકમ અને વિગત જુદી હોય તેજ ને !

“હું કહું છું ને, કાકાજી, કે એ તમને ન આવડે. એમાં તો “સાઇન થીટા” કે “કોસ થીટા” ને “સેક થીટા” ને એવું બધું નવું નવુંજ આવે.”

“વાર, હસો ત્યારે. કેટલાક દાખલા ગણવાના બાકી છે ?”

“અણી રહેવા આવી છું, મારું કંઈ કામ છે ?”

“હા, જરા અમત્યની વાત કરવી છે.”

“બોલોને ત્યારે, જે ત્રણ દાખલા છે તે પછી કરીશ.” દુર્ગા ખ્યાનપૂર્વક પિતાની સામે જોઈ રહી.

કલ્યાણજીને વાતની સરખાત કેમ કરવી તે સંજયું નહિ. થોડી વાર તે શાંત બેસી રહ્યા.

“કેમ બોલતા નથી ? કંઈ શોકજનક સમાચાર છે ?” દુર્ગા બોલી.

“નારે, ના. વાત તો ઉલટી શુભ પ્રસંગની છે.”

“શું કોઈના લગ્નમાં જવાનું છે?”

“નારે, હમણાં બાદરવા મહિનામાં તે લગ્ન હોય?”

“તો પછી કહી કેમ નાંખતા નથી?”

“જોની દુગી’, તારાંજ લગ્નની વાત જરા ચળવાવા લાગી છે.”

“એ.. મ ? કોઈએ માગું મોકલ્યું હશે.”

“માગું તો કોઈએ મોકલ્યું નથી, પણ મારા એક બાળસ્નેહી સાથે એ વિષ વાતચીત થઈ હતી.”

“શી વાતચિત થઈ હતી?”

“એ કે તને હવે પરણાવવી જોઈએ.”

“અને તમારા બાળસ્નેહીએ તેમ કરવામાં તમને સંમતિ આપી.”

“હા.”

“અને વર શોધી આપવાનું તેમણે માથે લીધું હશે.”

“ના.”

“ત્યારે વર શોધવા તેની માફ ત કોઈ એજન્ટ નિમ્મે હશે.”

“ના.”

“ના, ના, કરો છો, તો પછી વાત ચાળવનાર તો કોઈ હશે ને?”

“હું પોતેજ ચાળવું છું.”

“અને હવે તમારી ચાળવણ કેટલી હદ સુધી આવી છે?”

“મને ઝાઝી ચાળવણ કરવી પડી નથી.”

“વાર, પણ તેનું પરિણામ શું આવ્યું છે તે કહેશો કે નહિ?”

“કહું છું, બહેન, ધીમે રહીને ખડું કહું છું. તું એટલી અધી અકળાઈ ગભરાઈ શું કરવા જાય છે?”

“ઠીક, ત્યારે ધીમે રહીને કહો. પાણી મંગાવું?”

દુર્ગાએ રામાને બોલાવીને પાણીનો લોટો ભરી લાવવા કહ્યું.
પાણી પીને કલ્યાણજીએ વાત શરૂ કરી:

“મેં તારે માટે વર પસંદ કર્યો છે.” આટલું. કહી કલ્યાણજી જરા થોભ્યા. પરંતુ દુર્ગાએ કુંકારો નાંહી પૂર્યો એટલે તે બોલ્યા:

“કેમ બોલતી નથી?”

“તમારે જે કહી દેવું હોય તે કહી દોને, પણ મારે જે કહેવું હશે તે હું કહીશ.”

“વર તને પણ પસંદ પડે તેવો છે.” કલ્યાણજીએ ગંભીર સાદે કહ્યું. અને દુર્ગાના મોંહ સામું ધારી ધારીને જોવા લાગ્યા.

દુર્ગા ખડખડાટ હસી પડી.

“બહેન, આ તે કંઈ હસી કાઢવા જેવી વાત છે? તને હસવું કેમ આવ્યું?”

“કાકાજી, તમે રમુજ્જ એવી કરો છો તે હસવું નહિ આવે? અને વળી પાછા પૂછો છો કે કેમ હસી?”

“એમાં રમુજ શું છે?”

“એમાં રમુજ કશું નથી? વરને તે તમે પસંદ કરો કે હું પસંદ કરું? પરણવાના તે તમે છો કે હું છું?”

દુર્ગા વળી પાછી હસી પડી. હસતાં હસતાં તે બોલી: -

“અને તમારો શોધેલો વર અને પશુ પસંદ પડશે એમ તમને ખાતરી થઈ ચૂકી છે.....”

“હા માટે નહિ? તને કેવો વર મમે અને કેવો નહિ તે હું નહિ સમજી શકું?”

“તે તમે શોધેલા વરને મારી પાસે લાવજો તો ખરા. જરા ગમ્મત પડશે.” કહી દુર્ગા વળી પાછી હસી પડી.

“જો, દુર્ગા, આ ગમ્મતની વાત નથી હાં તું એવી વશણુ ધારણુ કરશે તો તું પશુ ફળેત થઈશ અને તારી સાથે હું પશુ ફળેત થઈશ.” કલ્યાણજીએ પ્રસંગમાં ગંભીરતા લાવવા પ્રયત્ન કર્યો.

“પશુ કાકાજી, એ તમને શું સૂઝ્યું? મને પરણાવવાનું? હજી તો હું અભ્યાસ કરું છું. મારે ક્યારે પરણવું અને કેવા વર સાથે પરણવું તે હું વધારે જાણું કે તમે?”

“અલબત્ત, હું વધારે જાણું. તેં મમે તેટલી ફળવણી લીધી હોય તો પશુ તું નાદાન તે નાદાન. દુનિયાદારીનું અને વ્યવહારનું તને શું જ્ઞાન?”

“કાકાજી, એ જ્ઞાન ધરાવવાની જરૂર છે? દેશમાં આટલા બધા યુવકો પડ્યા છે તેમાંથી વખત આવે ત્યારે આપણને વર નહિ મળી રહે?”

“એટલા બધા આગળ પડતા વિચાર ધરાવવા તે જોખમકારક છે હાં તું તારે યાત્રિનાં બંધનને તોડવું છે?”

“કાકાજી, આ તો વાત પરથી વાત નીકળી તેથી હું સામાન્ય રીતે બોલું છું. પણ હું પાંચ વરસ પછી પરણું તો સ્થિતિમાંથી વર નહિ મળે?”

“આપણી સ્થિતિમાં તો મળે. પણ તે વખતે કદાચ આપણને જોઈતો હોય તેવો વર ન પણ મળે.”

“એ સિવાય તમને બીજી કંઈ ધાસ્તી છે? તમે કંઈ કહેતા અમકાઓ છો, એમ લાગે છે.”

“જો, બહેન, હું ઉછરે છે કૌલેજના વાતાવરણમાં; પણ બ્યવહાર જમત તેનાથી જુદાજ પ્રકારનું છે.”

“અરે કહેજો, કાકાજી, તમે ‘કૌલેજની કન્યા’ નો ખેલ જોઈ આવ્યા તે ઉપરથીજ એમ કહો છો ને?”

ફુર્માને વળી પાછું હસવું આવ્યું અને કલ્યાણજી મંભિર ચહેરે બેસી રહ્યા.

“ખરી વાત એ છે, કાકાજી, ‘કૌલેજની કન્યા’ ના નાટકમાં દર્શાવેલું વાતાવરણ તેથી જુદુંજ છે.”

“એ...મ?”

“હારતો વળી. તમારો ખ્યાલ શો હતો?”

“મને એમ ધાસ્તી રહેતી હતી, અથવા રહે છે કે કૌલેજમાં સ્થિતિ પરસ્થિતિના કોઈ યુવક સાથે નાદાનીમાં.....”

ફુર્મા વચ્ચે બોલી નહિ, એટલે કલ્યાણજીએજ આગળ ચલાવ્યું:

“તેથી મેં ધાયું કે વેવિજાળ કરી મેલેલું સારું. એ તો આપણે જરા કેળવણી અને સુધારામાં આગળ પડેલા તેથી; બાકી બધા પિતાઓ ક્યાં પોતાની દીકરીઓને પૂછીને વિવાહ કરે છે?”

“કહાચ, હું કંઈ બળવો કરું એવી તમને ધાસ્તી રહે છે ખરી?”

“જો તને પસંદ પડે તેવો વર નહિ શોધું તો મને ધાસ્તી રહેજ. વળી આપણે કામ રહું આપણી યાત્રિ સાથે કે જેમાં કહેવાતા ઉંચ કુળના માણસ પોતાનાથી ઉતરતાનું અપમાન કરવામાં જ આરવ માને છે.”

“તો આપણે તેવાઓ સાથે વ્યવહાર ન રાખીએ.”

“તે કંઈ ચાલે? મને સંપત્તિ મળી છે તો તને ઉંચ કુળમાં આ માટે નહિ પરણાવું?”

“તમે ઉંચ કુળવાળાઓ પ્રત્યે અણુમતો દર્શાવો છો અને વળી તેઓ સાથે વ્યવહાર બાંધવા ચાહો છો. એમાં તમને વિચાર અને આચારનો વિરોધ નથી દેખાતો?”

“હોય, એ તો ચલવી લેવો પડે.”

“વળી કાકાજી, કાલેજની કન્યાઓ અને યુવકો માટે પણ તમોને જે ખ્યાલ છે તે કાઢી નાંખજો. તમે ધારો છો તેવાં તે નાદાન નથી. હમણાંના યુવકોની સંસ્કૃતિ તમારા વખતના યુવાનો કરતાં જુદી છે, તેઓનાં ધ્યેય જુદાં છે, હમણાંના વૃદ્ધો કરતાં જમતની વાસ્તવિકતા તેઓ વધારે સમજે છે, તેઓ તમારા કરતાં વધારે કતવ્યશીલ છે, અને તેઓની સંસ્કૃતિમાં જે સૌથી વધારે ખ્યાન ખેંચનારું તત્ત્વ છે તે એ છે કે તેમનામાં પૂરવું નૈતિક બળ છે. પોતાને ખરું લાગે તે કરવા હમણાંનાં યુવકો જન કુરખાન કરતાં ડરે તેવા નથી...”

“કુળી” આ તો તેઓને તું છેક તાડ પર ચઢાવે છે...”

“વાર, ત્યારે, વખત આવે જોઈ લેજો.”

“હવે બધા યુવકોની વાત પડતી મેલને. આપણે આપણીજ વાત કરીશું.”

“આપણી વાત હજી બાકી છે શું?”

“હા, તારે મારે મેં જે વર પસંદ કર્યો છે તે એક બે દિવસમાં આપણે ઘેર આવશે...”

“મને જોવા?” કહી દુર્ગા હસી પડી.

“એમ હસ્યા કરે છે તે મને નથી ગમતું હં! હવે તારે જરા અંબિર અને ઠરેલ થયું જોઈએ. તારા જેવડી બીજી છોકરીઓ કેવી ડાહી ડમરી હોય છે!”

“વાર, વાર, ડાહી ડમરી થઈ જાઉં. હવે મારે શું કરવાનું છે તેને લગતી સૂચના આપી મૂકા જોઈએ.”

“સૂચના તો આપું. પણ શેઠની સિખામણ અંપા સુધી, એમ નહિ કરતી. છોકરો જરા મિજાજ છે અને મારી સાથે તું જેટલી હસીને વાત કરે છે તેમ તેની સાથે કરશે તો કદાચ...”

“તે રિસાઇને અથવા ખિજવાઇને આલ્યો જાય, એમજ ને?”

“તેમ થશે તો મારી મહત્વાકાંક્ષા તુટી પડશે. એક મોટા જાગીરદારના દીકરા સાથે તને ઠેકાણે પાડવાની મારી અભિલાષા પર પાણી ફરી વળશે.”

“પણ તે છે કાણુ? તેનું જાળખાણુ તો આપશે કે નહિ?”

“રાજપુરના જમીનદાર જીવણજી દેશાઇનો દીકરો. તેનું નામ મણીલાલ છે. યુજરાત વિદ્યાપીઠનો સ્નાતક થયેલો છે.”

“વાર, કાકાજી, ત્યારે તે છે અને હું છું....”

“પણ, એટલું ખ્યાન રાખજે કે કંઈ આકું વેતરાઇ જાય નહિ.”

“તમે તમારે નયિત રહેજો ને.”

પછી કંઠ્યાણુજી પોતાના ખંડમાં ગયા અને દુર્ગા ટ્રિઓમેટ્રીન બાઈના દાખલા ગણવા લાગી.

મકરણુ હ મું.

નોકરીયાત મનોદશા.

દેશમાં અત્યંત બેકારી છે એમ મણીલાલે વતમાનપત્રોમાં ધણીવાર વાંચ્યું હતું, તથા ધણીને મોઢેથી વાત પણ સાંભળી હતી, પણ તે વિષે તેને ખાસ ગંભીર વિચાર કદી આવ્યા નહોતા. કેશવલાલના પ્રસંગનો નમુનો જોયા પછી તથા તેનાં ઘરની, તેની સ્ત્રીની અને તેનાં બાળકોની દશા નિહાળ્યા પછી બેકારી અથવા ગરિબી એ કેવી કારમી વસ્તુ છે તેનું તેને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થયું. તે રાત્રે મોડે સુધી તેને ઉંઘ આવી નહિ. તેના બધા જ્ઞાનતંતુઓ એ એકજ વિષયનો વિચાર લપ્પ ઉઠ્યા. બેકારી આ જમાનામાંજ છે કે પૂર્વે હતી ? બેકારી અને ગરિબી એ બે એકજ વસ્તુ છે કે એકજ વસ્તુના બે સ્વરૂપ છે કે બંને ભિન્ન ભિન્ન છે તે વિષે તેણે ઇતિહાસ પુરાણો સંભારવા માંડ્યાં.

દારિદ્ર્યના સંબંધમાં સુદામાનું અધ્યાન પ્રખ્યાત છે. દ્રવ્ય મહિમા ભટ્ટહરિ જેવા યોગેશ્વરે પણ ગાયો છે. અને પાંચતંત્ર તથા હિતોપદેશ જેવાં લોકસાહિત્યમાં પણ ધનપ્રાપ્તિની ઇચ્છા પ્રબળ રાખવા ઉપદેશવામાં આવ્યું છે. જીવનોપયોગી સાધનોની સમાજમાં ચાલતી અસમાન વહેંચણીને સર્વેએ કર્મધર્માનુસૃત ઠેરવી છે. કૃષ્ણનું દારકા જોઈને સુદામાને એમ વિચાર આવતો નથી કે કૃષ્ણ મૂળથી ક્ષત્રિય અને રાજકુમાર હતો માટે તે પૃથ્વીપતિ થઈ બેઠો અને પોતાને ત્યાં પહેલેથીજ ખાવાનું અનાજ નહોતું તે પાછળથી પણ ન આવ્યું. તેને તો એમાં કર્મનીજ કાંઈ મહત્ત્વ ગતિ દેખાઈ.

અને તે પછી આજે ૫૦૦૦ વર્ષ વીતી ગયાં છે તોય જનસમુદાયને તો કમની ગતિ સિવાય અન્ય કંઈ દેખાતું નથી.

પરંતુ મણીલાલની વિચાર સંકલના કમની દોરી પર ચાલે તેમ નહોતું. જીવનોપયોગી ચીજોની ખાનગી માલિકીનો કાયદેસર ઠેરવવામાં આવેલો હક તેને ખુંચ્યો. માલિકીનું જરૂરતના પ્રમાણમાં કાયદેસરપણું ઠેરવવું તેમાં તેને કંઈક શુદ્ધિ દેખાઈ, પણ હજારો માણસોનું પોષણ થાય તેટલાં દ્રવ્યોનો અથવા તે દ્રવ્યોએ મળી શકતી વસ્તુઓનો—એક માણસ સંચય કરી રાખે અને હજારો માણસોને તે વિના વલખાં મારવાં પડે, ભૂખે મરણું પડે, અને નિર્દોષ ખાળકોને કાકડી તરબુચ જેવી નજીવી વસ્તુઓ માટે પણ કઠળાવવાં પડે, એ વ્યવસ્થા તેને ખરેખર અસહ્ય લાગી, પણ રશિયાનો વિપ્લવ સાંભરતાં તેને જગતની સુવ્યવસ્થા માટે પણ આશ્ચર્ય કિરણ દેખાયું. પછી સામાન્ય વિચાર બંધ કરી કેશવલાલ માટે શો બદોબ્સત કરી શકાય તે સંબંધી મનમાં ઘડભાંજ કરતો તે ઉઠી ગયો.

ખીજે દિવસે સવારે ઉઠતાંની સાથે નહાઈ ધોઈને તે કેશવલાલને ઘેર ગયો.

“કેશવલાલ, તમારાં પત્ની સમક્ષ આપણે વાત કરીએ તો તમને વાંધો છે ?”

“ના, કંઈ વાંધો નથી.” કેશવલાલે પોતાની પત્નીના મોઢિ સામું જોઈ જવાબ આપ્યો.

“ત્યારે, બહેન હું તમને કેટલાક પ્રશ્ન પૂછું છું તેના જવાબ આપશો ?” મણીલાલે કેશવલાલની સ્ત્રીને પૂછ્યું.

ડોકું હલાવી તેણે હા પાડી.

“સાચું કહેજો, આ કપ્પુતરખાનાં જેવી ઝોરડીમાં રહેવું તમને ગમે છે ?”

“એમનો સારો પગાર હોત તો મોટી ઝોરડી રાખતે.” કેશવલાલની સ્ત્રીએ કહ્યું.

“મોટી ઝોરડી તે મોટું કપ્પુતરખાનું ? હું તમને પૂછું છું કે તમને મુંબઈનો કાટડીઓ વાસ ગમે છે ?”

“જ્યાં જીવન ચાલતું હોય ત્યાં રહેવુંજ પડેને ?”

“બહેન, હું પૂછું તેનો સીધો જવાબ આપો. તમને મુંબઈના વાસમાં કંઈ અગવડ નથી લાગતી ?”

“લાગે છે સ્તો. ઝોરડીનાં બાડાં મોંઘાં છે. દૂધ મોંઘું છે તોય સ્વચ્છ તો મળતુંજ નથી. ઘી મોંઘાં લાઇએ તોય તે વનરપતિનું ન હોય એની ખાત્રી રહેતી નથી. અનાજ મોંઘાં છતાંય સારાં મળતાં નથી. હવા સારી નથી હોતી તેથી બધાં વારંવાર માંદા પડીએ છીએ. બાળકોને આ નાની ઝોરડી સિવાય, બાહાર રમવાની જગા નથી મળતી.”

“તો એ બધું જોતાં તમે ગામડાનું જીવન પસંદ કરો કે નહિ ?”

“હું તો એમને પહેલેથીજ કહે કહે કરું છું કે બધું, આપણે મુંબઈમાં રહેવું નથી.”

“પણ મામડાંમાં જમને હું ઉઘમ શો કરું?” કેશવલાલ બોલ્યો.

“હમણાં તો અહિં પણ ઉઘમ નથીને?”

“પણ મને તેવી આશા ખરીને.” એમ બોલતાં કેશવલાલે મધુ-લાલને આંખના ઇસારામાં પોતાના આપઘાતના પ્રયત્નની વાત છુપાવવા જણાવી દીધું.

“હવે બહેન, હું તમને પૂછું છું કે તમારા પતિને ધારો કે આજે નોકરી મળે તોય તમે અહિં રહેવા રાજી છો?”

“ભાઈ, આ રીતે જો જીવન ગુજરવાનું હોય તો તો મને મુંબઈ નથી ગમતું.”

“તમને હું એક સારા મામડાંમાં રખાવી આપું તો તમે ત્યાં જાઓ?”

“ત્યાં કરવાનું શું?” કેશવલાલે પૂછ્યું.

“ખેતી વાડી. તમને નહિ આવડતી હશે તો શીખવવામાં આવશે. અને બહેનને પશુપાલનનું કામ કરવું પડશે.”

“કાણુ શીખવશે અને જમીન કાણુ આપશે?”

“મારા એક મિત્ર છે, તે ફેળવાયેલા યુવક છે અને અહિંથી નોકરી છોડીને તેમણે ત્યાં એ ધંધો કર્યો છે.”

“પણ અમારી પાસે મુડી, સાધન, કંઈ નહિ હોય તેનું શું?”

“તે આવી મળશે; તમે કામ કરવા તૈયાર છો કે નહિ?”

“મને તો એ કામ બહુ ગમશે.” કેશવલાલની સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો, પણ કેશવલાલ માથું ખજવાળતો બેસી રહ્યો.

“મણીલાલે જોઈ લીધું કે કેશવલાલનામાં કેટલું મીઠું હતું. તેના કરતાં તો તેની સ્ત્રી વધારે હિંમતવાળી દેખાઈ.”

“તો એમ કરો કે બહેનને બાળકો સાથે તે ગામ જઈ વસવા દો. અને તમે અહિં નોકરી કર્યાં કરો. નોકરીથી કંટાળો ત્યારે તમે પણ ત્યાં જાઓ.”

“તે, બાઈ સાહેબ, છતાં સ્ત્રી બાળકોએ હું અહિં એકલો શી રીતે રહી શકું?”

“તો, જાઓ, તમે પણ સાથે. તમારાથી ત્યાં કશું ન થાય તો કર્યાં કરજો; બહેન પોતે કામ કરશે તેમાંથી તમારો ગુજારો થઈ જશે.”

કેશવલાલે શરમાઈને નીચે જોયું; પણ તેની સ્ત્રીને એ મામું રૂચ્યો. તે બોલી:

“હું તો ગામડામાં જ જન્મી છું અને ઉછરી છું, એટલે મારાથી તો એ બધાં કામ થશે.”

“છતાં, બાઈ સાહેબ, તમારા વગવસીને કશે નોકરીનું જ થતું હોય તો તે કરોને.” કેશવલાલે કાકલુદી કરી.

“આસો ત્યારે મારી સાથે.”

કેશવલાલની નબળાઈ મણીલાલ સંપૂર્ણ કળી ગયો, તેને લાગ્યું કે કાલે એને આપઘાત કરવા દીધો હોત તો સારું થાત. કારણ કે એના મુઆ પછી એનાં સ્ત્રી બાળકોની દયા બાઈને કાઢપણ માણસ તેમને ગામ રવાના કરી આપને અને બાઈ બાળકોનું પોષણ કરવા મણી કરતાં વધારે શક્તિવાતી છે.

કલ્યાણજીને ત્યાં જવાનો મણીલાલનો ધરાદો હતોજ નહિ, પણ કેશવલાલને ઠેકાણે પાડવા તેણે તેમને મળવા ધાયું. તે એટલું તો સમજી ગયો હતો કે કલ્યાણજીએ પોતાને જગા આપવા સારજ બિચારા કેશવલાલને કાઢી મૂક્યો હતો.

કેશવલાલને નજીકની એક હોટલમાં બેસાડી મણીલાલે કલ્યાણજીના બંગલામાં પ્રવેશ કર્યો, બંગલાના પગથીયા આગળ રામો પતરાંના બીચાં વતી સાથીઆ પૂરતો હતો અને દુર્ગા તે બેતી ઉભી હતી:

“આવો; કેનું કામ છે?” તેણે મણીલાલને આવકાર આપીને પૂછ્યું.

“કલ્યાણજીભાઈનું; ઘરમાં છે ને?”

“હાજી, બેસો, સંધ્યા કરવા બેઠેલા છે, પાંચેક મિનિટમાં આવે છે.”

મણીલાલ “મુંબઈ સમાચાર” લઈને ખુરશી પર બેઠો.

થોડીવારે કલ્યાણજી પાવડી પટપટાવતા બહાર આવ્યા. હાથે અને કપાળે તેમણે ભસ્મનાં ત્રિપુંડ કર્યાં હતાં; રેશમી કોરવાળું પિતાંબર (ખરું જોતાં તો રકતાંબર) પહેરેલું હતું અને હાથમાં આચમની સાથે જળપાત્ર ધારણ કરેલું હતું. સૂર્ય ભગવાનને અર્ધ આંખીને પરવાર્યા પછી તેમણે મણીલાલને બોલાવ્યો.

“ઓ હો હો, મણીભાઈ, કંઈ ઘણું દહાડે દેખાયા. મેં સાંભળ્યું હતું કે મુંબઈ તો તમે ઘણા વખતથી આવ્યા છો.”

“હાજી, બાર પંદરેક દિવસ થયા હશે.”

“ઑળખે કે દુર્ગી, આ આપણા મણીલાલ. રાજપુરવાળા જીવ-જીભાષના ચિરંજીવી.” કલ્યાણજીએ પોતાની પુત્રીને ઓળખાણ કરાવ્યું, અને પાછું મણીલાલને પૂછ્યું:

“હમણાં તો હવે અહિંજ રહેવાના છો ને?”

“હજી બે ત્રણ દિવસ રહેવું પડશે.”

“કેમ? પછી પાછા ઘેર જવાના?”

“ના, અહિંથી કલકત્તે જવા વિચાર છે.”

“કેમ અહિં કંઈ નોકરીનો ઘાટ નહિ ઓઠા શું?”

“તમને કહ્યું કાણે જે હું નોકરી શોધું છું અને કલકત્તે પશુ નોકરી શોધવા જઈું છું?”

“મેં એમ અનુમાન કયું...”

“તમારાં અનુમાન કોઈ કોઈ વાર ભયંકર હોય છે....બહેન, તમે જરા અંદર જશો? મારે એમની સાથે ખાનગી વાત કરવી છે.”

દુર્ગા અંદરના ખંડમાં ગઈ પશુ ત્યાં એવી જગાએ ઉભી રહી કે જેથી પોતાના પિતા અને તેમણે તેને સાર શોધી કાઢેલા વસ્ત્રો થતી વાતચિત સાંભળી શકાય.

“બોલો, શું કહેવું છે?” દુર્ગાના મથા પછી કલ્યાણજીએ પૂછ્યું.

“તમારી કંપની કેમ ચાલે છે?” મણીલાલે શરૂઆત કરી.

“સરી રીતે.”

“ત્યાં કોઈ એકાદ જણ મારે નોકરીની જગા ખાલી છે?”

“તમારે નોકરી જોઇતી હોય તો નહિ જમાની પણ જમા કરે.”

“મોટો ઉપકાર. મારે પોતાને નોકરી જોઇતી નથી.”

“ત્યારે બીજો કામ ઉમેરવાર હોય તો તો તેની હાયકાત જોયા પછી વાત. તમે ક્યા ઉતરેલા છો?”

“નૃસિંહ હિંદુ લોજમાં.”

“તે તમારા કામ સોંપતીએજ તમને કશું ફરી. લોજમાં પડ્યા પડ્યા બહુ માણસો નોકરી શોધતા ફરે છે.”

“પાછું તમારું અનુમાન! મારે ફરીથી કહેવું જોઇએ કે તમે બહુ ઉતાવળા અનુમાન કરનારા છો. તમારે ત્યાં એક જમા ખાલી છે કે નહિ?”

“છે, પણ, તે...”

“પણ ને બહુ કંઈ નહિ; તે જમા ઉપર હું બતાવું તે માણસને ગોઠવશો તો મારા ઉપર તમારો મોટો આભાર થશે. ગોઠવશો?”

“વાર. તેને ઓફિસમાં ચિટ્ટી સાથે મોકલજો.”

“હમણાં અહિંજ બોલાવું તો?”

“તે એટલી બધી ઉતાવળ શી વહી જાય છે.”

“તે માણસ માટે તો જીવન મરણનો પ્રશ્ન ઉભો થયો છે.”

“બોલાવો ત્યારે જોઇ લઉં.”

મથુરીલાલ પાસેની હોટેલમાંથી કેસવલાલને બોલાવી લાવ્યો.

“કેસવલાલ તમે?” કશ્યાણજી તેને જોઇ બોલી ઉઠ્યા.

“હા, જી, એ આપકાત કરવા કાલે દરિયામાં પડેલો, ત્યાંથી એ એને બચાવ્યો હતો અને જાણવાયોઅ સર્વ જાણી લીધું હતું.”

“વાર, કેશવલાલ, તમે આજથી ઓફિસમાં જઈ, તમારી ટેબલ પર બેસજો.” કલ્યાણજીએ કચવાઈને કહ્યું.

“અને આમ જુઓ, કેશવલાલ, જો તમારી નોકરી વળી પથ્થુ છુટી જાય તો મેં તમને જે ઉપાય બતાવ્યો છે, તેનો વિચાર કરજો. સાંજે બહેનને હું પાછો મળીશ.” કલ્યાણજીને જરા દબેલો રાખવા મણીલાલે કેશવલાલને બેઠમાં સૂચના કરી.

કેશવલાલ મણીલાલને અને કલ્યાણજીને સલામો ભરતો ખુશાલી-ભર્યાં મુખડે ઘેર ગયો.

“કેશવલાલ આપઘાત કરતો હતો ?” તેના ગયા પછી કલ્યાણજીએ પૂછ્યું.

“ત્યારે શું હું ખોટું કહું છું ? જરા એને ઘેર જઈ એના તથા એની ભેરીના અને છોકરાંના દિદાર તો જોઈ આવો.”

“ચાલો, પત્યું હવે.”

“હું પણ હવે રજા લઉં.”

“જમીને જાજો.”

“વળી કાષ્ટવાર આવીશ.”

“જે ત્રણ દિવસ તો રહેવાના છે. તેમાં કાષ્ટવાર ક્યારે આવવાના ?”

“વાર, કાલે આવીશ.” કહી તે ચાલ્યો ગયો.

કલ્યાણજીએ તકશકિત વાપરી કે દીકરો છે તો બાંહે નહિ તેટલાં ખોખરાં કરે એવો. પણ દુગીને જોઈને કેવો પથળ્યો. દીકરાજી, કેશવલાલને પાછી નોકરી આપી તે તારૂં મોઢું જોઈને બાકી તે આપઘાત કરે તો બહેને કાલે કરતો હોય તે આજે કરે !

પ્રકરણ ૧૦ મું.

પ્રેમ નાટક

તેજ દિવસે સાંજે મણીલાલ પાછો કેશવલાલને ઘેર ગયો અને તેની ખબર અંતર પૂછી. કેશવલાલે ઓદિસને લગતી હકિકત કહી; જેની મતલબ એ હતી કે કલ્યાણજીએ ઓદિસમાં જન્મને કેશવલાલ જણે રજા ઉપર હતો અને પાછો ફર્યો હોય તે રીતે તેનું નામ નોંધવા બદોબસ્ત કર્યો પણ તેની ગેરહાજરી દરમ્યાનનો તેનો પગાર અથવા તે પેટે કંઈ આપવું જોઈએ તે આપવા જેટલી દયા તેણે દર્શાવી નહોતી. કેશવલાલ જેવા મગજની નખળાઇવાળા માણસને પોતા વિષે વધારે પરિચય આપવો મણીલાલને યોગ્ય લાગ્યો નહિ; પણ તેનાં કુટુંબને હાલ તુરત પાછું સુખમાં મૂકાયેલું જોઈ તેને સંતોષ થયો; ધરનો દેખાવ આગલા દિવસ કરતાં સુધર્યો હતા આળોકનાં ચહેરા આનંદી દેખાતા હતા અને કેશવલાલની સ્ત્રીનાં મુખ પરથી પણ ગ્લાનિની છાયા ઉડી ગઇ હતી. કેશવલાલે અને તેની સ્ત્રીએ મણીલાલનો મનાય તેટલો આભાર માન્યો; મણીલાલે હાલ તુરત તેમના ખર્ચ માટે રૂ. ૧૫) ઉછીના આપ્યા; જે રૂપિયા ગમે ત્યારે તેની ઉપર “મનીઓડર”થી મોકલી આપવા તેણે કહ્યું અને પોતાનાં ગામનું સરનામું આપ્યું. કેશવલાલની સ્ત્રીને સંબોધીને તેણે કહ્યું કે ભવિષ્યમાં ન કરે નારાયણ અને વળી કંઈ આપદ પ્રસન્ન આવે તો તેણે તેને ભાઈ મણીને લખી જણાવવું.

મણીલાલને હવે મુબઇમાં રહેવા માટે એકજ કારણ રહ્યું હતું. તે એ કે પોતાના ગામના અંત્યજ બંધુ દેવજીભાઈને

સૌથી કાઢવા; તેમને તેના પિતાએ શી અન્યાય કર્યો હતો તે જાણવો અને તેનું પોતાથી બનતું નિવારણ કરવું. એ કામ માટે તેણે બીજો દિવસ અને બીજો દિવસે ન બને તો ત્રીજો દિવસ મુકરર કર્યો.

બીજો દિવસે “લોબ” માંજ જમીને તે કલ્યાણજીને બંગલે ગયો. અસમાન વય, અસમાન વિચાર, અને અસમાન રહેણી કરણીનાં માણસો વચ્ચે શી બાબતોની વાતચિત થઈ શકે? પણ કલ્યાણજી રહ્યા બોલકણા, એટલે તેમણે પોતાના બંગલાની વાત કરી, તેમાં કરાવેલા સુધારા બધારાની વાત કહી, બંગલાને દેવડાવેલા રંગનો આવ કલો. બગીચામાં મૂકાવેલાં ઝુલઝાડનાં ફુંડાની કિંમત કહી, મોટરની બનાવટ અને તે ખરીદવાની કુનેહ સમજાવી, શોકરોની લુચ્ચાઇની ફર્યાદ કરી, રામાની વફાદારીનાં વખાણ કર્યા; રસોયાનું પ્રમાણિકપણું વર્ણવ્યું અને છેવટે વિમાનો ધંધો કેવી રીતે બીજતો હતો તેની પણ રૂપરેખા આપી.

મણીલાલે બધું મુંગે મોઢે જોયા કયું અને સાંભળ્યા કયું. પછી પોતાની પુત્રીને ઉદ્દેશીને તેમણે કહ્યું;

“કુર્મા, તને તો આજે રગ્ન છે ને?”

“હા.”

“ત્યારે તું એમને તારાં ચિત્રકામ, હખીઓ, પુસ્તકો વિગેરે બતાવજે અને સમય વીતાડી દેજો. માફ કરજો હું, મણીલાલ, મારે હમણાં ડિરેક્ટરોની સભામાં જવાનું છે. હું બપોર પછી તો પાછો આવીશ. સાંજે આપણે વાળુ કરીને બધાં સાથે ફરવા જઈશું.”

એવો નિરોપ કરી કલ્યાણી આત્મા ગયા.

દુર્ગાને પિતાના શિષ્ટાચાર અને લેખણે મનથી અંકિત કરેલા જમામની ગંભિરતા જોઈને હસવાનું તો પણું મન થઈ જતું હતું. પણ તેણે સંયમ રાખ્યો.

પિતાના માનસ જમામને તેમના નિરોપ પ્રમાણે ચિત્રકામ, છબીઓ, પ્રસ્તુતો વિગેરે તેણે બતાવ્યું. મણીલાલે બધું જોયું પરંતુ કોઈ ચીજ વિશે તેણે સારું કે નરસું કશું મત આપ્યું નહિ.

એ કામચાંચી પરવાર્ષા પછી બેઠે જશ્યુ પ્રધાનખંડમાં આવીને બેઠાં. દુર્ગાએ રામાને સોડા, લેમોનેડ, બરફ પાણી વિગેરે લઈ આવવા કહ્યું, અને વિવેક બતાવવા મણીલાલને પૂછ્યું:

“Do you feel at home? તમને ઘરનાં જેવું ગમે છેને?”

“જેવું ઘેર ગમે છે તેવુંજ અહિં ગમે છે.”

“ત્યારે તમે ગંભિર કેમ દેખાઓ છો? શું ઘર આગળ પણ તમે આવા ગંભિરજ રહો છો?”

“જે વસ્તુમાં જેને રસ નહિ હોય તેમાં તે ગંભિર દેખાય. ખાફી કોઈ માણસ બધો વખત તો ગંભિર રહી શકેજ નહિ. પ્રસંગ આવે મહાત્મા ગાંધી પણ ખડખડતી હસી શકે છે.”

“મારી માન્યતા એવી છે કે We must enjoy life— આપણે જીવનના ઉત્સાહ ભોગવવા જોઈએ. યુરોપિયનો કેવું ઉત્સાહ-ભર્યું જીવન જીવે છે અને આપણે તો બારે દહાડા ધ્રુવડ જેવા ગંભિર રહીએ છીએ. ખાસ કરીને જીવાન પ્રજાએ તો ઉત્સાહ ભોગવવા જોઈએ.”

દુર્ગાનું આ કથન સાંભળી મધુલીલાલ ખડખડાટ હસી પડ્યો.

“કેમ તમને શું હસવું આવ્યું?” દુર્ગાએ પૂછ્યું.

“જીવનના ઉલ્લાસનું અને જીવનના ઉલ્લાસથીજ હસવું આવ્યું.”

“એટલે?”

“તમે પહેલાં ઉલ્લાસની વ્યાખ્યા આપોને. પછી આપણે એની ચર્ચા કરીએ.”

“કેમ? શ્રી. કનૈયાલાલ મુન્શીનું પ્રખ્યાત ભાષણ તમે વાંચ્યું નથી કે જેમાં તેમણે જીવનના ઉલ્લાસ ભોગવવા જનતાને હાકલ કરી છે?”

“વાંચ્યું છે.”

ત્યારે પછી તમને ઉલ્લાસિત રહેવા સામે વાંધો શો છે?”

“હું જવાબ આપું તે પહેલાં મારા પ્રશ્નોનો તમે જવાબ આપશો?”

“હા, પૂછોને.”

“તમે બાઇબલ વાંચ્યું છે?”

“હા.”

“તમે મહાત્મા ગાંધીજીનું જીવનચરિત્ર વાંચ્યું છે?”

“હા.”

“ગીતા?”

“હા.”

“ત્યારે બાઇબલ વાંચીને તમે જૂતમાત્રને ચઢાતાં શીખ્યાં છો? અથવા બાઇબલની ભાષામાં પૂછું તો તમે તમારા પડોશી ઉપર આર શખતાં શીખ્યાં છો?”

“આપરે, કેવી અશ્વિષ્ટ બાષા.”

“આલો બાષાને પડતી મેલો. મૂળ મુદ્દાનો જવાબ આપો.”

“ના જૂતમાત્ર તરફ તો પ્રેમ થતો નથી.”

ગૌતમબુદ્ધના ઉપદેશ પ્રમાણે તમે પ્રાણીમાત્ર તરફ દયા બતાવી શકો છો?”

“હું કબુલ કરું છું. નહિ.”

“ગીતા વાંચ્યા પછી અનાસક્ત કર્મ કરી શકો છો?”

“ના.”

“કારણ કે એ બધા વાદ કરતાં તમને મુન્શીનો ઉલ્લાસવાદ વધારે પસંદ પડ્યો.”

“વધારે પસંદ પડ્યો એમ નહિ; વધારે વ્યવહાર લાગ્યો.”

“કેવી રીતે?”

“કેમ આવું, પીવું, હરવું કરવું, મજા કરવી, ચિંતા રાખવી નહિ, નાટક સીનેમા જોવા, મનગમતું વાંચવું, બધું કામ પણ માણસથી થઇ શકે તેવું છે.”

“તમારી સામે બિખારણુ ટેં ટેં કરતું બાળક લઇને ઉભી હોય તો તમે ઉદ્ધાસથી ખામ શકો?”

“તેના તરફ આપણે નજરજ થું કરવા કરવી?”

“જો બધીજ બાબતમાં તમે આવો જવાબ આપવાનાં હો તે તો તમારો ઉદ્ધાસવાદ તમનેજ મુખારક.”

“પણ આખાં જગતનાં દુઃખ આપણે થું કરવા માથે લઇને ફરીએ? હું તો ધારું છું કે વિશ્વનિયંતા પરમાત્મા પણ એટલું

અંબિર ડાચું નહિ રાખતો હોય કે જેટલું અંબિર ડાચું તમારી વિચારપીઠના વિદ્યાર્થીઓ, તેઓના આચાર્યો અને પીઠના પ્રણેતાઓ ભાષને ફરે છે. એ તો ભાતુંદરિજીએ કહ્યું છે તેમ કષિદ્વીપાવાસં ક્ષિદ્વિષ હાદેતિ રુદ્રમ્ બધુંજ બધે મિશ્ર હોવાનું.”

આ વખતે રામો સોડા લેમન બરફ નારંગી સંત્રા ટેબલ પર મૂકી ગયો.

“પણ અમારે એવું મિશ્રણ ટાળવું છે.” મણીલાલે સોડા સાથે બરફ મિશ્ર કરતાં કહ્યું.

“તો ટાળો, પણ તેમાં ઉલ્લાસવાદ તમને ક્યાં નડે છે ?”

“અમને તો કશોય નડતો નથી. તમે ઉલ્લાસ ભોગવો તેની અમને અદેખાઈ પણ નથી. પણ દેશની અત્યારની સ્થિતિમાં ઉલ્લાસની વાત કરવી એ તેની ધાતકી મસ્કરી ક્યાં સમાન છે. જો તમે રાષ્ટ્રીય દષ્ટિબિંદુથી જુઓ તો.”

“આખાં રાષ્ટ્ર માટે તો ઉલ્લાસનો કાળ ન પણ આવે ?”

“તો રાષ્ટ્રવાદી તરીકે તમે ઉલ્લાસ ભોગવી શકો પણ નહિ.”

“શું ત્યારે મી. મુન્શી રાષ્ટ્રવાદી નથી ?”

“એ અંગત પ્રશ્ન છે; પણ એટલું તો ખરું કે શ્રીમતી સીલાવતીને પરણ્યા આગમ્ય તેમને ઉલ્લાસવાદ સૂઝ્યો નહોતો, અને હું આટલું પણ ધારી શકું છું કે મુન્શી દંપતી વરસ એ વરસે પોતેજ પોતાના ઉલ્લાસવાદથી ધરાઈ જશે અને નવિન દિશા-માર્ગ ધસાડશે.”

“એ...મ ?”

“જરૂર તમે અમુક પ્રકારના સંયોગોમાં મૂકાઓ કે જેમાં ઉદ્ધાસ ભોગવવાનું શક્યજ ન હોય, છતાં તમે ઉદ્ધાસ ભોગવો તો તે તમારી નફ્ટાઇઝ કહેવાય; અને તેવા સંયોગોમાં શ્રી. મુનશી નફ્ટાઇઝ ન બતાવે એમ માનવાને આપણને કારણ છે.”

“પણ અહિં મુંબઇમાં તો હમણાં ઉદ્ધાસવાદનો ભારે પવન ફેલાયો છે. અહિં તમારા જેવા ગાંધી સરન્નિત યુવકો ભાગ્યેજ મળે. હમણાં તો થું યુવકો કે થું યુવતીઓ બધાં મુનશી સરન્નિતજ મળશે.”

“પણ હું ધારું છું કે મુનશી સર્જનનો ટુંક વખતમાંજ નાશ થશે. ગાંધી સર્જન પણ નથી ટક્યું તો ? હવે તો યુવકોના પ્રણેતા થયા છે પં. જવાહિરલાલ નહેરૂ અને શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોઝ. તેમના સર્જક સિદ્ધાંતો ત્રિકાલાબાધિત હોવાથી હવે પછીનાં યુવકો એ બેઠેના આદર્શ અનુસાર ધડાશે. કદાચ એવો પણ વખત આવે કે ગાંધીજી અને શ્રી. મુનશી પણ પોતે સર્જક મટીને સરન્નિત થઇ જશે. તેઓનાં વ્યક્તિત્વ જવાહિરલાલના વ્યક્તિત્વમાં ઓગળી જશે. જવાહિરલાલની પ્રાણવાન પ્રેરણા સાથે તેઓનું પ્રેરકત્વ ગળી જશે.”

“તમે તો બધું એવું ભારે ભારે કહ્યું કે બાણે કશી સમજણ પડતી નથી.”

“સમજ્યા કરતાં તમને ભવિષ્યમાં નજરે જોવાનુંજ મળશે ને.”
 થોડીવાર પછી મણીલાલ જવા સાડ ઉઠ્યો.

“કાકાજીના આવ્યા પછી જ જાહેર.” દુર્ગાએ કહ્યું.

“નહિ, હું તમારો વધુ વખત બગાડવા માગતો નથી. મારે લીધે તમને તમારા અભ્યાસમાં કંઈ દખલ તો થઈ નથી ને?”

“ના રે ના, ઉલટો મને તો બહુ આનંદ થયો.”

“એમ, ત્યારે તો નાટકનો પ્રથમ અંક સફળતાથી બજવાયો.”

“નાટક? શેનું નાટક?”

“આ તમારા કાકાજીએ ગોઠવ્યું છે તેજ તો. કેમ, તમને સમજાયું નથી પડતી? આ સુંદર બંગલો, સુગંધી પુષ્પોની ક્યારીઓ-વાળી વાડી, સમુદ્ર તરફથી આવતી વાયુની શીતળ લહેર, બંગલાનો સુશોભિત ખંડ, મન ભાવતાં ફળફળાદિ, સર્વ રચના કેવી કલાપૂર્વક કરવામાં આવી છે. ફક્ત ચંદ્રિકાની જ ખામી છે,.....તેમાં તમે નાટકનાં મૂખ્ય નાયિકા.”

“અને તમે મૂખ્ય નાયક નહિ?” કહી દુર્ગાએ અત્યાર સુધી દબાવી રાખેલું હાસ્ય ખાલી કયું.”

“ના, જરાય નહિ. કારણ કે સૂત્રધાર તો તમારા કાકાજી.”

“તમારા પિતાજી પણ સહસૂત્રધાર હશે.”

“પણ હું તો બંડખોર નટ છું.”

“અને હું પણ રાજાપુશીથી નાટકમાં નથી ઉતરી.”

“ત્યારે તો આપણે સમાનધર્મી થયાં. હું રજા લઉં.”

“કાકાજી પૂછપરછ કરશે તો?”

“તો તમને આવડે તેવી રીતે તેમની સાન ઠેકાણે લાવજો ને.”

મકરણ ૧૧ મું.

દેવજીભાઈ

મણીલાલે પોતાનાં જીવનનું ધ્યેય તો નક્કી કરી રાખેલું જ હતું પણ તેને અનુસરતું કાયંક્ષેત્ર તેને લાખતું નહોતું. કેટલાંક કાર્યો એવાં છે કે જે વ્યક્તિગત થઈ શકે છે, અને કેટલાંક કાર્યો એવાં છે કે જે જનસમૂહાયથી જ થઈ શકે. તેવાં કાર્યો કરવા જનસમૂહને પ્રચાર કાયંથી પ્રથમ કેળવવો પડે અને કેળવ્યા પછી તેનું નેતૃત્વ લઈ તે કાયં કોઈ પૂજ્ય અને સર્વમાન્ય વ્યક્તિએ કરી બતાવવું જોઈએ જે સમયની આ વાત થાય છે એટલે કે સંવત ૧૯૮૪ ના આખરી ભાગની, તે વખતે બારડોલી તાલુકાએ જમીન મહેસુલ ધરાડવાની લડત સફળતાથી લડી બતાવી હતી અને જો કે તેની નૈતિક અસર દેશના એક ખુણેથી બીજા ખુણા સુધી પ્રસરી ગઈ હતી, તો પણ એ સત્યાગ્રહ સમાપ્ત થયા પછી એક જ મહિનામાં ગોધરા અને સુરતમાં હિંદુ મુસલમાનો વચ્ચે ગંભીર પ્રકારનાં રમખાણો થયાં, દેશના બીજા ભાગોમાં પણ તેવાં હુલ્લડ થયાં અને કોમી વિખવાદથી વાતાવરણ એવું ઝેરી બની ગયું હતું કે જેમાં આર્થિક પુદ્ગની શરૂઆત થઈ શકે નહિ એવાં ઝેરી વાતાવરણમાં આખા દેશના યુવકો કાયંક્ષેત્ર મેળવવા માટે અકળાઈ ઉઠ્યા હતા; તેમને કાયં ચિન્તાર નેતાની અને કાયં બેઠીની જરૂર હતી, તેવામાં ઉપરોક્ત સાલની બાદરવા શુદ્ધ પૂર્ણિમાના અરસામાં (તા. ૨૨-૬-૨૮) કલકત્તાના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ પં. જવાહિરલાલ નહેરૂએ ધ્યેયદર્શી અને કાયંદક્ષી બાપજી કયું.

એમનાં એ બાપજી પછી યુવક મંડળો સ્થાપવાની દિલચાલને
 વેમ મળ્યો, કેટલાંક યુવક મંડળોએ રાજ્યદારી ક્ષેત્રમાં બુકાબુક અને
 કલકત્તાની રાષ્ટ્રમહાસભામાં સ્વાતંત્ર્યનું ખ્યેય દાખલ કરવા બુખેશ
 ઉઠાવી, કેટલાંક મંડળોએ સામાજિક ક્ષેત્રમાં પડી કન્યાવિકૃત્યના,
 લગ્નો અટકાવવા કમર કરી, વૃધ્ધ લગ્નોના વરધોડા અદાલતે ચઢાવ્યા,
 અને “પિકેટિંગ” કરી જમણુવાર બરબાદ કર્યા. કેટલાંક મંડળો
 સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પડ્યા, કેટલાંકે નાટ્યકલા સુધારવાનું મનપર
 લીધું, કેટલાંક સિનેમા સૃષ્ટિ સુધારવામાં પડ્યા, અને કેટલાંક
 બેક્કિરાઇથી શ્રી. કનૈયાલાલ મુન્શીના ઉલ્લાસવાદને અનુસરવા લાગ્યા.

પરંતુ જેની દષ્ટિ સમક્ષ દેશનાં દુઃખોનું ચિત્ર સદોદિત ખડું
 રહેતું હોય તેનું મન ઉલ્લાસવાદમાં કેમ ચોંટે? એ કારણથી
 મણીલાલ કોઇ એવી સર્વવ્યાપી દિલચાલનું સ્વપ્ન ધડયા કરતો
 હતો કે જે આખા સમુદાય ઉપર અસર થાય કે જેથી તેની આગમાં
 સર્વ સડો, સર્વ કચરો, બળીને બરમ થઇ જાય અને નવો પરિવર્તન
 પામેલો સમાજ તંપાવેલાં શુદ્ધ સુવર્ણની પેઠે અવશેષ રહે.

એવા સમયમાં પણ યુવકો સુવાળું શહેરી જીવન છોડી
 ગામડે ગામડે બટકતા હતા અને પોતાને યોગ્ય કાર્ય મળે તો તે
 ઝડપી લેવા ઉત્સુક રહેતા હતા.

કલ્યાણજીને ત્યાંથી નીકળીને મણીલાલ કોઇમાં ગયો. ત્યાં વાંચના-
 લયમાં થોડોક વખત વીતાડી સંગ્રહસ્થાનમાં ગયો. સંગ્રહસ્થાન
 છોડીને રાણીના બાગમાં આવ્યો. અને ત્યાં જીવતાં જનાવરો પક્ષીઓ
 વિગેરે જોવામાં સાંજ પાડી દીધી. પછી ત્યાંથી નીકળી તે પરેલ

મયો. પ્રામખાથી ઉતરીને એલિસ્ટનનો પૂલ ઓળંગ્યો અને બી.
બી. સી. આઇ. રેલ્વેના કારખાનાં તરફ જતી દક્ષિણ દિશાની અડકે
પડ્યો. ચાલતાં ચાલતાં જમણા દાથપર આવેલાં માળ વગરનાં અને
આંગણમાં નાના નાના બગીચાવાળાં બેઠી બાંધણીનાં ઘરો તે જોવા
લાગ્યો. ઉભા રહીને કેટલાંકનાં પાટીઆં વાંચવા લાગ્યો, અને કોઇને
વહેમ ન પડે તેવી રીતે સહેજ સહેજ ઘોબીને કેટલાંક મકાનોમાં
વસનારાંઓનાં મોઢાં જોવા દષ્ટિ ફેરવવા લાગ્યો. એવી રીતે આગળ
ચાલતાં એક નાનાં ઘર આગળથી પસાર થતાં તેણે હાર્મોનિયમ
સાથે મવાતાં સંગીતના સૂર સાંભળ્યા. ગાનારનો કંઠ અી કંઠ હતો
એટલું તો કોઇ પણ માણસ સમજી શકે તેમ હતું. ઘરનાં આગલાં
બારણાં બંધ હતાં પણ ગાનાર પાછલા ખંડમાં બેસીને ગાતું હશે
એમ અટકળ કરવી સહેલી હતી. મણીલાલ સંગીત સાંભળવા તે
ઘર આગળના પગરસ્તા ઉપર ગેસની બત્તીના એક ચાંબલા ને
અટેલીને ઉભો. દસ મિનિટ ઉભા રહીને તેણે તે ગાયન સાંભળ્યું
અને તેમાં એટલો બધો લીન મઠ ગયો કે પોતે શું કામે નીડળ્યો
હતો અને ક્યાં જવાનો હતો તેનું જ્ઞાન પણ તે ભૂલી ગયો. એવામાં
ઘરનું આગલું બારણું ખુલ્યું. એક વૃદ્ધ પુરુષ બહાર નીકળ્યો, તેણે
જ્ઞાન માંડીને ઉભા રહેલા મણીલાલનું નીચ ઢળેલું મુખ બત્તીના
પ્રકાશમાં જોયું અને તેને બોલાવ્યો. મણીલાલે પણ તેને જોતાંની
સાથે ઓળખ્યો.

“તમે અહિં રહો છો ?” મણીલાલ બોલી ઉઠ્યો.

“હા, પંદરેક દિવસ ઉપર અમારી સાથે ટ્રેનમાં હતા તેજ
તમે કેની ?”

“હા, તેજ હું. તમે ઠીક ઝોળખાણુ રાખ્યું,”

“ટ્રેનમાં તે દિવસે પ્રસંગજ એવો બન્યો હતો; એટલે તમારો અહેરો કંઈ બૂલી જવાય ? આવોને, ધરમાં આવોને.”

“ માફ કરજો, બાપ સાહેબ. સંગીત સાંભળવા દરવાજા ખામણ હું ઉભો રહ્યો હતો તે. સારાં માણસની એ રીત ન હોય, પણ કાલિંગડો રાગ સાંભળું કે મારાં મનની નબળાઈ હું જીતી શકતો નથી.”

ધરમાં જઈને જુએ છે તો હાર્મોનિયમ બંધને તેજ યુવતી બેઠી હતી કે જે તે દિવસે ટ્રેનમાં હતી.

“લીના, ઝોળખ્યા કે આ બાંધને ?” વૃધે તે યુવતીનું પ્યાન ખેંચ્યું.

નામ સાંભળી મથીલાલે જાણાપૂર્વક ડોળા જરા હંચા અઢાવ્યા. વૃધે કહ્યું:

“કેમ ? તમે મારી પુત્રીનું નામ સાંભળી વિચારમાં પડ્યા છે લીના એ ખિરતી નામ નથી. હિંદુ નામ છે.”

“તમે શું એનો સંબંધ લી-લય ધાતુ સાથે જોડો છો ? લી-લીન-તસ્લીન, વિલીન, લીના, એવી રીતે ?”

“બરાબર છે. એમજ.”

“હું તમને અભિનંદન આપું છું.” મથીલાલે લીનાને સંબોધીને કહ્યું.

“કેમ ? શા માટે મારા નામ માટે ?” લીનાએ સ્મિત કરીને પૂછ્યું.

“તે માટે પણ અને બીજાં એ કારણથી કે કાલિંગમાં રામના સુરમાં તમે ભરપૂર કરણરસ રેડી શકો છો.”

“એ તો એ રામના સુરજ એવા છે ને?”

“તે અરે, પણ મેં સાંભળ્યું છે તે પ્રમાણે એ રામમાં જોડેલું ગાયન કરણ રસનું નથી છતાં તમે કંપારી આવી જાય એટલે કરણ સ્વરે તે ગાઇ શકો છો તે હું વખાણું છું. જે તમે ખરેખરા કરણ રસનું કોઇ ગાયન ગાઓ તો સાંભળનારને જરૂર રડાવી શકો.”

“અને હમણાં હું ગાતી હતી એ ગાયનનો પ્રસંગ કરણ નથી?”

“મેં તો બહારથી સાંભળ્યું તે ઉપરથી કહું છું. ગાયા વગર તે એમને એમજ જરા બોલી નાઓને.”

“એ ગાયન આમ છે :-

દુધ પીયોરે મોરે ગોવિંદ લાલા, ગોપાળ લાલા

અંતરે.

કાલા બહરા કપિલા ગાઇ, દુધ પીયોરે મોરે કૃષ્ણ કન્દાર-
સોનેકે ધરઆ દુધસેં ભરાયા, દુધ પીયોરે નારાયણ, ગોવિંદ લાલા-”

લીના ગાયા વગર બોલી ગઇ.

“ગાયનનો વિષય કરણ નથી એટલી એમાં ખામી તો છે જ. ચસોદા કૃષ્ણને દુધ પાવા મતાવે એમાં કરણાબ્જનક શું?” મણીલાલે મત દર્શાવ્યું.

“લાઇ, કૃષ્ણભક્તને તો એ ભારે કરણાબ્જનક પ્રસંગ લાગે.”
દુધ પોતાનું મત ઉચ્ચાવ્યું.

“ભક્તની વાત જવા દોને. આપણે યશોદાનું ચિત્ર કદપીએ તો તે કશ્ચાજનક નથી લાગતું? ધારો કે બાળક કૃષ્ણને તાવ આવ્યો હોય અને તે ખાતાપીતા ન હોય, તો યશોદા કશ્ચાજનક મુખે તેમને નહિ વિનવે? અથવા એમ ધારો કે કંઈ તોફાન કરવા માટે યશોદાએ કૃષ્ણને શિક્ષા કરી હોય, તેથી તે રીસાયા હોય, અને શિક્ષા કરવા માટે યશોદાને પરતાવો થતો હોય તો કૃષ્ણને મનાવી પટાવીને દૂધ પાવા માટે તે કશ્ચાજનક સ્વરે ન બોલી શકે?” આ ક્ષીણ રજુ કરતાં લીનાનું પોતાનું મુખ પણ કશ્ચાજનક સ્મય મળ્યું.

“ગીતાના જ્ઞાનાર કૃષ્ણને બાળપણમાં ઉછેરનાર માતાનું તમે કંઈજ મહત્વ આક્રિતા નથી? યશોદા હમણાંની સામાન્ય અભણ માતા જેવી હોત, કૃષ્ણને ઉછેરવા ઉપર ધ્યાન ન આપ્યું હોત તો શું માત તેની કદપના કરી શકે છે?” વૃદ્ધ વચ્ચે પૂરાયા.

મણીલાલ તો એ બેઉ પિતાપુત્રીનાં મુખ સામું જોતો રિશ્ત નજરે શુષ્કશુષ્ક બેસીજ રહ્યો. વૃદ્ધે આગળ ચલાવ્યું :

“ભાઈ આ ભારતવર્ષ’ ગીતા વિહોણું હોત અને હિંદુ પ્રજાનું અસ્તિત્વ ન રહેત.”

“આપણે તત્ત્વજ્ઞાની ન હોત તો સારું થાત. જંગલીની પેટું જનુનથી બડીને સ્વતંત્ર તો રહ્યા હોત.”

“એમ કે? ના ભાઈ ના, શરીરબળ હંમેશાં વિજયી નથી હોતું. જ્ઞાનબળ વગરનું શરીરબળ નકામું છે. તમારે હિસાબે તો હમણું આફ્રિકાના હાસીઓ અને કાફરાઓ સ્વતંત્ર હોવા જોઈએ.”

“પણ, ચાતુર્વર્ણ્યમાં સૃષ્ટિ ગુણ કમ વિભાગશઃ એવું કહે-
નાર તત્ત્વજ્ઞાની કે જે ઉચ્ચ નીચનો ભેદ પાડે તે તો મને ન મને.”

“તમે ભેદ નહિ ગણવાનો સ્વભાવ ધરાવો છો તે ચારી વાત છે.
પણ કૃષ્ણ તેવો ભેદ પાડ્યો હતો એવો એ પ્રસોક્તો અર્થ જ નથી.
તેમનાં વખતમાં ચાર વર્ણના ભેદો હતા એટલે તેમનો કહેવાનો
આશય એ જ હતો કે ચારે વર્ણના એટલે કે બધા ભેદોને એ
સરખા છે. એની પછીની સીડીમાં સ્પષ્ટ છે કે ચાતુર્વર્ણ્યનો જેવો
કું કર્તા હું તેવો જ તેઓનો અકર્તા પણ હું છું. અકર્તાનો અર્થ
તમે જા કરો છો!”

“એ ગીતાનો ઉડો અભ્યાસ કર્યો નથી.”

“અકર્તાનો અર્થ, નાશ કરનાર, નાશ કરનાર, ભોખ કરનાર. એ
અર્થ તમને બંધબેસતા લાગતા નથી? મતલબ કે જરૂર પડે તો
ચાતુર્વર્ણ્યનો કું નાશ પણ કરી નાંખું.”

“એમ? એવો અર્થ થતો હોય તો તો મને બહુ કામ લાગશે.”

“જો જો બાપ, સ્વામી માટે ગીતાના મન મમતા અર્થ કરનાર
ન થઈ જસી. જો કે એ ઉપર ક્યો તેવો અર્થ તો પૂર્વાપર
સંબંધ મેળવીને જ કરેલો છે...”

“તમે વૈષ્ણવ છો?”

“ના, ના, વૈષ્ણવના સપ્તદાશમાં નહિ, પણ અમે કૃષ્ણ પ્રત્યે
જોશી વધારે પૂજ્યભાવ ધરાવીએ છીએ...”

“તેથીજ તમે હમણાં વૃજભૂમિની યાત્રા કરી આભ્યાં એમ? તે દિવસે તમે યાત્રા કરીનેજ પાછા આવતાં હતાં ને?”

“હા, કૃષ્ણ ન હોત તો તમેા યુવકોની રાજ્યક્રિય જાગૃતિ પણ ન હોત. બંગાલીઓ ફાંસીને માથે ચઢતાં ગીતાને હાથમાં રાખતા હતા. શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોઝને હિંસાત્મક પક્ષના બંડખોર સમજીને સરકારે આરેક વર્ષ ઉપર પકડ્યા હતા, અને કેદખાનામાં તે ક્ષયના રોગમાં સપડ્યા હતા, ત્યારે તેમને છોડવા માટે સરકારે રજુ કરેલી સરતોનો તેમણે લાંબો પત્ર લખીને જે જવાબ આપ્યો હતો તે તમે વાંચ્યો હતો? અધમનો નાશ કરવા અને ધર્મનું સંસ્થાપન કરવા કૃષ્ણ યુગે યુગે ન જન્મ્યા હોય તો પણ તેમની ગીતાએ સદીએ સદીએ, દાયકે દાયકે આ દેશમાં મહાન પુરૂષો પેદા કર્યા છે અને કર્યા કરશે. આ દેશની પ્રજાની ક્રાન્તિ કે ઉત્ક્રાન્તિ જે કહો તે એવાજ પુરૂષોથી થશે કે જેમને ગીતામાંથીજ પ્રેરણા મળેલી હશે.”

“પણ થોડા માણસોને પ્રેરણા મળે તેથી શું વળ્યું?”

“શું વળ્યું? તેવી પ્રેરણા મેળવનાર થોડા માણસોજ જન્મતને દોરી શકે છે. તમને ખબર છે કે જગતમાં ચૂસ્ત નીતિવાન માણસો બહુજ થોડા છે છતાં તેઓના પ્રભાવથી આખાં જગતને નીતિ રાખવાનો ડાળ કરવો પડે છે?”

“બનવાજોગ છે.”

“આમાં મુદ્દાની વાત એ છે કે સંસ્કૃતિ વચરતી પ્રજા ટકી શકતી નથી. ટકી પણ નથી. વંશપરંપરાથી ચાલી આવેલી સંસ્કૃતિ

વાળા પ્રજા ગમે તેટલી અધોગતિએ પહોંચે તો પણ તેનો ઉદ્ધાર કરતાં વાર ન લાગે. અથવા તેવી પ્રજાનો કાષ્ટ નાશ કરવા માગે તો તેમ પણ કદી ન થઈ શકે.”

“તમે આપણા દેશને બક્ષીને બોલો છે ?”

“હા, એમ સ્પષ્ટ કરવા કે આપણી તમામ પ્રાચીન વસ્તુઓનો નાશ કરી નાંખો અને અવશેષ તરીકે એકલી ગીતા રહેવા દો તો તે આપણી સંસ્કૃતિની ઉચ્ચતા પૂરવાર કરવા માટે પૂરતી છે.”

“માટે તેના જાનારની બકિત કરવી ?”

“અલખત.”

“અને પૂજા કરવી ?”

“મંદિરોમાં થાય છે તેવી રીતે પૂજા ન કરો; તે રીત, અલખત, સર્વ સમજી માણસોને હાર્યારૂપદ લાગે તેવી છે, પણ કૃષ્ણ પ્રત્યે પૂજ્યભાવ રાખ્યા વગર તમારો છુટકો નથી.”

“મહાન પુરુષો તરફથી મળેલાં જ્ઞાનને આચારમાં મેલવામાં કંઈ અર્થ છે; પણ તેમનાં નામના ભજનો અને ગાયનો આવ્યામાં શો અર્થ છે ?”

“એ તો જેવો જેનો અધિકાર. જ્ઞાની ન હોય તે ભજન ગાઇને આનંદ મેળવે તો તેમાં કંઈ વાંધો છે ? ઉલટું, અજ્ઞાની માણસ આડે તેડે રસ્તે ઉતરી જાય તેના કરતાં ભજન કરવામાં તેનું મન ચોંટી તે ધ્રુષ્ટવાન્નેજ છે.”

“મને એ ગાયન ફરીથી સંભળાવવા કૃપા કરશો ?” મણીલાલે લીનાને વિનતિભર્યાં સ્વરે કહ્યું.

“હા, માઇ ખતાવને; તેમાં હરકત શી છે ? એમને ખબર તો પડે કે ઉચ્ચ માતૃત્વ બાળ ઉછેરમાં કેટલું ઉપ-

ચોગી છે. માતાએને જો કુષ્મન્ધ્યશોદાને લગતાં માયનો સારી રીતે માતાં થીખવવામાં આવે તો બાળકો સાથેના કેટલા બધા કંઠકસ ઝોઝા થાય !”

લીનાએ માયન માઇ સંભળાવ્યું. તેને જોટલા તાન પલટા આવડતા હતા તેટલા બધા તેણે તેમાં લીધા. સ્વરોની બવસ્થા ખરાબર જાળવી, નિષાદ અને ઋષભસ્વર પર સ્થિર થઇ તેમાં લાવી સકાય તેટલો કંપ આપ્યો. અંતરામાં તારના મધ્યમને સ્પર્શીને પાછી નિષાદ ઉપર સ્થિર થઇ. સંગીતની અસરથી જાણે ધરમાં ચોડીવાર “અનંત” શાંતિ ફેલાયા જેવો ભાસ થયો અને માયન માતી વખતે લીના જાણે યશોદાના અવતાર સમી દેખાઇ. તેના મુખપર એવી જાતના ભાવ તરવરતા હતા કે જાણે તે ખરેખર જ કુષ્મન્ધને દ્વષ પીવા આજીજી કરતી હોય.

“તમને બહુ તરદી આપી. હવે હું રંગ લઇશ” કહી મણીલાલ જઈયો. ઉઠતાં ઉઠતાં એ વૃદ્ધ પુરુષ કાંઈ હશે તે જાણવા તેણે પૂછ્યું :

“તમે પહેલાં વાંદરે રહેતા હતા ને ?”

“હા.”

“અહિં ક્યારના રહેવા આવ્યા છો ?”

“ધણે વખત થયાં.”

“તમારું કુટુંબ સંગીતમાં આખાં ગુજરાતમાં સૌથી આગળ પડ્યું છે તે સાચી વાત છે.”

વૃદ્ધ તેના મોંઢ સામું જોઇ રહ્યા.

“તમારી બીજી એક દીકરી લવિંગિયા કરીને છેને ?”

“ના, મને તો આ એકજ દીકરી છે.”

“તમે વરસિંહરાવ દીવેટીઆ નહિ ?”

“ના, ભાઈ.”

“માફ કરજો, હું તો તમને ક્યારના તેજ જાણ્યા કરતો હતો. તેમની છત્રી સિવાય મેં તેમને નજરે જોયા નથી.”

“તમે મુંબઈમાં રહેતા નથી? મુંબઈમાં રહેનારને નરસિંહરાવ બાપ મચંગેટના રોકેજને વારંવાર નજરે પડ્યા વિના રહે નહિ.”

“ના. હું તો તે દિવસનોજ અહિં આવ્યો છું.”

“તમે આટલામાં કશું રચા છે?”

“ના, હું તો ત્રિસિંહ હિંદુ લોજમાં ઉતરેલો છું. પણ આટલામાં મારા ગામના એક ઓળખીતા રહે છે તેમનું ઘર શોધતો હતો તેવામાં ગાયન સાંભળવા ઉભો. ઘણો વખત પસાર થઈ ગયો પણ? અહિં તમે કોઈ દેવજીબાપને ઓળખો છો?”

“અહિં તો બે ત્રણ દેવજીબાપ રહે છે. તેમાંના કયા દેવજીબાપનું તમને કામ છે?”

“મુરતની પાસે આવેલાં રાજપુર ગામના મૂળ વતની છે.”

“તમે તેના ગામના છો?”

“હા.”

“તમારું નામ?”

“મણીલાલ જીવજી દેસાઈ.”

“કયા જીવજી?”

“જીવજી મહાલકરી કુંભવાળા.”

“એમ? ત્યારે તમે શોધો છો તે દેવજીબાપ કુંજ છું.”

“તમે દેવજીબાપ? દેવજીબાપ અંત્યજ તમે?” જાણે માની ન સહનું હોય તેમ મણીલાલ વારી વારીને પૂછવા લાગ્યો.

“હા, બાપ, હા. હું જ તે દેવજીબાપ.”

મણીલાલની આંખે કોણ જાણે કેમ અંધારાં આવી ગયાં અને નજર પડેલી પુરણી પર તેનાથી બેસી પડાયું.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

જમાઇનો નમુનો

દુર્ગા અને મણીલાલને એકલાં છોડી કલ્યાણજી પુશ્પમિજનને આંદ્રિસમાં ગયા, અને ત્યાં પુશ્પમિજનજમાંજ કામ કીધું. કેશવલાલનો ચહેરો ઉદાસ જોઇ તેને રાજી કરવા તેમણે તેના કપાયેલા પગારમાંથી અમુક રકમ આપવા ખમનચીતે હુકમ કર્યો; વળી થોડા દિવસથી એક સિપાઇ પગારનો વધારો માગ્યા કરતો હતો તેની માંગણી મંજૂર કરી દીધી; અને ડિરેક્ટરોની સભામાં પોતાનો વસીલો વાપરી કંપનીના ભાગીદારોને જાહેર કરેલી વહેંચણી ઉપરાંત અર્ધો ટકા “બોનસ” આપવાનો ઠરાવ કરાવ્યો. તેમને દુર્ગાના આકર્ષત્વ તથા તેની વાતચિત કરવાની રીતમાં એટલો બધો વિશ્વાસ હતો કે મણીલાલ તેના મોહમાં સપડાયા વગર રહેશેજ નહિ એમ તેમણે પાકી ધારણા બાંધી દીધી હતી. એકની એક દીકરી પ્રતિષ્ઠાવાન અને શ્રીમંત ઘરમાં ઠેકાણે પડે એના કરતાં વધુ મહત્વની બીજી આકાંક્ષા તેમને નહોતી. હરખમાં ને હરખમાં આંદ્રિસમાં ત્રણેક કલાક કાઢી નાંખ્યા પછી પોતાની યોજનાની સફળતાનો તક કરતા બપોર પછી તે ઘેર આવ્યા.

પરંતુ ઘરમાં દાખલ થતાંની સાથે તેમણે જે જોવા ધારેલું તે જોવા ન મળ્યું. તેમણે રસ્તે પોતાનાં મનમાં કલ્પના ચિત્ર ખડું કયું હતું કે દુર્ગા અને મણીલાલ એક બીજાં સાથે હસી હસીને ચાતો કરતાં હશે અથવા ગંભિરતાથી જીવનધુરા ઉપાડવાના સવાલની ચર્ચા કરતાં હશે, એક બીજાનાં ગુણદોષની પરીક્ષા કરતાં હશે અથવા

ખ'ને જણા નિખાલસપણે એક બીજના ગુણદોષ કથુલ કરી તેને મેળ બેસાડવા પ્રયત્ન કરતા હશે. આટલી તો તેમને ખાતરી હતી કે મણીલાલ દુર્ગને જરૂર પસંદ પડશે અને મણીલાલ પણ દુર્ગને બોધ વ્યાકુળ થશે.

તેને બદલે ઘરમાં તો ભુદોજ દેખાવ નજરે પડ્યો. દિવાનખાનાનાં એક ખુણામાં દુર્ગા કંઈ વાંચતી બેઠી હતી. પણ વાંચવામાં તેનું ધ્યાન હોય એમ લાગતું નહોતું, કારણ કે કોષથી તેનાં બવાં ચઢેલાં દેખાતાં હતાં અને જણે તેની જગાળામાં હમણાં કોષકને બાળી દેશે કે શું એવી રીતે ચોપડીમાંથી અવરનવર તે બહાર દષ્ટિ ફેંકતી હતી. બીજા ખુણામાં ધાવણાં બાળકને લઈને બીજી યુવતી રડમસ મુખે બેઠી હતી અને એક ખુણામાં એક યુવક તકીયા પર આડો પડેલો હતો.

કલ્યાણજીએ સૌથી પહેલાં દુર્ગાને પૂછ્યું:

“મણીલાલ જતો રહ્યો શું?”

“હા.” દુર્ગાએ રિસાળ સાદે જવાબ આપ્યો.

“ક્યારે? કેટલી વાર થઈ?”

“આ લોકોએ રંગભૂમિ ઉપર પ્રવેશ કર્યો તે પહેલાં.”

આ જવાબ સાંભળી પેલી યુવતી રડી પડી, પણ યુવક તો પડેલો હતો ત્યાંથી ચસકયોજ નહિ.

“ચાલો, બહાર ગઈ.”

મણીલાલ માટે કલ્યાણજીને ઉપર પ્રમાણે બોલતા સાંભળી દુર્ગાને આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને એક આશ્ચર્યની સમાપ્તિ પહેલાં તરતજ તેણે બીજું આશ્ચર્ય બોલ્યું.

કલ્યાણજીએ પેલા યુવકને ધડ દહને લાત ચોઢી કાઢી અને આળ દહને મોટેથી બોલ્યા:

“કેમ, અલ્યા, લલ્લુ વસી, આડો થઈને પડી રહ્યો? હું આવ્યો તે તને સૂઝતું નથી?”

“જમાઈને લાત મારતાં શરમ નથી આવતી?” લલ્લુ વસી ઉભો થઈ ગયો અને કલ્યાણજી સામે ધસ્યો.

“દીકરાજી, તે દહાડા હવે વહી ગયા છે. ઇન્જન તમાં દૂર ઉભો રહી વાત કરજો, નહિં તો એક ઓઝટ મારી બત્રીસે દાંત તોડી પાડીશ.”

લલ્લુ વસી સમજી ગયો કે ડોસો કંઈક બદલાઈ ગયો છે. તે ધ્રુજવા લાગ્યો.

“કેમ, ગંગી. શું થયું છે વળી પાછું? આ હરામખોર મારે પ્યારજો પાછો કેમ આવ્યો?” કલ્યાણજી બરાડો પાડીને બોલ્યા.

ગંગી બિચારી રડી પડી અને તેનું બાળક પશુ રડવા લાગ્યું.

“યાદ રાખજો, કાકાજી, આ અપમાનનો બદલો કેવો લઈ છું તે.” લલ્લુ વસીએ કલ્યાણજીને ધમકી આપી.

“તારે જે કરવું હોય તે કરી લે. દીકરાજી, આ કલ્યાણજી આવ્યો હવે પહેલાંનો કલ્યાણજી રહ્યો નથી.”

“હું ફોજદારી માંડીશ...”

“જા, વહેલો થા, કાલે માંડતો હોય તો હમણાં માંડ. કુ અહિંજ બેઠો છું.” કહી કલ્યાણજી આરામ ખુરશી પર પડ્યા અને કોથાને બોલાવ્યા.

“આખરે, તમારી બાઠલા બાપની જાત પર ગયાને ?”
લલ્લુ વસી બોલ્યો.

પણ તે વધારે બોલે તે પહેલાં તો કલ્યાણજીએ પુરશી પરથી ઉઠીને લલ્લુના માથામાં ધડ દબાવે ચાપટ લગાવી દીધી. તે બોલ્યા.

“અને તું ખાનદાન દેસડો ?”

“હા, સાડીસતરવાર દેસડો. તમે અમને પગે લાગીને દીકરી-દીકરી નહિ તો બત્રીજ-દેવા આવ્યા હતા.” લલ્લુ વસીએ દેસાદ-ખીરી ખતાવવા માંડી.

“તે જખ મારી. હવે મને તારા જેવા દેસડાનું કામ નથી.”
કલ્યાણજીએ ઠડે પેટે જવાબ આપ્યો.

“તો રાખજો તમારી બત્રીજને તમારે ઘેર. મને આજથી એની સાથે કંઈ સંબંધ નથી. હું જઈ છું.”

“નહિ તો તેં આજ સુધી એની સાથે સંબંધ રાખ્યો હતો. સૌ જો ? છુટશે બિચારી તારા જેવા નાલાયક અને ખાયલાના હાથમાંથી....”

“ઠાકાજી, વિચાર કરીને બોલજો. પાછળથી ભારે પડી જશે....”

“મારી જીંદગીમાં આજના જેવો વિચારવંત હું કદી નહોતો. આજ સુધી અમારી નબળાઈનો તારા જેવા નાલાયકોએ બહુ ખોટો લાભ લીધો છે,...વચ્ચે બોલ્યા વગર સાંભળવું છે કે હજી થોડાકે હલકા થવાનો વિચાર છે?...લેયાજી, પકડો, વોહ પાજકા હાથ, ઔર લગાઓ એક થપ્પડ....”

અત્રે ગંગી વચ્ચે પડી અને પતિને લેવાના હાથમાંથી છોડાવ્યો, પથ્થુ પોતાના કાકાને જ્ઞાત પડવા તે વિનંતિ કરે તે પહેલાં તો તે બિચારીને લલ્લુ વસીએ મોઢામાં એક તમાચો લગાવી દીધો.

“લેયા, નિકાલો ઉરકુ ધક્કા મારકે બહાર.” કલ્યાણજીએ ખરાડ મારી.

“હમણાં ને હમણાં રૂ. ૫૦૦) આપો; નહિ તો હું હરગીજ બહાર જવાનો નથી.” લલ્લુ વસીએ લેવાના બાકુપાશમાંથી મુક્ત થવા તરફડીયાં મારતાં કહ્યું.

“દીકરાજી, હવે એક પૈ પથ્થુ નહિ મળે. જોષ્ટએ તો સરકાર દરખાસે જા, જોષ્ટએ તો અહિં માથું પટકીને મરી જા, કે જોષ્ટએ તો આપઘાત કર. તારી હયાતિમાં કરતાં તારા મોત પાછળ મારી બત્રીજી વધારે સુખી થશે.”

“કાકાજી, હજી ફરીથી કહું છું કે વિચાર કરીને બોલજો...”

“તું પાછો વિચારવંતનું પૂછકું કેની જે તારી સાથે વિચાર કરીને બોલું.....અને આજ સુધી તારી સાથે વિચારપૂર્વક વત્યોં તેનો મને તેં શો બદલો આપ્યો?.....”

લલ્લુ વસી હોઠ પીસતો સાંભળી રહ્યો. કલ્યાણજીએ આગળ ચલાવ્યું:

“ગંગીને તે કંઈપણ કારણ વગર, કંઈપણ બહાનાં વગર, આજસુધીમાં પચીસવાર કાઢી મેલી હતી. દોઢીઆંતો કદામ દષ્ટએ ત્યારે થોડા દિવસ તેડી જાય અને પાછું તેજું તે.....પાછાં

ઘેરીપર ગુળરો કરો છો તે કરતાં પાલવાના દરિયામાં પડીને કુબ્જી
મરોને.....બધા એક સામટા.....કે પીડા પતે ?.....નાલાયક...
.....સુવરકાફર.....”

“ત્યારે હિંચ કુળમાં દીકરી આપીને ઇજ્જત કંઈ અમસ્થી
મેળવાય છે.....” લલ્લુ વસી ફફડ્યો.

“ઇજ્જત તો બહુ મળી. જોની, આ બેયા ધાટીની સામે
ઇજ્જતનાં ગાડાં ચાલવા માંડ્યાં છે અને ગઈ સાલ હું ગંગીને
તારે ઘેર મૂકવા આવ્યો હતો ત્યારે તું છરી લઈને મારી સામે
થયો હતો ત્યારે પણ મારી ઇજ્જત વધી ગઈ હતી.....”

“બીજા જમાઇઓ દીકરીના નાક, કાન, ચોટલા કાપીને રવાના
કરે છે તે નહિ સાંભળ્યું હોય.....” લલ્લુ વસી વળી ફફડ્યો.

“તેં એટલી હદે નહિ જવામાં સજ્જનાઈ બતાવી છે કેમ ?
રામા,ખોલવ નહાવિલા.....ગંગી મારા દેખતાં હમણાં ને
હમણાં બોડાવી નાંખ આ કમજખતના નામનું.....તને એ નાલાયક
શું સુખ બતાવ્યું છે ? તોડી નાંખ આજે ને આજે એની ગુલામીની
બેડી.....મારી જીંદગીમાં ચાલીસ ચાલીસ વરસથી હું જોડેં છું
કે ધણાખરા દેસાઈ-કહેરાતા હિંચકુળના જમાઇઓ આવી હરામ-
ખોરી, આવું પાછપાછું લઈ બેઠા છે. ફક્ત અમારી એક નજાણ
ઉપર-દીકરીઓને દેસણ કરીને અમારાથી ઉતરતી સ્થિતિના
જાતિબંધુઓ આગળ અમે ખોટી મોટાઈ બતાવીએ છીએ અને

આખી જીંદગીભર દેસડા જમાઈઓના આવાને આવા પાશ્વરી ભવાઈ વેઠ્યા કરીએ છીએ. મુજબો.....ભણે તે સસરાની ઉપર, નોકરી કરે તે જાણે સસરાને સાર, બેકાર થાય તો સસરાના જીવપર...
...જાણે જન્મ્યા તે પણ સસરાને ઉપકાર કરવા.....બસ, બહુ થયું હવે, આજથી મારી આંખ ઉઘડી ગઈ છે.....હવે તો લલ્લુ વસી તમારી ટોળકીનાં જે બેચાર પાંચ હજાર નાલાયકો હોય, જેઓ આ આય'ભૂમિને નાહકની બારે મારતા હોય તેઓ બધા એકસંપ કરીને કંથે હોળી સળગાવી સામટા બળી મરો કે જેથી હજારો કામળ યુવતીઓ જીંદગીભરની હોળીમાં બળતી બને.....”

“તમારી નજર આગળ કાલે બીજી પરણું છું, કાકાજી, પછી જોઈશ કે તમે કેવા હાથ ધસો છો !...” લલ્લુવસીએ ફિશિયારી હાંકી.

“તારે જોઈએ તો ચાર ઘેરી પરણુ, અને કર તેઓની આવક પર તાગડધિન્ના. તારી ધમકીઓથી હું ડરતો નથી.....માણસની ધીરજને અને શાંતિને પણ હદ હોય છે. સ્ત્રીબાળકને કેમ જોગવવાં, કેમ રાખવાં તેનું તો જ્ઞાન નથી અને મોટો દેસડો થઈ ગયો ?”

“એ તો કાકાજી, તમે તમારી પોતાની મૂખાંધનું જ પ્રદર્શન કરો છો. વેવિશાળ કરતી વખતે તો કેવી ગરજ બતાવતા હતા...” લલ્લુ વસી કાતરસ્વરે બોલ્યો.

“તે તો મેં પહેલેથીજ તને કહ્યું ને કે તને કન્યા આપતી વખતે હું મૂખ હોતો, ત્યાર પછી આજ સુધી પણ મૂખ રહ્યો

અને મારા જેવા એ પાંચ હજાર મૂખાઓ શાંતિમાં છે તેથીજ તારા જેવા તેટલા હરામખોરો પણ પાકયા છે અને તેટલીજ યુવતીઓ પણ જીંદગીમાં જીવતી બળ્યા કરે છે.....પણ આજથી હું હવે મૂખ નથી. પાછાંઓને પોષવાનું કામ આજથી મારે કરવું નથી. મારે ઇજ્જત નથી જોષતી.....કશું જોષતું નથી.....જા, તું હવે અહિંથી દુર યા, અને તારાથી જે થાય તે કરી લેજે...”

આ વખતે ગંગી વળી પાછી પોતાના કાકાની આજીજી કરવા લાગી.

“નહિ, હવે હું નહિ માનું,” કલ્યાણજીએ કહ્યું, “કાળું કરવા દે એ કમબખ્તને,.....અને તારે કમે એવો વર ચોંટાડવાના પ્રાયશ્ચિત તરીકે હું મારી સર્વ મિલકત તને આપીશ. મારી દુર્ગા માટે પણ કંઈ ન રાખું.....પણ એ બદમાશને હવે એક પૈ પણ નહિ પરખાવું.....”

લલ્લુ વસી કલ્યાણજી સામેથી દાંત પીસતો જવા લાગ્યો. ગંગી પણ બાળકને લઈ તેની પાછળ જવા દોડી પણ બંચાલાના દરવાજા આગળ તેને ધકકો મારીને ગબડાવી નાંખીને તે ચાલ્યો ગયો. દરવાજામાંથી નીકળીને જેવો તે હુજીસ રોડ પર આવ્યો તેવોજ પાછળથી આવતી ઢાઢ મોટરના ધક્કાથી તે પટકાઈ પડ્યો, અને તેના પગ ઉપરથી મોટરનાં પૈડાં ફરી ગયાં.

પ્રકરણ ૧૩ મું

સગવડીઆ ધર્મો

પોતાના ગામની દલિત કામના માણસ દેવજીભાઈની રહેણી કરણી, તેમનો અભ્યાસ, તેમની પુત્રીના સંસ્કાર, તેમનાં ધરતું સાત્વિક વાતાવરણ વગેરે જોઈને મણીલાલને વધુ અને વધુ આશ્ચર્ય લાગ્યું. તેણે એમ ધાયું હતું કે દેવજીભાઈ કશેક ગરીબી અને અજ્ઞાનની ગર્તામાં સડતા હશે માટે તેમાંથી તેમનો ઉદ્ધાર કરી તેના પિતાએ તેમને જે કંઈ હાનિ કરી હોય તેનો બદલો વાળી આપવો. પણ અહિં જુએ છે તો દેવજીભાઈ અજ્ઞાન પણ દેખાયા નહિ તેમ ગરીબ પણ જણાયા નહિ. તેને એ પણ વિચિત્ર લાગ્યું કે આવો માણસ કેમ કદી પણ પોતાના વતનને કે સગાંવહાલાંને સંભારતો નહિ હોય! પોતાના પિતાએ તેને એવો તે શો અન્યાય કર્યો હશે કે જેથી તે જીવતા હોય ત્યાં સુધી તે તે ગામમાં જવાજ ન ચાહે?

એવા તર્કવિતર્કમાં થોડીક મિનિટ પસાર થયા પછી તેણે પૂછ્યું: “દેવજીભાઈ, અત્યાર અગાઉ તમે મને ઓળખતા હતા?”

“ના. કેવી રીતે? કદાચ તમે જન્મ્યા પણ ન હો તે પહેલાંનો તો હું મુંબઈમાં વસ્યો છું.”

“મારે વિગે કોઈના તરફથી તમને કશું જાણવાનું મળ્યું હતું?”

“હા, ગામ જઈ આવનારા લોકો વાત કરતા કે તમે આલડછેટને માનતા નથી. દલિત કામ પ્રત્યે તમે સારી લાગણી ધરાવો છો એમ મારા ઉપર મારાં સગાંઓ પત્ર લખતા તેમાં કદી કદી ઇસારો કરવામાં આવતો; એટલું જ.”

“ઝોળખાણ નીકળ્યા પછી તમે મારા પ્રત્યે વૈરની લાગણી ધરાવતા નથી ને?”

“એ પ્રશ્નથી મારું અપમાન થાય છે.”

“તે માટે હું તમારી ક્ષમા માગું છું.”

“મને કાંઈ પણ વ્યક્તિ પ્રત્યે અકારણ કે સકારણ વૈર શખવાનું શું પ્રયોજન છે?”

“મારા પિતા સાથે તમને....”

“તે વિચાર મને કદી આવતોજ નથી.”

“ત્યારે થોડા મહિના ઉપર તમારા કાકાને તમે પત્ર લખ્યો હતો તેમાં એમ શા માટે લખેલું કે જ્યાં સુધી જીવણજી દેસાઈ જીવતા હોય ત્યાં સુધી તમે ગામ આવો નહિ?.....”

“તમારા પિતાની દયા ખાઈને; નહિ કે કશી વૈરવૃત્તિ સંતોષવા...”

“જરા સ્પષ્ટતાથી સમજાવશો?”

“તમને માહું ન લાગે તો.”

“કહો જોઈએ.”

“તમારા પિતાજી તદ્દન તમોચુણી માણસ છે. તમોચુણીમાં સમાયેલો બીજો અર્થ તો જાણો છો ને?”

“અજ્ઞાન?”

“હા, એટલે મને જોઈને નાહકનો તેમનો જીવ ઉકળી આવે છે. ત્યારે મારે તેમને ઉકળવાનું કારણ શા માટે આપવું જોઈએ?”

“કંઈ ઉદાહરણો છે?”

“ફક્ત બેઝ પ્રસંગ છે. પહેલો પ્રસંગ મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડે અમારા લોકોનાં સંબંધમાં કાઢેલાં એક ફરમાનનાં વખતનો છે. ગામમાં અમારે સરકારી નોકરી બળવવી પડે છે તે તો તમે જાણો છો ને?”

“હા.”

“તેને અંગે અમારે વહીવટદારની, સુબાની, મહાલકરીની વિગેરેની કચેરીમાં જવું પડે છે તે પણ જાણો છો ને?”

“હા.”

“ત્યારે અમારે ગમે તેટલાં નાણાં કે જોખમ સાથે કચેરીની બહાર ઉભા રહેવું પડતું.”

“હા.”

“તે પરત્વે મહારાજ સાહેબે ખાસ ફરમાન પ્રગટ કરેલું કે કોઈ પણ અત્યંત નોકરને કચેરીમાં પ્રવેશ કરતાં અટકાવવો નહિ અને તેની સાથે હાથોહાથ કામ લેવું.”

“પછી?”

“મારા બીજા અંધુઓ એ હકનો લાલ લેતાં બીધા, પણ એ તે હકનો ભોગવટો કરવા નિશ્ચય કર્યો.”

“તે વ્યાજબીજ કયું?”

“પણ તમારા પિતાને તે ગમ્યું નહિ.”

“એમ?”

“એક વખત વહીવટદારની કચેરીમાં હું પણ તેમની સાથે જ દાખલ થયો અને તેમની સાથે એકજ બાંકડા ઉપર બેઠો.”

“હા, પછી?”

“મારી એ ધૂળટા બદલ, પાછા ગામ આવ્યા પછી પાંચ માણસોના દેખતાં તેમણે મને માર્યો.”

“અને સરકારી ફરમાનની યાદ આપી તેમને કોઈ વારનાર ન મળ્યું?”

“તમારી માતા, વજ્યા દેસણ સિવાય ખીલું કોઈ વચ્ચે પડ્યું નહિ. તે બિચારી ભારે પગે હતી, તો પણ મારે ખાતર, તમારા પિતાના હુલાથના બેચાર તમાચા તેને ખાવા પડ્યા હતા. તમને કેટલાં વરસ થયાં?”

“ત્રેવીશમું વર્ષ ચાલે છે...”

“બનવાબેગ છે કે તે વખતે તમેજ ગભમાં હો.”

લીનાએ મણીલાલ સામું જોયું અને મણીલાલે તેના પરથી દષ્ટિ ખેંચી લઈ નીચું જોયું.

“હું તે વખતે યુવાવસ્થામાં હતો...” દેવજીભાઈએ આગળ ચલાવ્યું.

“હા, હા, પછી...” મણીલાલ ધ્યાન આપવા લાગ્યો.

“યુવાવસ્થામાં અપમાન સૌથી વધારે સાલે છે. સ્વમાનનું જાન તેજ વખતે સૌથી વધારે રહે છે. જીવનનું પરિવર્તન કરવાનો વખત યુવાવસ્થાજ છે.”

“સમજ્યો.”

“એટલે અપમાનથી ઉશ્કેરાઇને હું મુંબઇ આવ્યો, તોફારીએ લાગ્યો અને ચારેક વર્ષ પછી પાછો ગામ ગયો. તે વખતે શિયાળાની ઋતુ હતી, એટલે સાધારણ રીતેજ હું શાલ ઓઢીને ગામમાં કંઈ કામે ગયો હતો...”

“વાર.”

“મેં શાલ ઓઢેલી હતી તે જોઇ વળી તમારા પિતા ઉશ્કેરાયા અને મારું અપમાન કયું.”

“શાલ ઓઢી તે માટે?”

“હા તેજ માટે. ખાદીની પિછોડી ઓઢીને તો મારા જાતબાઇએ ફરતાજ હતા, પણ દલિતોથી શાલ કેમ ઓઢાય?”

“શા માટે ન ઓઢાય?”

“એ પ્રશ્ન તમારા પિતાજીનેજ પૂછજો ને—એ અપમાન ગણી જઇ, હું મુંબઇ પાછો આવ્યો. ત્યાર પછી ગામ જવાનું મનજ થતું નથી.”

“આલો હવે મારી સાથે. હું તમને મારી મેડી પર લઇ જાઉં. જોઈ છું તો ખરો કે તમને કોઇ કેમ આંગળી ચીંધે છે...”

“પણ, બાઈ, એ સવાલ વ્યક્તિગત નથી, સામાજિક છે, એટલે મેં તમારા પિતાને મનથી ક્ષમા આપીજ મેલી છે. આખો સ્પૃશ્ય સમાજ અસ્પૃશ્યની વિરુદ્ધ છે; એટલે તમારા પિતાએ મારું અપમાન કયું નથી, પણ સ્પૃશ્ય સમાજે અસ્પૃશ્ય વિભાગનું અપમાન કયું છે. એનો અર્થ એ છે.”

“જોઈશું કે તેઓ ક્યાં સુધી અપમાન કરી શકે છે.”

“એ કારણથી તમારા પિતા જેવા તમોગુણી માણસને ઉશ્કેરવાનું કારણ આપ્યાથી મારા દક્ષિત વર્ગનું કંથું ત્રેય થાય એમ નથી....”

“તો ફરમાવો હવે, હું મારા પિતાના વતી તમને શો બદલો આપું?”

“કંઈજ નહિ, કંઈજ નહિ, આ અંગત અન્યાયની વાતજ નથી. સામાજિક અન્યાયનો તમે એકલા શો બદલો આપી શકવાના છો?”

“ગામના બધા લોકો સમક્ષ જાહેરમાં મારા પિતાના વતી હું તમારી મારી માગું તો?”

“મણીભાઈ, એવો બધો લાગણીવશ સ્વભાવ રાખવાનું કારણ નથી અને લાગણીભર્યા દેખાવ મને ગમતા પણ નથી.”

“મારો સ્વભાવ લાગણીવશ નથી. પણ તમને સામાજિક ઉપરાંત અંગત અપમાન કરવામાં આવ્યું છે માટે તેનો અંગત બદલો તો આપવો ધટેજ.”

“અંગત માનાપમાનની મને પરવાજ નથી; અને પરમકૃપાળુ પરમાત્મા જો મહાત્મા ગાંધીને દીર્ઘાયુ કરે તો ટુંક વખતમાં અમારાં સામાજિક સંકટો પણ ટળશે.”

“મને પણ લાગે છે કે શહેરોમાંથી તો અસ્પર્શતા વહેલી નાણુદ થશે, પરંતુ ગામડાંના લોકોની મનોવૃત્તિ બદલાતાં તો કોણ જાણે કેટલો કાળ લાગશે.”

“પચીશ પચાશ વર્ષ વધારે લાગશે, તેથી વધારે તો નહિજ જાગે. અમે બપોળે હજાર વર્ષથી એ સ્થિતિ સહી લીધી છે, તો પ્રભુ અમને થોડાં વધુ વર્ષ ધીરજ ધારણ કરવાની શક્તિ આપશે.”

“પણ તે દરમ્યાન ખ્રિસ્તિ અને આગાખાની પાદરીઓ તમારી આગળ મોટી મોટી આર્થિક લાલચો ધરે છે ને ?”

“તેથી શું થઇ ગયું ? દેખીતો ધર્મ બદલવાથી કંઈ માણસો બદલાઇ જાય છે ?”

“નહિ ? માન્યતા બદલાતાં માણસ બદલાતો નથી ?”

“પરધર્મમાં જનારાઓની માન્યતા બદલાતી હોય ત્યારે ને ?”

“ત્યારે લાખો માણસો ખ્રિસ્તિ થયા છે અને હજારો માણસો આગાખાની થયા છે તે માન્યતા બદલ્યા વગર ?”

“ખરેખર્ જોતાં, કોઇની માન્યતા બદલાઇજ નથી. તાત્કાલિક સંસારી લાલચને વશ દેખીતી રીતે તેઓ ધર્મ બદલે છે ખરા.”

“એમ સમજવાનાં કંઈ કારણ આપશો ?”

“જોઇએ તેટલાં. ધર્મનો અભ્યાસી હોય—જગતમાં પ્રચલિત સર્વ ધર્મનો—તે તો એજ સાર કાઢે કે જીવમાત્ર સરખા છે; પોતપોતાના અલગ સંયોગો અને સૌ સૌની ભિન્ન ભિન્ન ઉપાધિઓને લીધે ભેદ દેખાય છે, અનુભવાય છે અને આચરાય છે. પણ અભ્યાસને પરિણામે તે ભેદભાવના વિચારોને ત્યજે છે અને ભેદભાવ રહિત વર્તન આચરે છે.”

“પણ એવા અભ્યાસીઓ નીકળે કેટલા ?”

“ભલેને થોડા નીકળે; પરંતુ તેટલા થોડા અભ્યાસીઓ આખા જગતની વિચાર પ્રજ્જ્વાલિકા ફેરવી નાંખે.”

“ત્યારે બળ્લે હજાર વર્ષથી એવો કોઈ અભ્યાસી કેમ ન પાક્યો કે જે તમારી અસ્પર્શ્યતા નિવારણ કરે?”

“કેમ? નરસિંહ મહેતા અમારા લોકો સાથે બેસીને બજન નહોતા કરતા? દક્ષિણમાં તુકારામ અને બંગાળમાં ચૈતન્ય સ્વામી છોડ્યોક પોતાની શિષ્યમંડળી સહિત અમારે ત્યાં ખાતા પીતા અને બજન કરતા. રામદાસ સ્વામી, નાનક, કબીર, શંકરાચાર્ય કે કોઈએ પણ અમારા લોકને તરછોડ્યા નહોતા. દરેક સાધુ સન્યાસી અમારા ઉપર રહેમ રાખતા.....”

“પણ એ તો બધા ભકતો કહેવાય.”

“ધર્મના અભ્યાસનું પરિણામ ભકિત, દયા, અને અહિંસા સિવાય બીજું કશું હોઈ શકેજ નહિ.”

“તમે કહ્યા તેવા ભકતો થઈ જ્યાં જતાં તમારી અસ્પર્શ્યતા તો નજ દળી ને?”

“તેમાં તેમનો દોષ નથી. જગતમાં દેખાતા અનેક રંગોને તેઓ અલ્પની લીલા સમજીને તેમાં મુગ્ધ થઈ રહેતા. તેમને કોઈ પણ ધર્મ પ્રત્યે ધૂણા નહોતી. ચૈતન્ય સ્વામીના મુજબમાન શિષ્યો પણ જોઈએ તેટલા હતા. નાનક અને કબીર હિંદુ તેમજ મુસલમાન બેઠી ધર્મના સંત ગણાતા. સંસારી કે સામાજિક અસમાનતાનો તેઓ વિચારજ કરતા નહોતા. સર્વ સંસારી વિચારો છોડીને તો તેઓ ભકત થતા. અમારા લોકો સાથે તેઓ બેસતા ઉઠતા કે ખાતાપીતા તે સંસાર સુધારા કરવા નહિ, પરંતુ કોઈ પણ પ્રાણીને તેઓ પોતાથી ઉતરવું ગણી શકતા નહિ તેથી.”

“ત્યારે મહાત્મા ગાંધી કે જેઓ તમને સ્પૃશ્ય બનાવવા જીવ આપી રહ્યા છે તેમના કરતાં પણ તે બકતો ચઢીઆતા?”

“સંત પુરુષોમાં ચઢીઆતું ઉતરતું કોઈ નહિ; મહાત્મા ગાંધીના વખતનાં હમણાંનાં આર્યાવર્તનું દુઃખ જુદા પ્રકારનું છે; બકતોના જમાનામાં દેશનાં દુઃખ જુદા પ્રકારનાં હતાં. પ્રાણીમાત્રનાં દુઃખ નિવારણની પ્રવૃત્તિ એ સંતોની પ્રવૃત્તિ છે. આગલા જમાનાના સંતોને દુઃખ નિવારણનો ઉપાય વૈરાગ્ય અને ભક્તિમાં દેખાયો; મહાત્મા ગાંધીને તે ઉપાય મનુષ્યમાત્રને સરખાં ગણવાની ભાવના કેળવવામાં અને ધણાંનું ધણું સુખ નીપજે એવાં સામાજિક અને રાજન્યકિય બંધારણો ધડવામાં દેખાયો.....”

“સ્વરાજ્ય મેળવવાની લાલસાથી?”

“મહાત્મા ગાંધીમાં તો હું આસક્તિભરી લાલસાનું આરોપણ કરી શકતો નથી, પણ તમારા જેવા તેમના અનુયાયીઓ તો એ લાલસાને લીધેજ તેમના બતાવેલે રસ્તે ચાલે છે, એમ કહી શકાય.”

“અમારી પોતાની સર્વ મનુષ્યોને સરખાં ગણવાની માન્યતાથી નહિ?”

“તેવી મક્કમ માન્યતાવાળા થોડાક ‘છે તેની હું ના પાડતો નથી; બાકી જે સર્વની તેવી માન્યતા થાય ત્યારે તો સર્વ આચાર ઉપર તેનું પરિણામ આવવું જોઈએ. મક્કમ કે ખાત્રીભરી માન્યતા આચારમાં મેલાયા સિવાય રહી શકતીજ નથી; અને સત્ય હકિકત પર રચાયેલી માન્યતા દઢ થયા વગર પણ રહેતી નથી.”

“વાર, ત્યારે હવે હું પરધર્મમાં જનારાઓની માન્યતાની વાત પૂછું. તમે કહ્યું કે તેઓ દેખીતો ધર્મ બદલે છે પણ માન્યતા નહિ. તે શી રીતે?”

“દાખલા તરીકે અમારા દલિત વર્ગના લોકોનીજ વાત કહું. તેઓમાંના ઘણાખરા માતા, મહાદેવ, હનુમાન, કૃષ્ણ ઇત્યાદિના પૂજક હોય છે. ખ્રિસ્તિ થઈને પણ તેઓ ઇસુ, એરી, પીટર, પોલ, ઇત્યાદિના પૂજક બને છે. આગાખાની થાય છે તે પણ એવી અંધ માન્યતાથી કે આગાખાન તે પ્રભુના દશમા નકલંકી અવતાર છે... એટલે કે જે જાતનો રૂઢધર્મ તેઓ અંત્યજ રહીને આચરતા, તેવોજ રૂઢધર્મ તેઓ ખ્રિસ્તિ કે આગાખાની થઈને આચરે છે. કશે સત્યની શોધ થતી નથી, કરવામાં આવતી નથી અને સત્ય ખતાવવામાં આવતું પણ નથી. એવા પ્રાથમિક વિચારવાળા લોકોને સંસારી જાલમમાં બપટાતાં વાર લાગતી નથી કારણ કે રૂઢધર્મની ઉપાસના તેઓ સંસારનાં સુખો મેળવવાજ કરે છે; તેથી જો પરધર્મમાં જતાં તેઓની સામાજિક કે આર્થિક ઉન્નતિ તત્કાળ થતી હોય તો તેઓ જરૂર એમજ માને કે તેઓને નવા ધર્મની ઉપાસનાથીજ તે પ્રાપ્તિ અમ છે; પણ પરધર્મમાં ગયા પછી જો કોઈને અભ્યાસ કરવાનો મોગ મળે છે તો તે પાછળથી પરતાય છે અને હજારો વર્ષથી તેનામાં ઉતરી આવેલા પોતાના દેશના રૂઢધર્મના સંસ્કારો પાછા મજબુત આકર્ષણ કરે છે.....”

“પણ પાછળથી થઈ શું શકે?”

“જાવજ થઈ શકે. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદે શુદ્ધિની ક્રિયાનાં દ્વાર ખુલ્લાં મેલ્યાં છે, તે માફત, પરતાતો આખો વર્ગ પાછો અસલ ધર્મમાં

આવી શકે છે. એ દ્વાર કંઈ નવું ખોલવામાં આવ્યું નથી. રાજ્ય-કારણી સ્વાથીઓ તેને નવું કહે છે તે ઇતિહાસ વિરહની અને ખોટી વાત છે. મને આશા છે કે ખ્રિસ્ત કે આગાખાની થયેલો અમારો દક્ષિત વર્ગ કોઈ વાર શુદ્ધ થઈને પાછો હિંદુ ધર્મમાં આવશે.”

“હિંદુઓ અસ્પર્શતા નિવારણ કરે અને જ્ઞાતિબંધારણનો નાશ કરે ત્યારે કેની?”

“ન્યારે થશે ત્યારે એ બેઠે ઘટના સાથે સાથેજ મશે.”

“તમે આશાવાદી લાગો છો.”

“મારો આશાવાદ તો તેથીય આગળ વધે છે.”

“એટલે?”

“એટલે એમ કે ગણ્યાં ગાંઠ્યાં વર્ષમાં આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનનું પુન-વિધાન અને પુનઃપ્રચાર થશે. તે દરમિયાન યુરોપિય બુદ્ધિવાદીઓ પરમતત્ત્વ શોધવામાં હારીને નાસીપાસ થઈને બેસશે અને જમ્બાદીઓ આધિભૌતિક સુખોથી કંટાળીને બેસશે; તે વખતે અનાસકિતએ અને સેવાભાવે કરવામાં આવતાં કર્મોથીજ માનસિક સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, સંયમરહિત નહિ પણ સંયમિત મનોવૃત્તિથીજ શારીરિક સુખ પ્રાપ્ત થાય છે; સતત કર્મો કરવામાં ત્યારેજ રસ રહે છે એમ તેઓ હિંદુપ્રણેતાઓ તરફનો સંદેશો પામશે, અને પરમ તત્ત્વ એ બુદ્ધિ કે વિજ્ઞાનનો નહિ પણ સ્વાનુભૂતિનો વિષય છે એમ જાણશે ત્યારે તેઓ પોતાની મનોદશાનો બાહ્ય દેખાડ કરવા હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો સ્વીકાર કરશે અને સામાન્ય જનતા હિંદુ ધર્મના ૩૬ આચાર વિચાર અંગિકાર કરશે.”

“દેવજીભાઈ, તમને એમ નથી લાગતું કે તમે પ્રાચીનતાને બધારે પડતી અગત્યતા આપો છો?”

“સત્ય હોય તે તો સર્વદાજ સત્ય. સત્યમાં પ્રાચીનતા કે અર્વાચીનતાનો ભેદ સંભવેજ નહિ. તે સત્યના પ્રભાવ હેઠળ આજના નેતાઓ પાક્યા છે, યુવકો ધડાય છે, જનતામાં અનુસરણશક્તિ આવે છે અને દેશનાં નસિયતું પાંદડું ફરવા લાગ્યું છે.....”

“એ બધું આ અંગ્રેજ કેળવણીથી થયું છે એમ તમે નથી માનતા?”

“અંગ્રેજ કેળવણીએ તમને કેવળ જગાડ્યા છે. બાકી માર્ગ અને લક્ષ્યનું દર્શન કરાવનાર સંસ્કાર તમારાં પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાનના છે કે જે કેટલોક કાળ ઢંકાઈ રહ્યા હતા.”

“વિચિત્ર લાગે છે કે તમારાં વર્ગના ગૃહસ્થ આવી રીતે વિચાર કરી શકે છે.....”

“એમાં વિચિત્ર શું છે? કેળવણીથી જગૃત પામેલા સ્પૃશ્ય હિંદુ સમાજને સત્ય સમજતાં વાર લાગવાની નથી અને સમજ્યા પછી તેને આચારમાં મેલતાં પણ વાર લાગવાની નથી. એટલે એ સત્ય પોતેજ અમારા દલિત વર્ગના ઉદ્ધારનું શસ્ત્ર થઈ પડશે.”

“દેવજીભાઈ તમે તો મને ધણું વિચાર કરવા યોગ્ય કહ્યું. કેટલા વાઝા હશે? નવ થવા આવ્યા?” દિવાલ સાથે ગોઠવેલાં ધડીઆળમાં જોઈ તે બોલ્યો, “હું ધારું છું કે મેં તમારો વાળુ કરવાનો વખત ચુકાવ્યો.”

“કંઈ ફિકર નહિ. તમે ચાહ કે બિસ્કિટ કંઈ લેશો? તમને વાંધો નહિ હોય તો.....”

“હું ખુશીથી તમારી સાથે જમીશ.” દેવજીભાઈને બોલતાં અચકાતા જોઈ મણીલાલ બોલી પડ્યો.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

નારી નવયુગ.

કલ્યાણજીએ પોતાની યુવાવસ્થાથી ઉલ્લેગશીલ જીવન ગુન્નરેણું હોવાથી અને નસિમે તેમને ચારી આપ્યા કરેલી હોવાથી જીવનની લીલી સુકી અનુભવવાનો તેમને પ્રસંગ આવ્યો નહોતો. જીવનનાં સુખદુઃખ વિષે પણ તેમને યથારિચન ખ્યાલ બધાયો નહોતો. પાર કાંનાં સુખદુઃખ જોવાનો કામ દિવસ પરવાર મળેલો નહિ હોવાથી તેમને પોતાનાં સુખદુઃખનો પણ ખ્યાલ નહોતો એમ કહી શકાય. દુઃખ જ્યારે છેક નજર આમળ આવીને ખડું થાય ત્યારે તેમને તે દેખાય અને તે પ્રસંગે તે પોતાનાં મગજનું સર્વ સમતોલપણું ઝુમાવી બેસતા. ઓદિસમાં પોતાનાં હાથનીયેનાં માણસોએ ભૂલચૂક કરી હોય તો તે ધડી તે માણસોનો ઝાડિયો કાઢી નાંખતા પણ થોડીવાર રહીને તે વીસરી જતા. ફક્ત એક બાબતમાં તેમનું ચિત્ત હંમેશા સ્થિર રહેતું હતુ. આર્થિક વિષયમાં ધનની આવક બાબુ ઉપર તે ખાસ લક્ષ્ય રાખતા અને જવક કે ખચ ખાને જે ખર્ચાતું તે બધું ન છુટકે ખર્ચવું પડે નેવુંજ ખર્ચાતું. બીજાઓ કરતાં પોતે વધારે બાહોશ છે અને જમરા કમાઉગાર છે એવા આત્મ સંતોષમાં તેમનું સુખ સમાયેલું હતુ. જ્ઞાનેષુઓમાં પોતાનાં કમાઉગારપણાંનું પ્રદર્શન કરીને તેમાં એક પ્રકારનું સુખ અનુભવવા ખાતર તેમણે માતપિતા વગરની પેતા ॥ ભત્રિજી ગંગીને ઉંચ કુળતા કહેવાતા દેસાઇ લલ્લુ વસી સાથે પરચાવી હતી. ગંગીને પરચાવતી વખતે તેમણે લલ્લુ વસી ॥ લાયકાત, કેળવણી, સંસ્કાર, કથુંજ તપાસવાની તસ્દી લીધી નહાતી. ગંગી જેવી નમાયી શાસ્ત્રી

ડાહી છોકરી એક ઉચ્છૃંખત તથા કુળના મિથ્યાભિમાની અને હરામખોર પતિ સાથે કેમ પાનું પાડી શકશે તે વિચાર તેમને આવ્યો નહોતો.

પરણીને સાસરે ગયા પછી ગંગીને પતિ તેમજ સાસુ સસરા તરફથી અનેક પ્રકારના ત્રાસ વેઠવા પડ્યા. કારણો જોઈએ તો છેક નજીવાંજ. કાંઈ દિવસ રસોઈમાં મીઠું વધારે પડે, કાંઈ દિવસ મરચું વધારે પડે, કાંઈ દિવસ ચાહમાં ખાંડ વધારે પડે, કાંઈ વાર કચરો વાળતાં કશેક તણખડું રહી જાય, કાંઈવાર વાસણુ ઘોર્તા એકાદ બાસણુની કોરે જરા ધુળ ચોંટી રહે, આ બધી ક્યારેય તે બિચારી સામે રોજ થતી અને તે સાથે મેદણું ટોણુંતો કંઈ સુમાર રહેતો નહિ. મંત્રી વધારે અને વધારે કાગળથી કામ કરતી તો પણ તેનો પતિ કશેક જાણી જોઈને કચરો છુપાવી રાખીને ગંગીના વાળી ગયા પછી તે બતાવતો અને તે બતાવે તેને બને તેટલી સતાવતો. આવું જીવન ગુજરતાં શરીરે તે અડવી થઈ ગઈ. તેના મોંઢ પર હંમેશાં ગ્લાનિમય સ્થિરતા જવાઈ રહેતી. તેની આંખના ડોળામાંથી ભર-જીવાન વયે ચાંચલ્યનો ચમકાર ચાલ્યો ગયો અને તેની ગતિમાં પણ ભાવજ્વરદિત મંદતા અને શૈથિલ્ય પ્રવશ્યાં. આટલાટલું થવા છતાં પોતાના સંતાપનો એક અક્ષર સુદ્ધાં તેણે કાંઈને કહ્યો નહિ. એટલે કલ્યાણજીને પણ ભત્રિજનાં જીવન વિષે કશા વિચાર ઉપજ્યા નહિ. પરંતુ જેતણ વરસ વીત્યા પછી લલ્લુ વસીએ નવું પોત પ્રકાશવા માંડ્યું. ગંગીએ અગત દુખો તો મમે તેટલાં પણ મુગે મોઢે અહન કર્યા છીંધાં એટલે લલ્લુ વસીએ તેના કાકાન ત્રાસ આપવાનો

વિચાર કર્યો. સાસરિયાંને ત્રાસ આપવાથીજ દેસાઇ તરિકેની અસ્થિતા ચાલુ રાખી શકાય છે એવો લલ્લુ વસી તથા તેના જેવા બીજા લક્ષ્મી યુવકોનો ખ્યાલ હોવાથી એક દિવસ તેણે ગંગીને વગર વાંકેજ કાઢી મેલી. ગંગી રડતી રડતી કાકાને ઘેર ગઇ. કલ્યાણજીને દેસાઇ વર્ગના યુવક જમાઇઓની મનોદશાની માહિતિ હતી એટલે થોડાક રૂપિયા ગંગીને ગાંઠે બંધાવી પાછી વિદાય કરી. લલ્લુ વસીને તો એજ જોઇતું હતું અને કલ્યાણજીને પણ ભત્રિજાનાં જીવન માટે જમ પેષે તેની ફિકર નહોતી. લલ્લુ વસીની કેળવણી જેવી તેવીજ હતી અને. અર્થવાહક કામકાજની તેનામાં આવડત ન હોવાથી આર્થિક તંગી તેને ખારે દહાડાની હતી. કાકાસસરા પાસે પૈસા કઢાવવા ગમે તે બહાનું કાઢી ગંગીને કાઢી મેલવી એ તેનો એક નિયમિત કાર્યક્રમ થઇ પડ્યો. ધણીવાર એમ થયા પછી એકવાર અર્થચૂસ્ત કલ્યાણજી કંટાળ્યા અને ગંગીને કંઈ પણ નાણું આપ્યા વગર તે તેને તેડીને જમાઇને પોતે સુપ્રત કરવા ગયો. આ પ્રસંગે લલ્લુ વસીને તેણે નમ્ર ઠપકો આપ્યો હશે એટલે લલ્લુ વસીએ તરતજ જાત બતાવી.

“હરામખોર બાઠલા, મારા જેવા એક ખાનદાન દેસાઇને શીખા-મણુ આપવા આવતાં તને શરમ નથી લાગતી?” લલ્લુ વસી તું તાં પર ઉતરી પડ્યો.

કલ્યાણજીએ તેને ટાઢો પાડવા પ્રયત્ન કર્યો પણ ગંગીને તેણે કંઈ પૈસા આપ્યા નહોતા એ જાણી લઇ તે ઝરી લઇ તેની સામે થયો. ફજેતી અટકાવવા કલ્યાણજી ઉઠીને ચાલ્યા ગયા.

તે પછી થોડે વખતે લલ્લુ વસીએ દોઢિયાં મેળવવા વળી ગંગી સાથે છીડું શોધ્યું. પણ આ વખતે ગંગીએ કંઈક હિંમત લાવી તેને કહ્યું કે તેના કાકા હવેથી તેને એક પછ પછ પરખાવશે નહિ; છતાં જો તેને કાઢીજ મેલવામાં આવશે તો તે જરૂર કરશે કુવો હવાડો કરશે.

આ સંભળી લલ્લુ વસી જરા ઢીલો તો થયો પણ તેણે જમામ-
મિરીનો છેલ્લો પ્રયોગ અજમાવવા મનસુખો કર્યો. ગંગીને તેડીને તે
કાકાસસરાને ત્યાં આવ્યો. ત્યાં તેણે ધામે નાખીને પડ્યા રહેવાનો
અને કાકાજીને ત્રાસ આપવાનો કસદ બાંધ્યો હતો. તેના મનમાં
આટલી પાકી ખાત્રી હતી કે જમામને જરા પણ છેડવાની કોઈની
તાકાત નહોતી.

પરંતુ લલ્લુ વસીની ગણતરી કેવી હિંધી વળી અને નજર આગળ
દુઃખ જોઈને કલ્યાણજીના મિળજનો પારો ફેટલો ચઢી ગયો તેનું
બારમાં પ્રકરણમાં આવી ગયું છે.

લલ્લુ વસીના આત્મા ગયા પછી પણ કલ્યાણજીનો ઉકળાટ
અમો નહિ. ઉકળાટ શમાવવા તેમણે એક પછી એક સિગરેટ પુકવા
માંડી અને બોલવાનું બંધ કરી તે આરામ ખુરશી પર પડ્યા. પરંતુ તે
દિવસે તેમના નસિબમાં શાંતિ સરળપણ નહોતી. મણીલાલ સાથે
દુર્ગાને શી વાર્તાચિત થઈ હતી, મણીલાલ માટે દુર્ગાએ શું મત
બાંધ્યું હતું, વિગેરે બહુવાની તેમની ઉત્કંઠા જમામ પામ.

“સા...બધાજ સરખા; જેવો આ લલ્લુ વસી નેવોજ તે
મણીઓ...” તેમને તરંગ આવ્યો.

“હજી તેની સાથે સંબંધ તો બંધાયો નથી તે પહેલાંજ આવા અપશકુન.” તેમને બીજો તરંગ આવ્યો.

“મણીશ્રી કંઈક નેસ પગલાંનો તો હોવોજ જોઈએ. તેના જન્મ પછી તેનાં ભાઈભાંડું મરી ગયાં, જીવજીત દુઃખી થઈ ગયા, તેમની પ્રતિષ્ઠા પર પૂજો મૂકાવા લાગ્યો તો પણ ભાઈસાહેબ નાજે કુલે કંતેહખાં જેવા ફરે છે...” તેમની તરંગ પરંપરા આગળ વધી.

“અને તેનાં પગલાંથી આજે મારે ઘેર પણ વિવાહની વરસી...” આમ કલ્યાણજી છેલ્લાં અનુમાન પર આવ્યા.

એવામાં લેયાએ તેમની પાસે દોડતા આવીને ખબર આપી કે “સેઠ, સેઠ, દુલ્હાજીકો અકસ્માત ભયો.”

“શું બકે છે?” બોલતા કલ્યાણજી સફાળા ઉભા થઈ બહાર નજર નાંખે છે તો માલમ પડ્યું કે લલ્લુ વસીને મોટરમાં નાંખીને લાવવામાં આવ્યો હતો.

“મરી તો નથી ગયો ને?” તેમના કાંધે વળી પાછો ઉઠાજો માર્યો.

એ સાંભળી ગંગાથી રડી પડાયું, તે મોટર આગળ દોડી પહોંચી, લલ્લુ વસીને હાથ પકડ્યો, અને મોટરવાળા તેમજ ધારી લેયા મળી તેને હિંચકીને ઘરમાં લાવ્યા.

“સેઠ, મારી કંઈ કસુર નથી...” કહી મોટરવાળો ટોપી ઉતારવા લાગ્યો.

“જા, મારે તારી સામે મુકદ્દમો કરવો નથી.” કહી કલ્યાણજીએ તેને રજા આપી.

લક્ષ્મી વસી લેને ગયા પ્રુત ઔર ખો આથે ખસમ જોવે
ખાટલે પડીને મંગીની બરદાસ્ત હેઠળ રહ્યો. કલ્યાણજી તેની ખબર
પૂછતા નહિ અને દુર્ગાને પણ તેની સાથે વિવેકનો ડોળ કરવાનું
રૂઝું નહિ.

આમ લક્ષ્મી વસીની એક ખુલ્લે ચાકરી થતી હતી, મંગીના
જીવનેય જરા શાંતિ વળી હતી કે હાલ તુરત ત્રાસમાંથી તો બચ્યાં,
વસીની ધન મંભિર નહોતી એટલે કલ્યાણજીને દુનિયા દેખાડની
ચિંતા બતાવવાનું કારણ ન હોવાથી તે પણ પોતાના કામ પર
નિયમિત ધ્યાન આપવા લાગ્યા. ચારેક દિવસ પછી તેમનું
મગજ શાંત થયું એટલે તેમને મણીલાલની મુલાકાત વિષે
દુર્ગાને પૂછવાનું મન થવા લાગ્યું. પોતાની પાસેથી દુર્ગાને પસાર
થતી જોઈ તે તેને કંઈ પૂછવા માગતા હોય તેવું મોઢું કરતા અને
ડોળા તણાવતા પણ મોંઢ ખોલીને ખોલી શકતા નહિ. દુર્ગા પોતાના
પિતાની જાણ કરી કળી ગઈ હતી પણ પૂછ્યા વગર જવાબ નહિ
આપવાનો તેણે નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો, એટલે આખરે કલ્યાણજીની
ધીરજ ખુટી. તે પોતે દુર્ગાના અભ્યાસ ખંડમાં ગયા અને તેને
સીધોજ સવાલ પૂછ્યો:

“પછી પેલો મણીઓ તે દિવસે શું વાત કરી ગયો?” પોતાની
જીતકંઠા છુપાવવા માગતા હોય એવી રીતે તે બોલ્યા.

“કયો મણીઓ?” જણે માઢ કરવું પડતું હોય તેમ આંખ
સંકોચી દુર્ગાએ કહ્યું.

“અરે, પેલો મણીલાલ જીવજી. પાંચમે દિવસે આવ્યો હતો તે.”

“હા, હા, તમારા માનસ જમાઈ.” દુર્ગા ચોપડીમાં માથું ઓસી ઓલી.

“હું તો ધરાઈ ગયો સા...જમાઈઓથી.”

“તો પછી વાતજ નવા દોને તેઓની.”

“હું તો સહેજ જાણવા માટે પૂછતો હતો.”

“શું જાણવું છે?”

“તેનો સ્વભાવ...”

“સારો છે.”

“ડહાપણ...”

“વંધારે પડતું છે.”

“આદર્શ...”

“શુદ્ધ, કૃષ્ણ અને પ્રસુના જેવો.” આ જવાબ આપતાં તેને હારમ દબાવી રાખવા પ્રયત્ન કરવો પડતો હોય તેમ લાગતું.

“લાયકાત...”

“લક્ષ્મી વસીની કરતાં તો જરૂર હિલટી.” જવાબ સાંભળી કલ્યાણજીએ મોઢું કટાણું કયું.

“બાહોશી...”

“ભવિષ્યમાં જણાશે.”

“વિચાર...”

“હમણાં ગાંધીજીના જેવા. ભવિષ્યમાં ટોણ જાણે”

“પ્રવૃત્તિ...”

“આપ કમાઈનું ખાઈને મોટા મોટા તરંગો કરવાની.”

“શુદ્ધિ...”

“પારદર્શક.”

“ચાંચલ્ય ?”

“તમારી બાજુ ચેતી જવા જોડાનું અને તે કરતાંય વધારે.”

આ સાંભળી કલ્યાણજીએ દષ્ટિ જરા તીવ્ર કરી.

“નિષ્ઠા....”

“તે તો કામ પાડીએ ત્યારે સમજાય.”

“આકાંક્ષા...”

“અનુમાન કરું છું કે ગાંધીજી જેવા થવાની.”

“મને એવા ત્રુટક જવાબો જોઈતા નથી. માંડીને કહે કે તેની સાથે શી વાતચિત થઈ હતી અને તેને વિષે તેં સામાન્ય રીતે શું મત બાંધ્યું ?”

“વાતમાં કંઈ દમ નહોતો. તેને ઉદ્દાસવાદ ગમતો નથી. તેને દુનિયાની અસમાનતા ખુંચતી લાગે છે એજ...”

“અને મારી બાજુ વિષે તેં કંઈ ધસારો કર્યો તે શું ?”

“તેને એમ લાગ્યું કે તમે અમને...”

“તે પોતે બોલી ગયો ?”

“હાસ્તો વળી.”

“કારણ ?”

“કારણુ શું વળી ? કાષ્ઠના વિચાર શા હોય, લક્ષ્ય શું હોય, ધ્યાન શું હોય, અને તમે તો તમારા વ્યવહારમાં રહ્યા...”

“તેમાં તેને શા વાંધો ?”

“શા માટે વાંધો નહિં ? તેના જીવનક્રમમાં બીજાઓને દબાવ કરવાનું શું કારણ ?”

“આ તું તારા વિચાર દર્શાવે છે કે તેના ?”

“અમારા બેડિના, પણ પહેલા તેના.”

“અને તેણે તારા વિષે શું મત બાંધ્યું ?”

“તે હું શી રીતે જાણ્યું ?”

“કંઈ ધારી તો શકે ને ?”

“શું કપાળ ધારી શકું ? પોતાના પ્રભાવમાં તે અને દયાવી અયો...”

“તેમાં ખોટું શું થયું ?”

“બધુંજ ખોટું. મારા પર કાષ્ઠ પ્રભુત્વ ભોગવે તે અને ન શકે.”

“ગંગી ઉપર લલ્લુ વસી ભોગવે છે તેવું ?”

“એ દૃષ્ટાંત અહિં ક્યાં લાવો છો ! હું ગંગી જેવી પરાધીન નથી અને તે લલ્લુ વસી જેવા પામર નથી.”

“તને હલકી તો ગણી નથી ને ?”

“ના રે ના, તે તો અને પોતાથી ચઢીયાતી ગણે ગણાવે અને માને મનાવે તેના છે પણ તે દયા અને સહાનુભૂતિથી.”

“હું અમજી શકતો નથી.”

“બારે ઘડી તે આપણી દયાળ ખાયા કરે, આપણા તરફ સહાનુભૂતિજ રાખ્યા કરે તે કેમ પાલવે ?”

“એટલે ?”

“આપણે જીવનના ઉલ્લાસ ભોગવતા હોઈએ ત્યારે તે આપણી સાથે ઉલ્લાસ ભોગવવા ન લાગે; આપણને સુખી જોઈ પોતે રાજી રહે, પણ આપણે જાણે દયાપાત્ર પ્રાણીઓ હોઈએ એમજ જે હંમેશ જોયા કરે તેની સાથે અવતાર કેમ ગય ?”

“આ તે તું તેને વખોડે છે કે વખાણે છે કે શું કરે છે તે હું સમજી શકતો નથી.”

“હું પોતે પણ સમજી શકતી નથી.”

“પણ ત્યારે ધારવું શું ?”

“કંઈજ નહિ. તમે તમારું કામ કર્યા કરો. મને મારું કામ કરવા દો.”

“પણ તારે માટે મને જરા....”

“ચિંતા કે ફિકર બધી નકામી છે. વખત વખતનું કામ કરી લેશે.”

પ્રકરણ ૧૫ મું

તુલના

દેવજીભાઈની સાથે જમતાં જમતાં મણીલાલે તેમને વાત કરી કે તે પ્રવાસે નીકળેલો હતો પણ ક્યાં જવું અને શું જોવું તેનો તેણે પૂરતો ખ્યાલ ખાંધો ન હતો. તીર્થસ્થાને જોવાનો તેને મોહ ન હતો, ત્યાંના ગોટાળા જોવાની તેને દરકાર નહોતી, કુદરતનાં દૃશ્યો ગમે તેટલાં સુંદર હોય પણ નિર્જન હોય તો તે તેને આકર્ષી શકે તેમ ન હોતાં. ઐતિહાસિક સ્થળો જોવાનુંય મન થતું નહોતું, કારણ કે વર્તમાન સ્થિતિ એટલી બધી અસહ્ય હતી કે ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરવા કરતાં સૌએ નવો ઇતિહાસ બંધવો એજ ઇચ્છનીય હતું. એથી ઉલટું, ઘેર બેસી રહેવાનુંય ગોઠવું નહોતું.

રેલ્વે કંપનીના નોકર હોવાથી દેવજીભાઈ કંમે કંમે દર વરસે જુદે જુદે સ્થળે જઈ આવ્યા હતા, અને એ રીતે તેમણે લગભગ આખું ભારતવર્ષ જોયું હતું. તેમણે પોતાના કેટલાક અનુભવો મણીલાલને સંભળાવ્યા; તેની એ અસર થઈ કે મણીલાલે અને તો અંગાળથી પંજાબ સુધીનો, નહિ તો ઉવટે પ્રયાગથી કુરુક્ષેત્ર સુધીનો, પ્રદેશ જોવા વિચાર કર્યો અને દેવજીભાઈએ તેને વૃજભૂમિની પરિકુમા કરવા ખાસ બલામણુ કરી.

પ્રવાસ દરમ્યાન તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવવાનું વચન આપી મણીલાલ તેઓની રજા લઈ પોતાને મુકામે ગયો. રાષ્ટ્રોદ્ધારના ઉપાય સિવાય સામાન્ય રીતે તે બીજા કશાંતું ચિંતન કરતો ન હતો, છતાં આ એક દિવસમાં બનેલા બે પ્રસંગો વિષે તેને વિચાર

આવ્યા વિના રહ્યા નહિ. કવખતે પરણી બેસીને જંજળા થઇ જવાથી દેશના ઉપયોગમાં આપણે આવી શકતા નથી એવી તેની માન્યતા હોવા છતાં તેનું મુવક હૃદય આજે દુર્ગા અને લીનાની પુલના કરવું વાયું” રહ્યું નહિ.

“આપણે ક્યાં પરણવુંજ છે કે કોઇ પણ યુવતીનો વિચાર કરીએ.” આવી રીતે વિચાર કરવા નહિ ઇચ્છવા છતાં તેનાં મન-શ્રદ્ધા આગળ દુર્ગા અને લીના બેઉ ખડાં થઇ ગયાં.

“છોકરીઓ તો બેઉજ સારી છે; પણ મને તેઓ સાથે શો સંબંધ?” એક વિચારને નષ્ટ કરવા બીજી આવેલો વિચાર આવ્યો.

‘મુવતીઓ તો બધીજ મોહક હોય. આ બે જણીનો જ કંઈ મેળ છે?’ મનશ્રદ્ધા આગળ સ્ત્રીઓનો જાણે એક મેળો હાજર થયો.

‘લીના અને દુર્ગા બેઉમાં પોતપોતાની વિશિષ્ટતા હશે તેથી શું થયું?’ મનોદષ્ટિ આગળના સ્ત્રી મેળામાંથી પણ સંપૂર્ણ વ્યક્તિ-દર્શન તો લીના અને દુર્ગાનુંજ રહ્યું.

“આખર તો બધાંયે નર અને નારી. દરેકને વિજ્ઞતીયનું કુદરતી આકર્ષણ.” આ વખતે અંતર્દષ્ટિ સમક્ષ સ્ત્રીપુરૂષોનો શંભુ મેળો રજુ થયો.

“સજીવસૃષ્ટિ માત્રજ એવી છે ત્યાં.” આ કદપના આવતાં સ્ત્રી પુરૂષોના શંભુ મેળાનો પડછાયો દૂર થયો અને પશુ પક્ષીઓનાં ઝુંડનાં ઝુંડ અંતઃકરણ પર તરી આવ્યાં.

“ઝાડપાન જેવાં દેખીતાં નિરવયવ જીવનમાં પણ એના એજ રડાકુટા; જીવન મેળવવું, સંરક્ષવું અને નવું ઉત્પન્ન કરી નાણુદ

થયું.” પશુપક્ષીના પડછાયા અદ્વૈત્ય ઘટ ઝાડોનું નિર્જન અરણ્ય
દષ્ટિ સમક્ષ ખડું થયું.

“અરણ્યમાં હું મને પોતાને જોઉં. હિંસક પ્રાણીઓની વચ્ચે પશુ
હું, અને મનુષ્યમેળામાં પશુ હું મને પોતાને સ્થિર રહેલો જોઉં
છું!” આ કલ્પનાએ તેને આશ્ચર્યમાં નાંખ્યો.

“પોતાને પોતાથી અલગ જોવાની મનુષ્ય સિવાય બીજાં કોઈ પ્રાણી-
ની શક્તિ હશે?” આ કલ્પના આવતાં તેને મનુષ્ય બુદ્ધિનું તળીયું આવી
ગયેલું લાગ્યું.

“મનુષ્યકલ્પના મર્યાદિત થઈ જવા છતાં બુદ્ધિનાં બલુગાં પૂંકવાં
એ એક જાતનું મિથ્યાભિમાનજ કેની?” આ વિચાર આવતાં તે
ચોંક્યો.

“નજીવી વાત પરથી પણ ભારતવાસીઓ ફિલસૂફીમાં તણાઈ
જઈ નિષ્ક્રિય બની જાય છે એવો પાશ્વિમાત્યો જે આક્ષેપ કરે છે
તે મારા સંબંધમાં પણ ખરો પડવા જાય છે કે શું?” વિચારના
રોહને તેણે વ્યવહાર સપાટી ઉપર પાછો વાળવા માંડ્યો.

“અગમ્ય અગમ્યને ધેર રહ્યું. મારી સમક્ષ કાચું શું છે તેનોજ
વિચાર કરે.” કાચાનો વિચાર આવે તે પહેલાં દેશદ્વૈત્ય રહ્યું થયું.

“માણસ માણસમાં મારામારી અને બેદાબેદ. એક જાતનો
જીવન સંગ્રામજ કેની? મારે પણ એ સંગ્રામ ખેલવા ઉતરવું?”
આ પ્રશ્ન થતાં તે વળી પાછો ચોંક્યો.

“નિષ્ક્રિયતા તરફ દોરવે એવા વિચારો કેમ આવતા હશે?”
તે મુંઝાયો.

“જીવમાત્રને જીવવાનો હક છે તેથીજ જીવનસંગ્રામ ચાલુ રહે છે ને!” કંઈક પ્રકાશ પડ્યો.

“એ હકનું સર્વમાન્ય પ્રતિપાદન થવું જ જોઈએ.” મુંઝવણનો નિકાલ થવા લાગ્યો.

“જેના એ હક છુટાતા હોય તેને પક્ષે લડવું જ જોઈએ.” અસલ વિચારને પ્રુષ્ટિ મળી.

“લડાઈનું પરિણામ માણસમાત્રની સમાનતાના સ્વીકારમાં આવવું જોઈએ.” વિચારપ્રણાલિકા આગળ વધી.

“સમાનતાને સર્વભોજ્ય બનાવે એવો વ્યવહાર યોગ્યવો જોઈએ.” આ વિચારનું તેનો કોઈ ઉપરિ વિચાર પૃથક્કરણ કરતો લાગ્યો.

“આ વિચારમાં નવું શું છે? સર્વ લોકમાન્ય દેશનેતાઓ ધૃષ્ટી અને માગી રહ્યા છે તે એજ.” તેને યોતાને અંતર્દર્શન થયું તે એ વખતે ન સમજાયું.

“ત્યારે તો એ ધ્યેય નજર આગળ રાખી કાર્ય કરવાનું જ રહે છે. કૃષ્ણનો કમયોગ એ પ્રકારનો તો ન હોય?” તેણે વખત મળ્યે ફરીથી ગીતા વાંચી જેવા સંકલ્પ કર્યો.

પણ કૃષ્ણ અને ગીતાના સ્મરણ સાથે અંતર્દર્ષિ સમક્ષ પાછા દેવજીભાઈ અને લીના રજુ થઈ ગયાં. લીનાનું ગાયન કણના માન-સર્માં ગુંજવા લાગ્યું. તેની શુભ્ર છબી મનોદર્ષિ આગળ સરસ્વતીની છબી જેવી રજુ થઈ. હાર્મોનિયમ આગળ બેઠેલી લીનાને બદલે વીણાધારણી લીના દેખાઈ. ગાયનના સખ્દો પર કલ્પના સ્થિર થતાં

લીલાધારિણી લીના અદસ્ય થઇને કૃષ્ણને દુધ પીવા કાઢાવાલા કરતી લીના દેખાઇ, અને એ દસ્યનાં અનુષંગી દસ્યથી તે વળી પાછો ચોંક્યો.

“લીનાને યશોદારૂપે જોવામાં હું પોતે જાનો નંદસ્વરૂપ થઇ ગયો? માફ મણીલાલસ્વરૂપ ક્યાં ઓગળી ગયું?”

પોતે પોતાનું મણીલાલ સ્વરૂપ ખડું કરતાં લીનાનું યશોદા સ્વરૂપ ટળી ગયું. મણીલાલ થતાં તે દેસાઇ થયો, ઉંચ થયો, ખાનદાન થયો, સ્પૃશ્ય થયો અને લીના અંતઃપ્રજ્ઞ થઇ, નીચ થઇ, અસ્પૃશ્ય થઇ...પણ અહિં તે પાછો અચકાયો.

“લીનાને સંસ્કારવિહીના કેમ ગણાય? અને જો સ્વભાવનાં ધોરણ ઉપર ખાનદાની ગણીએ તો દેવજીભાઇ મારા પોતાના કરતાં ઓછા ખાનદાન શી રીતે કહેવાય? તે નજરે મારા પિતા તો જરાય ખાનદાન કહેવાય નહિ. છતાંય....”

આ વખતે તેને લીના અસ્પૃશ્યતાની દિવાલ પાછળના કોઇ અગોચર ખુણામાં હડસેલાઇ જતી જણાઇ. એ દિવાલ પાછળ તેને મલિન બાળકોની ચિચિયારી સંભળાઇ, અર્ધવસ્ત્રા અને કંગાળ સ્ત્રીઓની કાકલુદી કર્ણે પડી અને ગટર પાસે ખાટલામાં પડી ખીડીઓ ડુંકતા માનસરહિત માનવપ્રાણીઓ દેખાયાં. પણ દિવાલની જે બાજુએ પોતે ઉભો હતો તે બાજુએ ભાવપ્રયમથી લલનાઓ પસાર થતી હતી, સ્વચ્છ વસ્ત્ર પરિધાન કરેલાં બાળકો ગેડી દડા ખેલતાં હતાં અને પુરૂષો બહુ જંગ જીતવા નિકળેલા હોય તેમ ઉન્નત મસ્તકે મહાલતા હતા. એવામાં તેની પાસે એક મોટર આવીને ઉભી રહી, તેમાંથી કોઇએ ઉતરીને બેને ખભે હાથ નાખ્યો, અને “આલો

ફરવા આવો છો, મણીલાલ?" એમ બોલતી દુર્ગા તેની કલ્પનામાં ખડી થઇ.

પોતે જંગમ અવસ્થામાં છે કે સ્વપ્નમાં તેનું પણ તેને જ્ઞાન રહ્યું નહિ. જંગમ હોવાની ખાત્રી કરવા તેણે પોતાની પાસેના પલંગ પર સુતેલા માણસને પૂછ્યું;

“કાન્તિલાલભાઈ, કેટલા વાગ્યા હશે?”

“હવે બાર વાગવાની તૈયારી. કેમ, હજી ઉંઘ નથી આવી શું?”

“ના, પણ હવે આવશે ખરી”

ઉંઘ આવવાની અપેક્ષા તો કરી, પણ તેથી કંઈ ઉંઘ આવે? ચલચિત્રની પેઠે અંતઃકરણની સપાટી ઉપર છેલ્લા સંસ્કારો પાછા તરવરવા લાગ્યા. દુર્ગા જાણે અધિકારપૂર્વક તેના ખભે હાથ નાંખીને ઉભી છે અને લીના જાણે અગોચરમાંથી ડોકિયું કરી તેને સ્તબ્ધ નેત્રે જોઈ રહી છે. દુર્ગામાં સત્તાધિકારનો થનથનાટ છે: લીનામાં દબનની નમ્રતા અને ગંભિરતા છે; દુર્ગા જાણે ભવાં ચઢાવી દિવાલની બીજી બાજુએથી ડોકિયાં કરતી લીનાને એમ કહે છે કે દિવાલની આ બાજુનાં માનવીઓ તરફ દૃષ્ટિપાત કરવાની ધૃષ્ટતા કરનાર તું કોણ છે? લીના જાણે તે સાંભળી મસ્તક નીચે ઢાળે છે અને એવાં અનિચ્છનીય દશ્ય ટાળવા મણીલાલ જાણે તે દિવાલ તોડી નાંખવા અને સામી બાજુનાં માણસોને આ બાજુનાં વાતાવરણનો લાલ આપવા કાંટાબંધ થાય છે,

“દિવાલની સામી બાજુના માનવીઓ તરફ વક્રદષ્ટિ કરવાનો તમને શો હક છે?” તે કંપનામાં ખડી થયેલી દુર્ગાને જાણે પૂછવા લાગ્યો.

“અને આ દિવાલને ઉભી રહેવા દેવાનો પણ તમને શો અધિકાર છે?” તેણે બીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“દિવાલ તોડી પાડ્યા પછી તે માનવીઓ તમારા કરતાં ઉતરતાં દેખાશે કે?” પ્રશ્નપરંપરા આગળ વધી.

“તમે સમજીને દિવાલ નહિ તોડશો તો હું તેઓના પછે જઈને દિવાલમાં ગાબડાં પગલું છું.” આ તરંગ આવતાં જાણે દિવાલમાં ગાબડું પડેલું દેખાય છે અને તેમાં થઈને લીના પ્રવેશ કરીને તેઓની પાસે આવીને ઉભી રહે છે. મણીલાલ જાણે તેને આવકાર આપે છે.

“તમારી બાજુનાં વાતાવરણમાં આવવા કેટલી બધી ઝંખના થયા કરતી હતી, પણ તમે દિવાલમાં દરવાજા મૂકવો ત્યારે ને?...” લીના જાણે મણીલાલને સંબોધીને કહેવા લાગી.

“દરવાજા મૂકવાની વાત જવા દોને. તમે બધા એકત્ર થઈને દિવાલનેજ તોડી નાંખોને.....” મણીલાલે જાણે તેને જવાબ આપ્યો.

“અમે તેટલા સમજી નથી.” લીનાએ જાણે દલીલ કરી.

“સુખેથી હવા ખાવાની છોડી આ કમરમાં ફાંસ પડે?” એમ કહેતી જાણે દુર્ગા આવી જાય છે.

લીના જાણે નિરાશ્રિતની પેઠે આશ્રય શોધે છે અને મણીલાલ જાણે તેને જાતી સરસી દબાવે છે.

કલ્પના આ હદે પહોંચતાં તે વળી ચોંડ્યો. વિચારક્રિયા થોભા-
વવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો પણ તે ન થોભી. વિચારોને વાસ્તવિકતાની
સપાટી ઉપર રાખવા કાશિષ કરી તેય નિષ્ફળ નીવડી. ઉંધમાં
પડવા આંખ મીચીને સૂકા રહ્યાં તોય વિચાર બંધ ન પડ્યા. મગજને
વિચારશૂન્ય કરવા તમામ જ્ઞાનતંતુઓની ક્રિયાનો તેણે અવરોધ
છેદ્યો, પણ તેમ કંઈ અવરોધ થાય છે? આખરે વિચારો ટાળવા
તેણે “ૐ તત્સત્ પરમાત્મને નમઃ” નો જપ મનમાં આદર્યો, તોય
લીના અને દેવજીભાઈની તથા દુર્ગા અને કલ્યાણજીની કલ્પનામૂર્તિઓ
અંતઃકરણરૂપી સમુદ્રમાં મોજાંની પેઠે ઉછળવા લાગી. તેથી જપન
અપ્પેક્ષા પર વિવેક કરવા માંડ્યો; તેમ કરતાં પરમાત્માનું કાળ
અને સ્થળથી પર, તથા અવ્યક્ત હોય એવું સ્વરૂપ ચિંતવાની
શક્યતામાં પડ્યો; અવ્યક્ત વ્યક્તની કલ્પનામાં તો નજ આવ્યો,
નજ આવે, પણ એ પ્રકારનાં ચિંતનથી તેના જ્ઞાનતંતુઓ શિથિલ
થયા થાકી ગયા અને તે લસલસાટ ઉંઘી મીચી.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

ભયનિવારણ ?

ગત પ્રકરણોમાં વણુવેલા પ્રસંગો પછી એક અઠવાડિયાં દર-
મ્યાન રાજપુરમાં જીવણજી દેસાઈને એ પત્રો મળ્યા. પહેલો પત્ર
મુંબઈથી કલ્યાણજીએ લખેલો હતો. તે નીચે પ્રમાણે હતો:—

“રા. રા. જીવણજીભાઈ, લી. મુંબઈથી કલ્યાણજીના યથાવિદિત.
અત્રે સૌ સારાં છીએ; તમારી કુશળતાના પત્ર લખતા રહેશોજી.
વિશેષમાં જણાવવાનું કે તમારા ચિરંજીવી મણીલાલ મુંબઈમાં એકાદ
પખવાડિયું રહી ગયા છે, તો પણ અમારે ત્યાં તેમણે ફક્ત એ
હિસતી મુલાકાતો આપી હતી. તેમણે શહેરમાં પંદર દિવસ થું કર-
વામાં વ્યતીન કર્યા તે વિષે અમારા જાણવામાં કંઈ આવ્યું નથી.
ત્રણચાર મહિના ઉપર આપણી વચ્ચે જે વાતચિત થઈ હતી તેનો
હેતુ સધાય એમ માનવાને મને કારણ મળ્યું નથી. તેમાં અમારા
તરફથી કંઈ બૂલચૂક થઈ નથી. ખરે કાઢતાં માલુમ પડ્યું છે કે
ભાઈ સાહેબ અંગાળ તરફ પ્રવાસે નીકળી ગયા છે. તેને પ્રવાસે
મોકલવાની તમને સૂચના કરનાર હું હોવાથી હવે તે બાબતમાં
તમને આવચેત કરવાની પણ હું મારી ફરજ સમજું છું. અમારે
ત્યાંની મુલાકાતો દરમ્યાન તેને વિષે એટલું જાણી શકાયું છે કે તે
દેશને લગતા વિચારોમાં સૌથી વધારે રસ લે છે અને બીજી ત્રીજી
વાતો પર તેનું ધ્યાન નથી. હમણાં યુવકોમાં ભારે જગૃતિ પ્રગટી
નીકળી છે. તેઓ મંડળો સ્થાપે છે, જહાલ કામો હાથ ધરે છે અને
ધણાકની વૃત્તિ હિંસાત્મક ઉપાયોથી કાન્તિ કરવાની થઈ ગઈ છે.

બંગાળમાં હિંસાત્મક ક્રાન્તિકારીઓ મોટી સંખ્યામાં ઉત્પન્ન થવાનું વર્તમાનપત્રોમાં વાંચું છું, તેથી ચિંતા થાય છે કે રખેને ભાષ સાહેબને બંગાળમાં કોઇ બેળાંનો ફરેલ ક્રાન્તિકારી મળી જાય અને તેને પણ તે માર્ગે દોરવે. જીવાન છોકરા મને તેવા વિચારવંત હોય તો પણ તેઓ પર નિર્ભર રહી શકાય એમ હું ધારતો નથી. મણીલાલમાં તમે જેમ લવિષ્યની આશાઓ બાંધી, તેમ હું પણ બાંધવાને લલચાઉં છું. પણ આજના છોકરાઓમાં આપણી આમન્યા રાખીને ચાલવા કરતાં પોતાના વિચારો મુજબ ચાલવાનો પવન વધારે ફેલાયો છે. એજ, મારા સરખું કામકાજ લખશેજી.”

જીવજીને બીજો પત્ર તેમના પુત્રનો લખેલો મળ્યો હતો. તે ટુંકમાં નીચે પ્રમાણે હતો:—

“પિતાશ્રી, બા, તથા ગામનાં અન્ય રનેહીઓ; લી. કલકત્તાથી મણીલાલના પ્રણામ. વિશેષમાં લખવાનું કે હું ગઇ કાલનો અત્રે આવી પહોંચ્યો છું અને થોડા દિવસ પછી કાશી તરફ પ્રયાણ કરીશ. હું સુખરૂપ છું. મારા તરફની ફિકર ચિંતા રાખશો નહિ. એજ વિશ્વસિ.”

જેઠું પત્ર વાંચીને જીવજી આકુળ વ્યાકુળ થઇ ગયા. કલ્યાણજીએ દર્શાવેલી ધારતીએ તેમનાં મનમાં ખરેખરો સંચાર કર્યો અને તેમને એવીજ કલ્પનાઓ ઉઠવા માંડી કે રખેને કોઇ ક્રાન્તિકારીની મણીલાલ મૈત્રી કરે, બોમ્બ બનાવતાં શીખે, બોમ્બ બનાવે અને કોઇ અમલદાર પર તે નાંખે, નાંખીને નાસવા જતાં

પકડાઇ જાય, અદાલતમાં મોટા મુકદ્દમો ચાલે, અને તેને જરૂર ફાંસી અથવા દેશનિકાલની શિક્ષા થાય. છેલ્લી કદપનાએ તેમને ગજરાવી મેલ્યા, તેમનું મુખાવિદ્ પડી ગયું અને બહુ ઉદાસ થયા. પુત્ર બંગાળનાં પ્રવાસે ગયો એ મહાન (?) આક્રમકમાંથી ઉગરવાની તેમને ગામમાં સલાહ ફાણ આપે? છેવટે તેમને વિચાર આવ્યો કે મુંબઇ જઈ કલ્યાણજીનેજ મળીને કં એવો પ્રસંગ ઉપસ્થિત કરવો કે જેથી તેને બંગાળમાંથી તાબડોડ બોલાવી લેવાય.

પત્નીથી તેમણે પોતાનો ગજરાટ છુપાવ્યો અને સહેજ કામે મુંબઇ જઈ છું એમ કહી તેજ રાત્રે તે મુંબઇ જવા ઉપડ્યા અને બીજે દિવસે સવારે તેમણે કલ્યાણજીને સૂતા ઉઠાડ્યા.

“ઓહોહો! કંઈ ઓચિંતાજ જીવજીભાષ, અગાઉથી પત્ર લખતે તો.....” કલ્યાણજીએ ત્રિવેક કર્યો.

“કંઈ ફિકર નહિ, સુખરૂપ આવ્યો છું.” જીવજીભાષે જીવ હેઠો પાડી કહ્યું.

પછી દાતણપાણી શેઠા વિગેરેથી પરવારી બન્ને ગૃહસ્થો અજાહેદા દિવાનખાનામાં ચાહ પીવા બેઠા. ત્યારે કલ્યાણજીએ પૂછ્યું:

“કેમ, કંઈ અગત્યનાં કામકાજે આવ્યા છો?”

“કામ ને કાજ તો કંઈ નથી પણ...”

“તમે ઘેરથી ક્યારના નીકળ્યા છો? મારો પત્ર મળ્યો હતો?”

“તમારા પત્રની મોકાણમાં તો હું દોડી આવ્યો.”

“તે મેં તેમાં એટલું બધું શું લખ્યું હતું જો?”

“પેલું બંગાળના બોમ્બવાળાઓ . વિષેસ્તો; હું તો વાંચીને એવો મભરાઇ ગયો છું.....”

“મને શી બબર કે તમે આટલા બધા મભરાઇ જશો; મેં તો સહેજ ચેતવણી આપી હતી...”

“પણ હવે કંઈ ઉપાય બતાવોને, તેને પાછો બોલાવી લેવાનો.”

“અરે, એમ તરતને તરત કોઈ ક્રાન્તિકારી ચંદ્ર નામ છે શું?... ”

“મારે સમજવું શું? પત્રમાં તમે ચેતવણી આપો છો અને હવે અહિં બેઠા બેઠા ઠંડે કલેજે વાત કરો છો.”

કહ્યાણુ છ એ સાંભળી હસ્યા, તેમ તેમ જીવણુ વધારે અકળાયા.

“અહ્યા, જીવણુ, તમે આટલા બધા બીકણુ હશે એમ મેં નહિ ધારેલું.”

“પણ ભાઈ, હવે કંઈ તોડ કાઢોને.”

“તમ સખ્ત બિમાર પડ્યા છો એવો તાર કરીને બોલાવી લાઈએ.”

“તે કેમ બને? મેં તેને મન કાલેજ જવાબ લખ્યો હતો કે અમે સૌ સારાં છીએ. મારી તબિયત સારી હોવાનું તો મેં પત્રની સરઆનમાં વચ્ચે અને છેવટે એમ ત્રણ જગ્યાએ લખ્યું હતું.”

“તમેય બહુ વિચિત્ર લાગે છે તો; ત્યારે હવે બીજો ઉપાય શું બતાવું? વજ્રયા દેસણી...”

“તે પણ સારી હોવાનું મેં એ પત્રમાં લખી દીધું છે...”

“ત્યારે તો હવે એક અઠવાડિયું થોભી જાઓ, પછી વાત; જીવણજી, તમે આવેલા છો તો તકસર, હવે દિવાળી જોઈને જ જાઓ. જોઈએ તો વજ્રયા દેસણીને પણ બોલાવી લો.”

“નહિ, નહિ, દિવાળીને તો હજી સવા દોઢ મહિનો બાકી છે. એ તે કંઈ બને?”

“વાર, ત્યારે આઠ દહાડા રહો, કંઈ ઉપાય શોધી કાઢીશું.”

“મણીલાલ પ્રવાસ કરે તે સામે મને વાંધો નથી, પણ તે બંગાળની હદ છોડીને નીકળી જાય એવો કાંઈ રસ્તો કાઢો.”

“ત્યારે હમણાં બે પાંચ દિવસમાં જ શ્રાદ્ધની કાંઈ તીથિ કાઢીને કરીએ તાર કે અમુક તીથિને અમુક વારે તેણે જરૂર ગયા જવું અને પિતૃશ્રાદ્ધ કરવું. હમણાં શ્રાદ્ધ પક્ષ તો ચાલે જ છે.”

“પણ તેનો પિતા તો હું જીવતો બેઠેલો છું.”

“પિતાનું નહિ તો પ્રપિતાનું કે પિતામહનું કરવા કહેવું.”

“પણ મયાના પડ્યાઓ તેવું શ્રાદ્ધ ન કરાવના હોય તો?”

“તો અથડાશે તેનો તે. તમારે તો તેને બંગાળની હદની બહાર જ મોકલવો છે ને?”

“હા, પણ હું મુંબઈ તાર કરવા માગતો નથી, તેને વિચારુ થશે કે હું મુંબઈ કેમ આવ્યો.”

“ત્યારે તમારે નામે સુરતથી તાર કરાવો. લખી દો અહિંથી કાગળ કોઇ વિશ્વાસુ માણસ ઉપર.”

“ભાગળ પર રજુછોડ પરતાગીઓ મારો દોસ્ત છે તે મારે નામે અને હું કહું તેમ તાર કરશે.”

ત્યાર પછી તરતજ કહ્યાણુજી ધરમથી તારનું “ફેમ” લખાવ્યા; તેમાં સંદેશો લખ્યો અને જીવણુજીએ રજુછોડ પરતાગીયાને પત્ર લખીને તેને તાર લખેલું તૈયાર “ફેમ” લખ તાર ઓફિસમાં જઈ તાર કરી આવવા અને ખર્ચ થાય તે પોતાને ખાતે ઉધારવા અને તે વિષે કોઇને વાત ન કરવા સૂચનાઓ આપી. પછી પત્ર તથા લખેલા તારને એક પરખીડીયામાં મૂકી તેને ટપાલમાં નાંખી આવવા તેઓએ રામાને મોકલ્યો, ત્યારે જીવણુજીની પોણી ગભરામણ મટી.

ત્યાર પછી કહ્યાણુજીના આગ્રહથી જીવણુજી પાંચ છ દિવસ મુંબઈ રહ્યા, ફ્યાં ફર્યા અને એક જણે ખુબ વાતો કરી. દુર્ગાને જોઈ તે બહુ પ્રસન્ન થયા અને સવારમાંજ ભોળાનાથનાં નામનો જપ કરવા લાગ્યા કે પુત્રને સદ્બુધ્ધિ સૂઝે અને દુર્ગાને પત્ની તરીકે સ્વીકારે.

છએક દિવસને અંતે તે એક દિવસ સાંજે લોઅરપરેલ સ્ટેશન ની ઉત્તર બાજુએ આવેલા એક માળામાં રહેતા પોતાના એક એક જાતિબંધુને મળવા નીકળ્યા. સ્ટેશનથી વિક્ટોરિયા બાડે કરી જતા હતા, તેવામાં ડિલાઇલને પૂલ ઉતરતાં તેમની માડીવાળા

ચોંધ તથા એક બીજી ગાડીવાળા ચોંધ વચ્ચે, કાંઈ કોઈવાર ચોંધએક ગેલમાં આવી જઈ કાઢંકાઢી કરે છે, તેમ ચાલી કાઢંકાઢીની શરત. તેવામાં સામેથી આવી એક મોટર; તેનાં પૈંડાંની જીવણીની ગાડીનાં પૈંડાંને લાગી ટક્રર, તેથી ઢાળવાળી બાજુએ ગાડી ઉલ્લંઘી મધ અને જીવણી ઉડીને પડ્યા રેલ્વેનાં કારખાનાનાં દરવાજા આગળ.

બરાબર એજ વખતે દેવજીભાઈનું કારખાનાનાં દરવાજામાં થઈને નીકળવું થયું. તેમણે અકસ્માત જોતાંની સાથે દોડી પહોંચીને જીવણીને બેઠા કર્યા. તેમને ડગલો ખંખેરવા માંડ્યો. અને એક કામદાર તેમનું દૂર ઉડી પડેલું પાધડીનું બોણું લઈ આવી, તેની ધુળ ઝાટકી તેમને આપવા આવ્યો.

“શેઠ, વાગ્યું તો નથી ને?” દેવજીભાઈએ તેમને પૂછ્યું.

“વાગ્યું તો ખરુંરતો. ગાડીમાંથી ઉડી પડ્યો તે વાગ્યા વગર રહે?” જીવણી પોતાની પાંસળીઓ દબાવતા દબાવતા બોલ્યા.

દેવજીભાઈ તરતજ ત્યાંથી પસાર થતી એક બીજી વિક્ટોરિયામાં એસાડી તેમને બેત્રણ મિનિટના રસ્તા પર આવેલાં પોતાને ઘેર તેડી મયા. ત્યાં લીનાએ તથા તેમણે મળીને તેમને પ્રાથમિક ઉપચાર કરીને કંઈક આરામ આપ્યો, તેવામાં નોકર ડા. ડી કુન્હાને પણ બોલાવી લાવ્યો. ડાક્ટરે તપાસ કરીને જણાવ્યું કે સફાળાએ કાંઈ હાડકું ભાંગ્યું તુટ્યું નહોતું. પછી જરૂરી મલમપટા કરી વિદાય થતાં ડાક્ટરના હાથમાં દેવજીભાઈએ શીના રૂપીઆ સેરવી દીધા.

પોતા માટે એક અજણા માણસે અને તેની દીકરીએ ધરનાં માણસ ન લે તેવી કાળજી લીધી તે જોઈ જીવણી આશ્ચર્ય પામ્યા.

અને આશ્રય'માં પોતાનું દૈ' પણ થોડું ઘણું વીસરી ગયા. પોતાને જે દિવાનખાનામાં લઈ જવામાં આવ્યા હતા તેનો ઠાઠ અને ઠાઠ કરતાં પણ આંખે ઉડીને વળગે એવી સ્વચ્છતા જોઈ એ અઝાણા ગૃહસ્થ માટે તેમનું હિંચું મત બંધાયું. પોતાને એસાડવામાં આવેલા તે ખુરશીની સામેના કબાટમાં વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવેલાં પુસ્તકો, સામાયિક પત્રો, વર્તમાનપત્રો વિગેરે જોઈ તેમને લાગ્યું કે એ ગૃહસ્થ વિદ્યાવિલાસી હોવા જોઈએ. તેમની સ્થિતિ, વિકૃત્તા અને સજ્જનતાનું તોલ કરવા તેમને વધુ પૂરાવાની જરૂર પડી નહિ. દેવજીભાઈએ ડક્ટરના હાથમાં શી સેરવી દીધી હતી તે પણ તેમની ધ્યાન બહાર ગયું નહોતું.

મુખસામુદ્રિકશાસ્ત્રના જાણકારો કહે છે કે જેમને જેતાં આવડતું હોય તેઓ માટે મુખ તો એક સ્વભાવદર્શી' આયના સમાન છે. મુખાકૃતિ ઉપર હરેક વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ સપ્પટ રીતે છપાયલું રહે છે. એ કારણથી હો અથવા તો દેવજીભાઈ માટે વર્ષોથી વિચારની કંઈ અનુષંગતતા ન હોવાના કારણથી હો, પણ જીવજીજી દેવજીભાઈને જરાય ઓળખી ન શક્યા એટલી વાત સાચી.

દેવજીભાઈએ જાણી જોઈનેજ ઓળખાણ ન કાઢી. જીવજીજી તેમના ધરનાં વાતાવરણથી એવા સ્તબ્ધ થઈ ગયા હતા કે તેમને નવી ઓળખાણ કરવાની શુદ્ધિ ન રહી. પોતા માટે તે અઝાણા ગૃહસ્થે આપેલી શી જે તેને ધરવા જાય અને કદાચ તેને અપમાન લાગે તો? એ વિચારે જતાં જતાં તેમણે આભાર માનવા સિવાય બીજો કશો ઇસારો કયો નહિ. દેવજીભાઈનો નોકર ગાડી લઈ

આવ્યો અને તેમને જ્યાં જવું હોય ત્યાં સુધી સાથે મૂકવા પણ ગયો. રસ્તે તેમણે નોકરને તેના શેઠ વિષે કંઈ પ્રશ્નો કર્યા, પણ નોકરને ગુજરાતી ન આવડે અને જીવજીતને મરાઠી ન આવડે એટલે કંઈ મેળ ખેઠો નહિ.

જીવજીતના વિદાય થયા પછી દેવજીભાઈએ લીનાને કહ્યું :

“લીના, એ ગૃહસ્થ કોણ હતા એ તને કહું?”

“કહોને; શું એ કોઈ ભેદી પુરુષ હતા?”

“હા, એ આપણે ત્યાં તે દિવસે આવેલા મણીલાલના પિતા જીવજીત હતા.”

“તે આમ તો ભણા માણસ લાગે છે.”

“સ્પૃશ્ય સમાજ માંહોમાંહેમાં તો ભલમનસાઈ રાખેજ ને?”

“ધારો કે તમે તમારું ઓળખાણ આપ્યું હોત તો?”

“કંઈ ભરસો નહિ, આ જગાએ પોતાની નિરાધાર સ્થિતિમાં પણ કદાચ તે અણુછાજતું દસ્ય ઉત્પન્ન કરે.”

“એ...મ?”

“હા, જીવજીતની કોમતા સ્વભાવમાં ધર્મ્યાનું તત્ત્વ સામાન્ય રીતે ખીન્ન તત્ત્વો કરતાં વધારે હોય છે અને વખત ક્વખતે તે તત્ત્વ તેનો ભાવ ભજવ્યા વગર રહેતું નથી.”

“મણીલાલમાં.....” લીના પૂછતી અટકી; તેના ગાલ પર રતાશ ધાઈ આવી.

“ગાંધીનાં શિક્ષણની અસર હેઠળ આવેલા યુવકોમાંથી એ તત્ત્વ નાબુદ થવા લાગ્યું છે. બાકી પોતાની સાતિના સર્વ દુર્ગુણોથી કેવળ મુક્ત હોય તેવા તો ફક્ત એક મહાદેવભાષજ છે.”

“આજે કલકત્તાથી મણીલાલનો પત્ર આવ્યો છે.”

“એમકે ? તેમાં તે શું લખે છે ?”

“આ રહ્યો તે પત્ર. બીજું બધું તો ટુંકટુંકમાં લખ્યું છે પણ એક પ્રસંગ બહુ રમુજ છે.”

દેવજીભાઈ પત્રમાંથી તે ભાગ વાંચવા લાગ્યા:

“મોગલસરાઈ સ્ટેશનથી મારા ડાઆમાં એક બંગાળી બાઈ બેઠી. તેના જોષી ભક્તિ (I) તો મેં આજ સુધી કાઢમાં જોઈ નથી. તેણે ઠાકુરજીની એક સુંદર નાની મૂર્તિ પોતા પાસે રાખી હતી, તેનું નાનું પારણું પણ સાથે રાખેલું હતું. પોતાની બેઠકની પાસે પારણું ગોઠવી તેમાં તે મૂર્તિને સુવડાવે, તેને હિંચકા નાંખે, તેને પંખો નાંખે, વળી થોડી ચારે બહાર કાઢી તેને રમાડે, તેને જાણે શૌચ કરાવે, હાલરડાં ગાય, મનાવે, પટાવે, સ્ટેશને સ્ટેશનેથી ફળ-ફળાદિ કે કંઈ ખાવાનું લે, તે તેની આગળ ધરી રાખે, અને તેને ખવડાવવા વિનંતિઓ કરે. આ દૃશ્ય જોઈ પહેલાં તો મને એમ લાગ્યું કે એ બાઈ દિવાની હશે, કદાચ પોતાનું એકનું એક પ્રિય બાળક ગુજરી જવાથી તેની ડાગળી ચસકી ગઈ હશે, પણ પાછળથી માલમ પડ્યું કે તે બાઈ પુત્રવતી અને સુખી ધરતી હતી,

તે ચૈતન્ય સંપ્રદાયનો વૈષ્ણવ ધર્મ પાળતી હતી. આ સંપ્રદાયના વૈષ્ણવોનો કૃષ્ણભક્તિમાં ચોવિશે કલાક ગુજરવાનો લેભ હોય છે. જીવનનું સાર્થકય તેઓ તેમાં જ માને છે. આ પ્રકારનું જાહેરમાં ગાંડપણનું એક જાતનું પ્રદર્શન એ ભક્તિ કહેવાય કે કેમ ? એ પ્રકારનાં ભક્ત થવાનું જીવનનું ધ્યેય રાખવું એ મારે મન તો એક કાહેડો થઈ પડ્યો છે. દુરસદ મળે તો એ વિષે પત્ર લખીને કંઈ સમજાવશો ?....”

પત્ર વંચામ્મ રહ્યા પછી લીનાએ પૂછ્યું :

“એમણે પૂછેલા કાહેડાનો શો જવાબ આપશો ?”

“કંઈ જ નહિ, હું જવાબ આપનાર મોટો કોણ ?... ભક્તન કી ગત ભક્ત હિ જાને.”

રસીલી રંગલી પ્રખ્યાત પામેલી

દ્રેન્ય વાર્તા પરથી ઉતારેલી, સૃંગારીક નોવેલ

નામ વાંચી ભડકી

ઘાઘરાવાળી જવાની જરૂર નથી.

દરેક સ્ત્રી પુરૂષોએ આ વાર્તા વાંચી, તે પરથી

ધડા લેવો ઘટે. કીંમત રૂ-૧, પોસ્ટેજ ૪ આના

વિલાસ ઓફીસ,

૧૮૧ બજારગેટ સીટ, કોટ, મુંબઈ.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

આદર્શ વિરૂદ્ધ વ્યવહાર.

કલકત્તા શહેરમાં જોવા લાયક સ્થળો ચાર પાંચ દિવસમાં જોઈ કાઢીને મણીલાલ અંગાળની જમીનદારી પધ્ધતિને લીધે ખેડુનોની ખરી હાલત શી છે તે તપાસવા પૂર્વ અંગાળ બાબુ નીકળી જવાનો વિચાર કરતો હતો તેવામાં તેને સુરતથી પોતાના પિતાના નામે કરવામાં આવેલો તાર મળ્યો. તાર બાંચીને તેને સાધારણ રીતેજ હસવું આવ્યું. બલા બલા મહાત્માઓ પણ મોક્ષપ્રાપ્તિની આશા રાખી શકતા નથી; કારણ કે તેઓની માન્યતા પ્રમાણે આત્માની આસપાસ માયાનું સહેજ પણ પડળ રહી ગયું હોય તો કૈવલ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી. એ બધું જો ખરું હોય તો પોતાના પિતૃઓ મોક્ષના અધિકારી થાયજ શી રીતે? અનેક પ્રકારની સારી અને માઠી વાસનાઓ સાથે દેહ છોડનારાઓનો પુનર્જન્મ જો નિશ્ચિતજ હોય તો તેઓ જરૂર જન્મ મરણની ચેંટમાળમાંજ ફરતા હોવા જોઈએ. તેઓના આત્માના મળ ધોવાયા નહિ હોય ત્યાં સુધી પુત્ર પૌત્રોના તપશ્ચનો ઉપયોગ શો? ખરી રીતે જોતાં જીવન શું છે તેજ સમજવું મુશ્કેલ છે તો પછી તેની પેલે પારની વસ્તુઓને લગતી અપ્રમાણ માન્યતાઓનો પણ શો અર્થ છે?

આવા વિચારો હોવા છતાં પણ પિતાની નજીવી ઇચ્છાને સંતુષ્ટ કરવા તે ગયા ગયો, પરંતુ ગયાના પંડ્યાએ તેને શ્રાદ્ધ સરાવવા ના પાડી એટલે રાજ બદલ તે આગળ વધ્યો. કાશી પહોંચીને તેણે પોતાના પિતાને સવિસ્તર પત્ર લખી જણાવ્યો. શ્રાદ્ધ ન થયું તો ભલે ન

થયું, પણ પુત્રે બંગાળ તો છોડ્યું એ જાણી જીવજીવના જીવમાં જીવ આવ્યો.

કાશીમાં હિંદુ વિદ્યાપીઠ જેવા તે એક દિવસ રહ્યો. વિદ્યાનાં ધામ તરીકે કાશીની પ્રાચીન પ્રખ્યાતિ જાળવી રાખવા પં. મદન-મોહન માલવીયે કરેલાં જીવનસમપંચનું શુભ પરિણામ તેણે જોયું. ત્યાંથી આગળ વધી આગ્રા જઈ, તાજમહાલ તથા મોગલ સલ્તનતના ખીજા અવશેષો જોઈ તે દિલ્હી ગયો; દિલ્હીમાં બે દિવસ રહી પાછો ફરીને મથુરાં આવ્યો; અને દેવજીભાઈની જાલામણ પ્રમાણે વજ્ર-ભૂમિની પરિક્રમા કરવા લાગ્યો; પણ તેનામાં દેવજીભાઈના જેવી શ્રદ્ધા ન હોય તેથી, અથવા તો ગમે તે કારણથી પણ તેને ત્યાંથી કશી પ્રેરણા મળી નહિ. તેવામાં (તા. ૨૭-૧૦-૨૮) ઇટાવામાં આગ્રાની પ્રાંતિક હિંદુ પરિષદ શ્રી. લાલા લજપતરાયનાં પ્રમુખપણ્યાં હેઠળ મળવાની ખચર વાંચી તે ત્યાં વખતસર પહોંચી ગયો. પરિષદની પ્રાર્થાક્રિયા પછી તે સીમસે ગયો. ત્યાંથી આગળ વધી પંજાબમાં લાહોર જોયું અને છેવટે અમૃતસરમાં જલિયાંવાલા બાગ જોઈ તે ઘેર આવવા પાછો ફર્યો અને સંવત ૧૯૮૫ ની ક્રાંતિક શુદ્ધ પૂર્ણિમા પહેલાં પોતાને ગામ આવી રહ્યો. પહેલાં જ્યારે જ્યારે તે ગંગા યમુના અને સિંધુનો વિચાર કરતો ત્યારે તેનાં મનઃશુદ્ધિ આગળ તે નદીઓને કાંઈ સુંદર અરણ્યો અને ઋષિઓના આશ્રમો રજુ થતાં, તે સંસ્કાર આ પ્રવાસથી જૂસાઈ ગયો; હવે ગંગા યમુનાના પ્રદેશોનું સ્મરણ થતાં અંતઃક્રિયા બેધા, કિસાન અને કહાર પડતા. જમીનદારી અને જાગીરદારીની પદ્ધતિએ

નંદનવનનું 'સૈન્દ્ય' નષ્ટ કરી હવે તેમાં પશુ જેવો અલણ અને કંગાળ જનસમુદાય રહેવા દીધો છે, એ જોઈ તેને અફસોસ થયો.

પોતાના પ્રવાસનો કાર્યક્રમ ખોરવાઈ જવાને લીધે તેણે દેવજી-આધારે પોતા ઉપર પત્રો લખવા ના પાડી હતી, તેથી ઘેર આવ્યા પછી તેણે તેમને લખી જણાવ્યું કે હવે પત્ર વ્યવહાર નિયમિત ચલાવી શકાશે. તેને ત્રીજેજ દિવસે તેને લીનાનો લખેલો જવાબ મળ્યો; તેમાં તેણે જીવજીતની તબિયતની પણ ખબર પૂછી હતી.

પુત્ર બે અઢી મહિને પ્રવાસેથી પાછો ફર્યો હોવાથી પહેલા બે ત્રણ દિવસ તેને સુખે આરામ લેવા દીધા પછી જીવજીતએ તથા બીજાં માણસોએ તેની સાથે જુદા જુદા પ્રાંતોના લોકો, તેઓની રહેણી કરણી, તેઓના રીત રીવાજ, તેઓના ઉદ્યોગ ધંધા, યાત્રાનાં સ્થળો વિગેરે વિગેરે વિષયોની વાતચિત કરવા માંડી.

મુંબઈથી પોતાને ગામ ગયા પછી જીવજીતએ પોતાને નડેલક અકરમાતની વાત ગામના લોકોને મહલાવી મહલાવીને કહી હતી અને પોતાના પૂર્વજોના પુણ્યેજ તે બચી ગયા હતા એમ પ્રતિપાદન કર્યું હતું. અકરમાત વખતે તેમને પ્રાથમિક ઉપચાર કરનાર અબ્બાસ ગૃહસ્થ અને તેની પુત્રીનાં વખાણ કરવા પણ તે ચૂક્યા નહોતા.

મુંબાઈમાં પિતાને માથેથી એક ઘાત ટાળ્યાની વાત મણીલાલને કાને આવતાં વાર લાગી નહિ, તેથી એક દિવસ બપોર પછી તેણે તેમને પૂછ્યું:

“તમે મુંબઈ શું કરવા ગયા હતા?”

“ખાનગી કામ.” જીવજીવે ઉત્તર આપ્યું.

“વાર. ત્યારે તે વિષે હું તમને પૂછતો નથી; પણ ત્યાં તમને અકસ્માત શી રીતે થયો?”

“હું વિક્ટોરીયામાં એસી એલ્ફિન્સ્ટનરોડ તરફ તારા માસાજને ઘેર જતો હતો ત્યારે.....”

“કયી જગ્યાએ?”

“બી. બી. સી. આઇ. રેલ્વેના કારખાનાની નજીક.”

“પછી?”

“કોઇ માણસ મને બીજી ગાડીમાં બેસાડીને તેને ઘેર લઇ ગયો અને તેણે તથા તેની પુત્રીએ મારી સારવાર કરી.”

“તે કાણ હતો?”

“કોઇ બ્રાહ્મણ જેવો દેખાતો હતો; તેની છોકરીયે ખાસી દેવરૂપ જેવી હતી.....”

“તમે તેનું નામ કામ કંઈ પૂછ્યું નહિ?”

“ગાડીમાંથી ઉથલી પડતાં હું એવો ઠપકાઇ ગયો હતો કે ઓળખાણ પાડવાનું મને બાનજ રહ્યું નહિ.”

લીનાએ ખચર પૂછાવી હતી એ ઉપરથી મણીલાલ અનુમાન કરી શક્યો કે તેના પિતાની સારવાર કરનાર દેવજીમાઇ હોવા જોઇએ અને તેમણે જાણી જોઇને તેના પિતા સાથે ઓળખાણ કાઢી ન હોય.

પ્રવાસે જઇ આવ્યા પછી મણીલાલે અસ્પષ્ટતાનિવારણની પોતાની પ્રવૃત્તિ પાછી શરૂ કરી. રાતના વાળુ કરીને નિવૃત્ત થયા.

પછી પોતાના ગામના અંત્યજ બંધુઓ ગાંધી મારતાં બેઠા હોય તે વખતે તેણે તેઓ પાસે જઈ અવરતવર સભાઓ ભરવા માંડી; તેઓને વ્યસનથી મુક્ત થવા, માંસાહાર છોડવા, અને સ્વચ્છ રહેવા તે સમજાવવા લાગ્યો; પણ અંત્યજો કંઈ છેક બેવકુફ નહોતા કે તે જો કહે તે સાંભળ્યા કરે. એક દિવસે સભાને અંતે એક જણે કહ્યું:

“મણીબાઈ, વ્યસન તો તમારો સ્પર્શ્ય સમાજ પણ કરે છે....”

“માંસાહાર પણ દેશનો મોટો ભાગ કરે છે. મુસલમાનો માંસ ખાય છે તેઓને તમે શા માટે અડો છો?...” બીજાએ કહ્યું.

“અને અમારા કરતાં પણ અનિમલિન રહેનારા દુનિયા લોકોને તમે તમારાં ધરતી પાણીની ગોળીમાં હાથ ધાલવા દો છો...” ત્રીજાએ કહ્યું;

મણીલાલ મુંઝાયો; ત્રણમાંથી એકેને તે જવાબ આપી શક્યો નહિ.

“બાઈ, કોણ જણે કયા કાળથી અને શા કારણથી અમારો સમાજમાંથી બદ્ધિકાર કરવામાં આવ્યો હશે..... અને પછી તો ગાંધીયું લોક, બદ્ધિકાર ચાલુ રહ્યા તે રહેાજ.” ચોથાએ કહ્યું.

“છેવટે તેણે તેઓને એક સલાહ આપી:

“તમારું અપમાન કરનારાઓની સામા થતાં તમે શીખો; તમને તું તાં માં કોઈ બોલાવે તો જવાબ આપવા ના પાડો; તમારાથી અબડાઈ જવાની છીટ બતાવનારાઓ તરફ ડેંગા કાઢો, ગુસ્સો બતાવો અને તેઓનું વળતું અપમાન કરતાં શીખો.”

“બાઈ, તારી સલાહ ચાલવા જઈએ તો ભૂખે મરીએ.” એક ચૂદ અંત્યજે કહ્યું.

“શેણે ભૂખે મરો ? હાથમજૂરી કરનાર કોઈ દિવસ ભૂખે મરે નહિ. તમારી મજૂરીની ગરજથી સ્પર્શ્ય સમાજ કદી મુક્ત થવાનો નથી. તેઓથી જાતે કામ થવાનું નથી એટલે તમને ભાષ્યાપા કરતા આવશે.”

“તે ખરું; પણ તેથી તેઓ અમારી આભડછેટ કાઢી નાંખે, એ કેમ મનાય ?” તે વૃદ્ધે વળતો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“તમે એકવાર જાગૃત થાઓ, ચાલુ વિરોધી વલણ રાખો, વ્યસન કે મરણ પરણ પાછળ તમારાં ગર્ભ ઉપરાંત ખર્ચ કરી જીંદગી ભરની કરજદારી ન વહોરી લેાતો.....”

“ભાઈ, એતો પ્રસંગ આવ્યે બધું કરવું પડે. તમારા ચોખ્ખાતો પણ કરજ કરે છે. મોટાને મોટી પીડા અને નાનાને નાની.”

“તમે તમારી પીડા ટાળવાનો વિચારજ કરોને. તમે મજૂર તરીકે સ્વતંત્રપણે કામ કરી શકશો...”

“અરે ભાઈ, તેમાં પણ આગળ પાછળનો વિચાર કરી અમારે કામ કરવું પડે છે. મજૂરીની મોસમ ન હોય અને નાણાં જોઈતાં હોય તો પછી કેવી રીતે મળે ? તું શીખવે છે તેવી તુંદાઈ રાખીએ તો ?”

આ અનુભવી ડોસા સામે મણીલાલથી વધુ દલીલ થઈ શકી નહિ; છતાં તે જોઈ શક્યો કે કોઈ પણ વસ્તુ કે જ્ઞાતને પોતાના ઉદ્ધાર કે ઉન્નતિ માટે અથવા દરજ્જે ચઢાવવા માટે આયિંકરવા-તંત્ર્ય આવશ્યક છે.

“પણ સરકારે તમને જે હક આપ્યા છે તેનો ભોગવટો કરતાં શા માટે ડરો છો ? દાખલા તરીકે, તમારાં બાળકોને સ્પર્શ્ય વર્ગનાં

બાળકો સાથે એક શાળામાં બેસાડતાં શા માટે અચકાઓ છો ?”
તેઓના હકનું મણીલાલે સ્મરણ કરાવ્યું.

“ભાઈ, સરકારને શું ? મિયાં બોલ્યા અને દાઢી હીલી. લોકો સાથે અમારે જીવન ગાળવાનું છે; સરકારને નહિ તો.”

“તમે આમ ડર્યા કરશો તો તમારો ઉદ્ધાર શી રીતે કરશો ?”

“તમારા લોકોના દિલમાં હરિ વસશે ત્યારે અમારો દહાડો વળશે.” પેલા વૃધ્ધે છેવટે પ્રભુમાં આશા અને શ્રદ્ધા મેલી ચર્ચા બંધ કરી.

આ પછી એક દિવસ રાત્રે મણીલાલે પોતાના ગામના લોકોની સલાહ ભરી, અને તેમાં પ્રસ્તાવ રજુ કર્યો:

“ભાઈઓ, આપણે અંત્યજને તરફની આલડછેટ દૂર કરવી જોઈએ. મહાત્મા ગાંધીનું કહેવું છે કે અસ્પર્શતા દૂર કર્યા વગર મળેલું સ્વરાજ્ય તે ખરું સ્વરાજ્ય કહેવાશે નહિ. હમણાં ઇટાવામાં હું લાલાલજીપતરાયનું ભાષણ સાંભળી આવ્યો, તેમાં નેમણે પણ ભારપૂર્વક કહ્યું હતું કે અસ્પર્શતા એ આપણાં સામાજિક અંગમાં ધરૂં કરી બેઠેલા એક જીવલેણ કાંડો છે, તેનો તો નાશ કર્યેજા છુટકો હવે એ બાબતમાં જોને કંઈ વાંધો હોય તે દર્શાવે.”

“તે, મણીલાલ, તારો વિચાર શું છે તે કહી દે. તારે શું ધર્મને ડોહાવવો છે અને શાસ્ત્રો પર દિવાસળી મેલવી છે ?” પ્રૌઢ વયનો એક કણ્ઠી બોલ્યો.

“ધર્મમાં અને શાસ્ત્રમાં તો કશે અસ્પર્શતા છેજ નહિ...”

“ત્યારે શું આજ સુધી ચાલ્યું આવે છે અને ચાલ્યા કરે છે તે ધર્મ અને શાસ્ત્રની વિરુદ્ધ ?” મણીલાલને જવાબ આપતો અટકાવી કણ્ઠથી વચ્ચે બોલ્યો.

“આજ સુધી ચાલ્યું આવ્યું છે તે ધર્મના અને શાસ્ત્રના કહેવાથી તો નથીજ. છતાં મારી દલીલ તો એ છે કે હવે જમાનો બદલાયો છે માટે આપણે પણ સમાજમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવા...”

“તે નહિ બને. કાલે ઉઠીને તું તો એમ પણ કહેશે કે અંત્યજ્ઞે સાથે બેસીને જમો, અથવા તેઓ સાથે દીકરીવ્યવહાર બાંધો.” એક વૃદ્ધ અનાવિલે કહ્યું.

“કાલે ઉઠીને હું શું કહું, તે અનુમાન પડતું મેલોતે. અત્યારે તો હું એટલુંજ કહું છું કે આપણે તેઓને અડવા જોઈએ. તેઓને કામ કરવા માટે ઘરમાં દાખલ થવા દેવા જોઈએ; તેઓનાં બાળકોને આપણાં બાળકો સાથે એક શાળામાં બેસવા દેવાં જોઈએ, મંદિરમાં તેમને ભક્તિ પૂજા કરવા પ્રવેશ કરવા દેવો જોઈએ અને સાર્વજનિક કુવામાંથી પાણી ભરવા દેવું જોઈએ.” મણીલાલે ઓછામાં ઓછી માગણી રજૂ કરી.

“અંત્યજ્ઞોના અને આપણા સંસ્કાર કંઈ સરખા છે ?” એક બ્રાહ્મણે કહ્યું.

“ત્યારે તમારા અને બીજી વર્ણોના સંસ્કાર પણ કયાં સરખા છે ? તમે દુબળા, કાળા, કણ્ઠથી, દરજી, હજમ વિગેરે કામોને કેમ અડો છો ?” મણીલાલે કહ્યું.

“અંત્યજ્ઞેની વાત જુદી અને આ લોકોની વાત જુદી.”
‘આલણે કહ્યું.

“પણ તે જુદી જુદી વાતોની હવે એક વાત કરવા પ્રયત્ન
કરોને.” મણીલાલે સૂચવ્યું.

“એ લોકો મલિન છે, માંસાહારી છે, અથુદ્ધ છે, અસ્વચ્છ
છે...” આલણે કહ્યું.

“કબુલ; પણ તમે તેઓને તેવા ને તેવા રાખવા માગો છો?”
તમે બીજી કામના મલિન, માંસાહારી, અથુદ્ધ અને અસ્વચ્છ
લોકોને નથી અડતા?” મણીલાલે કહ્યું.

“ત્યારે તું શું એમ કહેવા માગે છે કે આપણે એ લોકોને
અડવા માંડીશું એટલે તેઓ સુધરી જશે?” પેલા કબુબીએ પાછો
પ્રશ્ન કર્યો.

“જરૂર તમે આલડછેટ કાઢી નાંખશો, તમે તેઓને મેં પહેલાં
જણાવ્યા એટલા ચાર પાંચજ હક આપશો તો તેઓ સ્વચ્છ થઈ
જશે; વ્યસન, માંસાહાર બંધું છોડી દેશે. તેઓના ઉદ્ધારનો પ્રથમ
ઉપાયજ તેઓને સ્પર્શ જનાવવાનો છે.”

“ભાઈ, સરકાર પણ આપણને હંમેશાં કહી રહી છે કે તમે
ભાયક થાઓ એટલે સ્વરાજ્ય મળશે. તેમ અંત્યજ્ઞે પોતે સુધરશે
તો તેઓની અસ્પર્શતા આપોઆપ ટળશે.” અનાવિલ ગૃહસ્થે કહ્યું.

“સરકારને સ્વરાન્ય આપવું ન હોય તેથી બહાનું બતાવે; તમારે અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવી નથી તેથી તમે પણ બહાનું બતાવો છો. લોકોની લાયકાત તપાસવી હોય તો સરકાર એક વરસ રાન્યકારબાર સોંપી જુઓ. તમે પણ અંત્યજો કેવા સુધરી શકે છે તે જોવું હોય તો વરસ ૭ મહિના આબડછેદ દૂર કરી જુઓ.” મણીલાલે ઉત્તર આપ્યું.

“વાર, કબુલ; ધારો કે આપણું ગામ તેમ કરે, તો પછી તેની સાથે બીજાં ગામો વ્યવહાર રાખશે કે?” એક વણિકખંધુએ મુશ્કેલી દર્શાવી.

“આથિ’ક રીતે બધાં ગામો વ્યવહાર રાખશે.....”

“પણ સામાન્ય વ્યવહારનું શું? ખાસ કરીને ખેડી વ્યવહારનું? ગામની બધી વસ્તોના અહિંકાર નહિ થઈ જાય?” તે વણિકખંધુએ કહ્યું.

મણીલાલને જવાબ આપવાનું મન તો થઈ ગયું કે આપણે સાતિઅંધારણુ તોડી નાંખીને મહિમાહિમાંજ તે વ્યવહાર પણ પાડી લેવો; પણ તે ઉત્તર અપ્રસ્તુત લાગવાથી તે ખોલ્યો નહિ. તેને દેવજીભાઈનું કહેલું “સાંભળ્યું” અને સાચું લાગ્યું કે સાતિઅંધારણુ અને અસ્પૃશ્યતા જ્યારે નષ્ટ થશે ત્યારે ખેડ સાથેજ નષ્ટ થશે.

એ વિષય પર વળી કોઈ વાર ચર્ચા કરીશું કહી તેણે સભા વિસર્જન કરી.

મકરણ ૧૮ મું.

સત્યાગ્રહ.

અસ્પર્શતા દૂર કરવાનો ઠરાવ કરાવવામાં મણીલાલને પોતાનાં ગામમાં જેવી નિષ્ફળતા મળી તેવીજ નિષ્ફળતા તેને આસપાસનાં કેટલાંક ગામોમાં પણ મળી. અસ્પર્શતાનિવારણને લગતાં તેનાં જાપણો લોકો ખુશીથી સ્વીકારતા, સ્વીકારીને વખાણતા, પણ જ્યાં તે સંબંધી ઠરાવ રજુ થાય કે બધા એકસરખીજ મુશ્કેલી ખતાવે. ઠરાવ થાય અને તે અમલમાં નહિ મેલાય તેના કરતાં ઠરાવ ન જ થાય એ બેહેતર એટલું તો તે સમજી શકતો પણ પોતાને જે સત્ય લાગે તેને રૂઢીની બીકથી આચારમાં મેલતાં ડરે એવી પ્રકૃતિની કેટલીક વ્યક્તિઓ જોઈ તે નિરાશ થયો. પોતે પોતાના પ્રમાણિક વિચારને આચારમાં મેલવા તૈયાર હતો ત્યારે ખુદ અંત્યજે પણ તેને સાથ આપવા તૈયાર ન હોતા. જાંચ વર્ષોમાં તેની પ્રતિષ્ઠા વધવાને બદલે ઘટી, તેની ફજેતી થવા લાગી, અને તેની વિદ્યા વગોવાવા માંડી.

હવે તેને લાગવા માંડ્યું કે કંઈ વ્યવહાર કાપ ન થઈ શકે તો જાપણો ભરડ્યા કરવાનો પણ શો અર્થ? તેવામાં એક દિવસ રામ-ભાઈ પટેલ તેને મળવા આવ્યા અને પ્રચારકાય તો ચાલુજ રાખવું એવી સલાહ આપી. પોતાની સલાહની પૂર્તિમાં તે “નહિ કસ્માથુ કૃત કશ્ચિત્ દુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ” એ શ્લોક પઢ્યા એટલે મણી-લાલને સહજ હસવું આવ્યું.

“રામભાઈ, તમારી બધી વાતને અંતે એ શ્લોક તો બોલાવોજ જોઈએ, ખરું?”

“એ શ્લોકનો આશ્રય ન લેો તો તમે જરૂર નિરાશ અને નિષ્ક્રિય પણ થઇ જાઓ તો.”

એ અરસામાં દેશના મોટા ભાગમાં અને મણીલાલના જીલ્લામાં હિમ પડ્યું, સર્વ પાકતો નાશ થયો અને ખેડુતો આદિતમાં આવી પડ્યા. જનતા સમક્ષ ભયંકર દુષ્કાળ ડોળા ધુરકતો ઉભો થાય, જ્યારે મુખ્ય પ્રશ્ન તેઓના જીવનમરણનો બની રહે, ત્યાં પછી અન્ય વિષયનાં પ્રચારકાચ માટે અવકાશજ શેનો રહે ?

એ વખતે તેણે પોતાના પિતાના ગણોતિયાઓનું ગણોત માફ કરાવ્યું અને અપાવી શકાય તેવી બીજી મદદ પણ અપાવી. જીલ્લાનાં દુષ્કાળપીડિત માણસોનાં સંકટનિવારણ માટે મોટા શહેરોમાં અન્ન વસ્ત્ર અને નાણાં ઉધરાવવાનું કાર્ય શરૂ થયું તેમાં તે સ્વયંસેવક તરીકે જોડાયો અને દોઢ બે મહિને દુષ્કાળનું સંકટ જરા શમ્યું ત્યારે તે પાછો ઘેર આવીને જરા પગવાણીને બેઠો.

એવામાં (તા. ૨૯-૩-૨૯) રાષ્ટ્રસભાની પ્રધાનસમિતિએ અરપશ્યંતાનિવારક પેટાસમિતિ નીમી અને તેના સભાસદો તરીકે ચૂંટ સનાતની પં. મદનમોહન માલવીય અને અમુદ્ધ મારવાડી કામના અને ગાંધીજીના ભકત એવા શ્રી. જમનાલાલ બજાજને પસંદ કર્યાં. તે પછી થોડા દિવસમાં એટલે ચૈત્ર મહિનામાં એ બાબત ઉપર લોકમત ફળવવા પં. માલવીય મુખ્ય પદારી બે ત્રણેક બાપણો કરી દેશના અન્ય ભાગમાં સિધારી ગયા. ત્યાર પછી જે ત્રણ મહિને મુખ્યતા અંત્યજ બંધુઓએ દેવાલય પ્રવેશ માટે સત્યાગ્રહ કરવાનો પ્રસ્તાવ જાહેર કર્યો આ સત્યાગ્રહને અંગે શહેરના

લોકોની લાગણી સમજવાનો અવસર મળશે એમ ધારી મણીલાલ મુંબઈ આવવા તૈયાર થયો.

એ સમયે તેના પિતાએ તેનાં લમની વાત છેડી:

“મણીલાલ, આજ સુધી તો તું અભ્યાસ કરતો હતો એ બહાનું બતાવી અમે કન્યા દેવા આવનાર માણસોને પાછાં વાળતાં હતાં, પણ હવે તેં અભ્યાસ પૂરો કર્યો છે; એક વર્ષ તો ઘેર બેઠાં બેઠી ખાધું છે, હવે તારે કંઈ પણ ધંધે ધાપે કે નોકરી ચાકરીએ ઠોકાણે પડવું જોઈએ.”

“કન્યા દેવા આવનાર માણસોની વાત સાથે નોકરી ધંધાને શો સંબંધ છે?”

“એતો દુનિયાદારી રીતે એમજ બોલાય. ઠોકાણે પડવા માટે પરણવું એ આવશ્યક છે. નોકરી ચાકરીમાં ઠોકાણે પડ્યા હોય છતાં પરણ્યા ન હોય તે ઠોકાણે પડેલા કહેવાય નહિ.”

“વારૂ, એ તો જેવો તમારો ખ્યાલ...”

“પરમેશ્વરે આપણને શું ઓછું આપેલું છે કે...”

“એમ કહેને કે આપણે બીજાઓનું આટોપી લેવામાં શી મથા રાખી છે કે...”

“મને એ શબ્દોની મારામારી નહિ જોઈએ...”

“ત્યારે સ્પષ્ટજ કહી દોને કે...”

“સ્પષ્ટજ છે કેની તો? આ ચોમાસું પૂરું થાય તેટલામાં કન્યા પસંદ કરવામાં આવશે અને આવતા શિયાળામાં લમ લેવાં પડશે.”

“એટલી બધી ઉતાવળ શી છે ? પિતાજી, મારી વય કંઈ વીતી જતી નથી.”

“તારી નહિ તો અમારી તો વીતી જવા આવી છે ને ? ઘેર કામ દિવસ શુભ અવસર નહિ તો પછી જીવતરનું સાચુંકય પણ શું ?”

“તમારે જીવતાંજીવત ધરમાં હરતી ફરતી વહુ જોવી છે...”,

“હા,...અમારી પસંદ કરેલી...”

“પિતાજી, આ સંવત ૧૯૮૫ ચાલે છે.....”

“હા, અને ૧૯૮૬ માં લગ્ન થશે...”

“હું તે નથી ગણતો. તમે જાણે હમણું સંવત ૧૯૫૦ ચાલતો હોય તેવી રીતે જોલો છો...”

“એટલે ?”

“એટલે એમ કે વર્તમાન સમયથી તમે અજાણ્યા છો...”

“તમે જીવાનિયાઓ જેટલું લગ્યા નહિ હોષએ, એટલોજ ફરને ?...”

“પણ એ બહુ મોટો ફેર છે.”

“તેથી શું થયું ?”

“તેથી એમજ કે તમે શરૂઆતમાં જે વાત કરી તેને તથા તે સંબંધી વિચારને છોડો...”

“અને ?”

“અને કંઈ નહિ; ખોટી અહંતા અને મમતા છોડી સુખેથી શિવ શિવ બન્યા કરો.”

“તારું લગ્ન થયા પછી નેમ કરીશ.”

“ત્યાર પછી વળી માયાનાં બીજાં લક્ષણં વળગશે. અત્યારથીજ જરા પ્રભુમાં ધ્યાન પરોવોને.”

“પણ.....”

“પણ ને બધું કંઈ નહિ; પરંતુનારાં પરણી લેશે પોતાની મેળે. વૃદ્ધાવસ્થામાં તમારે એ ઉપાધિ શું કરવા જોઈએ?”

“ભાઈ, તને કંઈ વૈરાગ્ય આવ્યો છે?” વજ્રયા દેસણુ થોડી વારથી વાત સાંભળતી હતી, તે બોલી.

“ના રે ના. પણ વરસવંટોળ પછી તમે જે કામ કરવાનાં હો તેની અત્યારથી ચિંતા શી?” મણીલાલે જવાબ આપ્યો.

“પ્રવાસ કરી આવ્યા પછી લાયકીથી વાત કરતાં તો શીખ્યો.” મણીલાલના ત્યાંથી જતા રહ્યા પછી જીવણજીએ પત્નીને કહ્યું.

“ધડાય એટલે બધા રીઠા થાય.” વજ્રયા દેસણુ કહેવત ઉચ્ચારી.

બીજે દિવસે મણીલાલ મુંબઈ આવ્યો.

મુંબઈમાં અંત્યજ્ઞેનો મંદિર પ્રવેશનો સત્યાગ્રહ નિષ્ફળ નીવડ્યો. સત્યાગ્રહના ઠરાવની જાહેરાતે જે સનસનાટી ફેલાવી હતી તેવી સનસનાટી ખુદ સત્યાગ્રહથી થઈ શકી નહિ. એએક દેવાલયો આગળ, કહેવાતા ધર્મચૂસ્ત સનાતનીઓ અત્યંત બંધુઓને મારવા દોડ્યા; બધાં મંદિરોને બારણે ડાંઙ સાથે વધારાના લેખાઓ બેસાડવામાં આવ્યા; ધણાં દેવસ્થાનોને દરવાજો પાટિયાં લાગ્યાં: “માત્ર ઉંચ

પણુના હિંદુઓ માટે.” “અંત્યજો માટે આ દેવાલય નથી.” વિગેરે વિગેરે. ધણાખરા પૂજસ્થાનો ખાનગી માલીકીનાં અથવા તો “ટ્રસ્ટ” નાં નીકળ્યાં. તેઓએ પાટિયાં લગાડ્યાં કે “કબજા પ્રવેશ કરનાર સામે કામ ચલાવવામાં આવશે.” સનાતની રાજદ્વારી પુરુષોએ અંત્યજો માટે લાગણી (!) દર્શાવવા તેઓને જીદાં મંદિરો બાંધી આપવા માટે નાણાં ઉધરાવવા માંડ્યાં અને એકાદ જાહેર પુરુષે રાજદ્વારી બાબતોમાં પોતાનું વચસ્વ રહેવા દેવા માટે વતંમાન પત્રોમાં મત જાહેર કરવા મહેરબાની કરી કે “હવે અસ્પર્શતાની વાત પંદર વીસ વર્ષનીજ રહેશે.” પરંતુ કેળવાયેલાઓની કે કોઇની પણ એકે ટોળી એવી ન નીકળી કે જે અંત્યજ સત્યાગ્રહીઓનું નેતૃત્વ લે અને કોઇ પણ જોગે તેમને દેવાલયમાં દાખલ કરાવે !

આ બધા બનાવો થોડા દિવસમાં ચલચિત્રવત્ પસાર થઇ ગયા, અને મુંબઇની પ્રજાનું દશ્ય હંમેશાં હોય તેવું સાધારણ થઇ ગયું.

અંત્યજો માટે અલગ દેવાલયો બંધાવી આપવાની સૂચના કરનારાઓ પ્રત્યે મણીલાલને તિરસ્કાર ઉપજ્યો. “અલગ દેવાલયો બાંધીને શું અસ્પર્શતાને યાવચ્યંદ્રદિવાકરૈ કાયમ કરવી છે ?” પોતાના મનમાં તે તેઓની સાથે લડવા લાગ્યો; “અને ધાર્મિક સ્થળોમાં પ્રવેશ કરવાના હક તે વળી અનામત રાખવા કેવા ? શું મંદિરો કંઇ બળરૂ વસ્તુ છે ?” પ્રશ્ન ઉઠતાની સાથે તેને ઇસા પયગમ્બરનું કથન સાંભળ્યું : “મારા પિતાનાં ધરને તમે બળરૂ બનાવી મેલ્યું છે !” પણ ફારડો લઇને બધા બળરૂઓને હાંકી શી

રીતે કહાય ? તેને સ્વામી દયાનંદની ઉઝ પ્રવૃત્તિઓનું સ્મરણ થયું. પોતાની અશક્તિનું જ્ઞાન થયું અને તેના મુખમાંથી ઉદ્ગાર નિસરી પડ્યો, “હે પ્રભો ! તું આ દેશમાં વધુ દયાનંદો ક્યારે સરળવશે ?”

સ્વામી દયાનંદનું સ્મરણ થતાં તેના મનમાં બીજા તરંગ આવ્યો. “અંત્યજ્ઞે શા માટે આયસમાજમાં ન જોડાય ? ત્યાં તેઓને મંદિરમાં પેસતાં કોઈ અટકાવતું નથી. તેઓની સાથે બેસવાની કોઈને છીટ નથી. આયસમાજીઓ બાંકુ ગણીને તેમને ખુશીથી પાસે બેસાડે છે. તો પછી સનાતનીઓના દેવાલયોની તેઓએ પરવા શું કરવા રાખવી ? આયસમાજનાં મન્તવ્યો ઉંચા છે; રૂઢીઓ ખુદ્દિપુરઃસર છે; બે હજાર વર્ષથી જૈનોએ દાખલ કરેલું મૂર્તિ પૂજનું વૃત્ત કે જેનું તે વખતના બ્રાહ્મણોએ અંધ અનુકરણ કરી આયસ તત્વજ્ઞાન ઉપર કાળો પડદો નાંખ્યો હતો તે પડદો ચીરવા વિચારવંત હિંદુઓ જ્યારે મહા મહેનત કરી રહ્યા છે ત્યારે અંત્યજ્ઞવંધુઓ તે પડદો પડેલો રહેવા દેવામાં જાણે મદદ આપે છે !”

“ધારો કે અસ્પૃશ્યતાનિવારણનો બાહ્ય દેખાવ થયેલો જોવા માટે તેઓ મંદિરોમાં જવા ચાહે,” તેના વિચાર આગળ વધ્યા, “તો તેવો દેખાવ તો આયસમાજનાં મંદિરોમાં જવાથી પણ થઈ શકશે. વધુમાં, ત્યાં ક્ષિપ્ત પુરૂષોના સમાગમનો તેમજ વિદ્વાતબર્યા પ્રવચનો સાંભળવાનો લાભ થાય તેમ છે. સનાતનીઓના દેવાલયોમાં જઈ શું તેઓ પુરાણોનાં ગપાટા સાંભળી અને વિલાસી મહારાજોના ચરણ સ્પર્શીને કૃતકૃત્ય થવા ઇચ્છે છે ?”

આવા વિચારો કરતો એક દિવસ તે કાલ્યાદેવી રસ્તેથી પસાર થતો હતો તેવામાં તેણે પોતાના અધ્યાપક શ્રી. ભોજવાણીને એક

પુસ્તક બંડારમાં ઉભેલા જોયા. તેણે બંડારમાં જઈ તેમને નમસ્કાર કર્યા. અધ્યાપક ભોજવાણી થોડાંક પુસ્તક ખરીદીને જવા નીકળ્યા, તેમણે મણીલાલને પણ સાથે લીધો.

“સાહેબ, વિદ્યાપીઠમાંથી જે સંસ્કાર લખેને બહાર પડ્યા તેનો વ્યવહાર જગતમાં મેળ બેસતો નથી...” રસ્તે ચાલતાં તેણે ફરિયાદ કરી.

“ભવિષ્યની પ્રગ્નનો મેળ બેસી શકે એ હેતુ ધ્યાનમાં રાખી, તમારાથી થાય તેટલું કરી છુટો.” સિમત સાથે એટલું બોલી અધ્યાપક દ્રોમમાં ચઢી બેઠો.

મણીલાલે તેમની સાથે ન જતાં કાટ તરફનો રસ્તો લીધો, તેવામાં તેની પાસેથી પસાર થતી એક વિક્ટોરિયામાંથી તેણે પોતાનો પરિચિત અવાજ સાંભળ્યો:

“પિતાજી, જાણે મણીલાલ જેવું પેલું કોઈ જન્મ છે.”

મણીલાલે ખંચાઈને પાછળ જોયું તો તેણે દેવજીભાઈને વિક્ટોરિયામાંથી ડોકું બહાર કાઢીને જોતા જોયા. ગાડી ઉભી રહી. તે ગાડી પાસે ગયો અને દેવજીભાઈ સાથે ઉમળકાથી હસ્તધૂનન કરીધું.

“તમે તો બહારગામ જવાનું લખ્યું હતું ને?” લીનાએ પૂછ્યું.

“મારાં ગામથી તો બહારજ આવ્યો છું ને.” મણીલાલે ઉત્તર આપ્યું.

“મુંબઈ ક્યારના આવ્યા છો ? તમને મળવા.....” લીના વાક્ય પૂરું કરી શકી નહિ.

“લજ્જા દિવસથી આવ્યો છું...”

“ત્યારે અમને મળવા તો ન આવ્યા...”

“વાર, સાંજે આવીશ.”

ગાડી હંકરાઈ ગઈ.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

હકની મારામારી.

કાટમાં સોલિસિટરોની ઓફિસમાં કામ કરતા પોતાના બે ત્રણેક મિત્રોને બપોરની રજામાં મળી આવીને મણીલાલ સેન્ડહર્ટ રોક ઉપર આવેલાં એક મકાનમાં રહેતા પોતાના ફાઇઆત ભાઈ મોહનલાલને ત્યાં ગયો. મોહનલાલ સરકારના આવકવેરાઉધરાત ખાતામાં નોકર હતા. થોડા વખતથી તેમની ઉત્તર વિભાગમાંથી મુંબઈમાં બદલી થઈ હતી. તેના ઓરડાના બારણાં અંદરથી બંધ જોઈ મણીલાલે આંગળી વડે બે ત્રણ ટકોરા કર્યા એટલે તરતજ તે ઉઘડ્યાં અને બારણાં ઉઘાડી બાહુએ ઉભી રહેલી દુર્ગા ઉપર તેની નજર પડી. “આ લોકો અહિં રહેવા આવ્યાં છે કે શું?” એમ પણ વાર લાગે ન લાગે તેટલાંમાં લખતાં લખતાં મેજ પરથી પીઠ ફેરવીને તેને આવકાર આપવા ઉભાં થતાં પોતાનાં મંછાલાભીને તેણે જોયાં. એજ વખતે સામી બાહુની બારીએથી પવનની હલર આવી અને મેજ ઉપરનાં કાગળીયાં ઉડીને ઓરડામાં જ્યાં ત્યાં પડ્યાં. મંછાલાભી તથા દુર્ગાને તે વણી આપવામાં સહાય કરતાં બે ત્રણેક કાગળો પરનાં લખાણ પર દષ્ટિ પડતાં તેણે પૂછ્યું:

“આ શું લખી રહ્યાં છે? ભાભી.”

“અંબોના હક વિષે એક નિબંધ છે.” મંછાએ ઉત્તર આપ્યું.

“પણ લેખિકાનું નામ તો સૌ. મંજુલા લખ્યું છે.”

“તે માઈજ નામ છે. બહારગામમાં હું મંજુલાને નામે ઓળખાઉં છું.”

“ત્યારે અહિં તમને મારે મંછાબાબીને બદલે મંજુલાબાબી કહીને બોલાવવા ?”

પ્રશ્ન સાંભળી દુર્ગાથી હસી પડાયું.

“જુનું નામ જાણતા હોય તેઓને તે વાપરવાની છુટ છે.” મંછાએ જરા પણ સંકોચાયા વગર જવાબ આપ્યો.

“ઝીઝોના હકમાં પહેલો હક તમે કયો મૂક્યો છે ? નામ બદલવાનો ?” મણીલાલે કહ્યું.

“હકોની યાદીમાં એ હક છે ખરે; પણ તેને પહેલો મૂક્યો નથી.”

“એ નિબંધ કયા જાપામાં પ્રગટ કરાવવાનાં છે ? હિંદુસ્થાનમાં ?”

“ના, ના, એ તો ગુણસુંદરી માસિક માટે લખ્યો છે.”

“વાર, જ્યારે પ્રગટ થશે ત્યારે વાંચી લખશું, બોલો, બધાંની તખીયત કેમ છે ? બાઇને મુબ્બતનાં પાણી માફક આવે છે ?”

“હા, સૌ સારી પેઠે છીએ ત્યારે તો લેખો લખવાની કુરસદ મળે છે. મામાજી, મામીજી બધાં સારાં છે ?”

“હા, સારાં છે. છોકરાં નિશ્ચયે ગયાં છે ?”

“છોકરાંને સાથે રાખ્યાં નથી, રમેશ અને બટુક ગામ તમારા પુઆજી સાથે છે અને લક્ષી તથા કમળી મારા બાપને ત્યાં છે.”

“છોકરાઓ બાપના અને છોકરીઓ માની, એવી કંઈ વહેંચણું કરી છે શું ?”

દુર્ગા વળી પાછી હસી પડી, પણ મંછાએ મેષડક જવાબ આપ્યો:
 “વડીલો જીવતા હોય અને બેઠાં બેઠાં ખાતાં હોય તો બાળકો
 હિંદુવાનું કામ તેઓને સોંપવું જ જોઈએ.”

“અને વડીલો ન હોય તો ?”

“તો વળી તેનો જીદો રસ્તો. આ લેખમાં અમે તે જણાવ્યો છે.”

“તમે એટલે તમે એકલાંએ કે ?...”

“નહિ, આ લેખ તૈયાર કરવામાં દુર્ગા બેનની પણ મદદ છે ને.”
 દુર્ગા સહેજ સરમાઈ.

“બોલો તમે ચાહ પીણા કે કાશી ?” મંછાએ દિયરની સરભરા
 પર ધ્યાન આપ્યું.

“બેમાથી એકે નહિ, સરભરા કરવી હોય તો દૂધ મંગાવો
 અથવા દહિં લાવો અથવા છાશ આપો...”

“છેક ગામડિયા રહી ગયા. વિદ્યાપીઠે તમને શિષ્ટાચારે શીખવ્યા
 છે કે નહિ ?”

“કંઈ શીખવ્યું નથી...”

“લો, ત્યારે બેઠા બેઠા આ નિયંધ વાંચી કાઢો; એટલામાં
 અમે ટિફિનનું કંઈ કરીએ.”

મંછાની નિયંધ વંચાવવાની આતુરતા મણીલાલ કળી ગયો. તેણે
 તે વાંચવા લીધો.

થોડીવાર પછી મંછા અને દુર્ગા લાકુ, ચેરડો અને દૂધના
 પાલા લઈને આવ્યાં, અને ત્રિપાય પર તે બધું ગોઠવી તેની આસ-
 પાસ ખુરશીઓ પર બેસી આરામવા લાગ્યાં.

“કેમ, નિબંધ કેવો લખાયો છે ?” મંછાએ પૂછ્યું.

“નિબંધમાં બે વસ્તુ તો મેં ધારેલી હતી તેજ નીકળી ..”

“કયી ?”

“યત્ર નાયસ્તુ પૂજ્યન્તે...અને, કહે નેપોલીયન દેશને...એ અવતરણો તો સ્ત્રીઓને લગતા બધા લેખોમાં આવેજ...”

મંછાનું મુખ સહેજ ચોંભિલું પડી ગયું અને દુર્ગાએ આંખ નીચે ઢાળી રિમત કયું.

“બાકીનું ધણુંખરું તમારું મૌલિક અથવા નવિન લાગે છે.” મધીલાલે કહ્યું.

“નિબંધ એકંદરે ઠીક છે કેની ? વાંચીને કાઠ હસે તો નહિ ને ?”

“હસનારાઓને તમે ક્યાં જોવા જવાનાં છો.”

“હકો બરાબર દર્શાવ્યા છે ને ?”

“તે તો તમને જે જોઈતા હોય તે તમે જાણો.”

“પણ ધારો કે કાલે ઉઠીને તમે પરણવા તૈયાર થાઓ અને તમને પરણનારી કન્યા આમાં લખ્યા પ્રમાણે માગણી કરે તો તમે તે કયુલ રાખો કે નહિ ?”

પ્રશ્ન સાંભળી દુર્ગાને દૂધ પીતાં પીનાં અસુતર જતું બચી ગયું.

“મોહનભાઈ પાસે તમે કેટલી માગણી કયુલ કરાવી છે ? દાખલા તરીકે પરણતાં પહેલાં તમે તેમની પાસે ડાકટરનું સર્ટિફિકેટ માંગેલું ?”
“ને તરત માઆપથી જીદ રખાવેલા ? પૈતૃક સંપત્તિનો હિરસો

લપ્પ લીધેલો? તેમનો વીમો ઉતરાવેલો? અને આ શું લપ્પ્યુ છે?... ..”

મંછા જવાબ આપ્યા વગર બેસી રહી. મણીલાલે નિબંધમાંથી વાંચ્યું:

“પત્ની કંઈ વગર પગારની ભઠ્ઠિયાંરણુ નથી. રોજને રોજ વખતસર રસોઈ કરી જમાડવાનું તેનાથી ન બને. પુરૂષો લપ્પવા વાંચવામાં અને ફરવા હરવામાં જેટલો વખત ગાળે તેટલોજ વખત ગાળવાનો સ્ત્રીઓને પણ હક છે....સ્ત્રી અને પુરૂષ બંનેને કામ કરવું પડતું હોય તો ઘરકામ માટે તેઓએ નિયમિત વારા બાંધવા ...” જરા હસીને મણીલાલે આગળ વાંચ્યું; “સ્ત્રીને જે ગૃહવ્યવસ્થા સોંપવામાં આવે અને પુરૂષ એકલો કમાતો હોય તો પોતાની કમાણીમાંની એક પાંચ પણ સ્ત્રીની પરવાનગી વગર તેણે ખર્ચવી નહિ...કોઈ પણ સંજોગમાં સ્ત્રીનું તે અપમાન કરી શકે નહિ, સ્ત્રી ઉપર હાથ ઉપાડી શકે નહિ, તેને ત્યજી શકે નહિ,... પરપુર પહેલાં દરેક કુમાર તથા કુમારિકાએ જાતિયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યાનું પ્રમાણપત્ર અરસપરસ બતાવવું...” મણીલાલે ટીકા કરી: “આને સ્ત્રીઓના હક સાથે શો સંબંધ?...વાર” નિબંધ બંધ કરીને ઉંચો મેલતાં તેણે પૂછ્યું: “સ્ત્રીઓને માથે કંઈ ફરજ નાંખી છે કે એકલા હકોજ માગે છે?”

“હકો માગીએ છીએ શું? તે મેળવીશુંજ.” મંછાભાભીએ ભો. મા. તિલકતા જેવા જુરસાથી બોલતાં કહ્યું, “અને ફરજો જેટલી પુરૂષની તેટલીજ અમારી, જે કે શારીરિક રચના પ્રમાણે તો અમારે એક પણ ફરજ માથે લેવી જોઈતી નથી ..”

“ભાભી, હું તો હક અને ફરજની તમારી તકરારમાં કંઈ સમજી શકતો નથી...”

“એમના કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ પણ સંજોગમાં એમને પુરુષનું સ્ત્રી ઉપર પ્રભુત્વ જોઈએ નહિ...” દુર્ગા સમજીતિ આપવાની રીતે કહેવા લાગી.

“તો સ્ત્રીએ પરણવું જ નહિ કે કોઈ પ્રભુ થતો ન નીકળે...” મણીલાલ વચ્ચે બોલ્યો.

“તેમાં શું વળ્યું ? મંછાએન તો દરેક સ્ત્રી પરણીને પત્ની નહિ પણ સ્વામિની અને એમ છ્વંછે છે...સ્ત્રી કોઈ પણ જાતની ફરજ માથે લે કે ન લે, બળવે કે ન બળવે તો પણ તેનાં સ્ત્રીત્વનાં કારણથી અને તેનાં અજાણપણીનો જરા પણ લાભ લીધા વગર જગતના તમામ પુરુષોએ તેની સેવામાં શિર ઝુકાવવાની ફરજ સમજવી જોઈએ અને તેવી સેવા મેળવવાનો સ્ત્રીને કુદરતી હક છે એવો સિદ્ધાંત જગતમાન્ય થવો જોઈએ...” દુર્ગાએ વધુ વિવરણ કયું,

“ચાલો હવે એ ચર્ચા જવા દો. હું તમારી પ્રવૃત્તિને અભિનંદન આપું છું અને તેની સફળતા ઇચ્છું છું.” કહી મણીલાલે ટુંકે પતાવ્યું.

એવામાં નીચે રસ્તાપર મોટરનું બુંગળું વાગ્યું અને એક માણસ દુર્ગાને તેડવા આવ્યો.

“ચાલોને, તમે પણ સાથે; કાકાજી મોટરમાં હશે.....” દુર્ગાએ મણીલાલને આમંત્રણ આપ્યું.

મણીલાલ દુર્ગા સાથે નીચે ગયો અને કસ્યાણુજીને વંદન કર્યું. કસ્યાણુજીએ તેને ક્યારે આવ્યા, કેટલું રહેવાના, ક્યારે જવાના, તેના માતપિતાની તબિયત કેમ છે વિગેરે પૂછ્યું અને પોતાની સાથે તેડી જવા આગ્રહ કર્યો, પણ બીજો સ્થળે જવાનું અગાઉથી નક્કી કરેલું જણાવી તેમની સાથે જવા મણીલાલે ના પાડી એટલે તેઓ ગયા.

પછી મણીલાલે ઉપર જઈ મંછાને કહ્યું:

“ભાભી, નિબંધ લખવાના તમે આ શા ઢોંગ લઈ બેઠાં છો?”

“કેમ? તમે પુરૂષો લખો તો અમે ન લખીએ?”

“લખ્યાં, લખ્યાં તમે; ઉઠાં સુધી બણીને આવ્યાં છો તે મને ખબર ન હોય તે.”

“હું જાણતીજ હતી કે લખવાનો જશ્ન તમે મને નથી આપવાના. તમે દુર્ગાને ઓળખો છો?”

“હા.”

“એ તમારી બવિખ્યની સ્વામિની થવાની છે તે જાણો છો?”

“ના.”

“એના પિતાને મામાજી સાથે કંઈ વાતચિત થઈ ગયેલી છે...”

“એ...મ?”

“તેથી અમે અહિં રહેવા આવ્યાં, ત્યારથી મારી સાથે એણે બહેનપણું બાંધ્યાં છે.”

“હા...”

“અને થોડા દિવસ ઉપર તમે રમેશના બાપુજીને કહ્યું હતો કે તમે કોઈવાર અહિં આવશો...”

“હા, મને રસ્તામાં એકવાર મળી ગયા હતા ત્યારે કહેલું...”

“તેથી દુર્ગા થોડા દિવસથી કાલેજથી છુટે છે તેવી અહિં આવે છે...”

“શું કરવા?”

“તે હું શું જાણું? તમે બોલાવી હશે...”

“અરે! ગાંડાં થયાં છો? મારાથી પારકી છોકરીને પારકે ઘેર બોલાવાય?”

“કેમ નહિ? પ્રેમ હોય તો...”

મણીલાલ ચુપ રહ્યો.

“દુર્ગા સાથે એકાંતમાં વાત કરવા માગતા હો તો તેને તમે કહો ત્યારે બોલાવું...” મંછાએ સૂચવ્યું.

“ના, ના, ના. તેવું કંઈ કરતાં નહિ.” મણીલાલ બોલી ઉઠ્યો.

“પરજીવાનો વિચારજ હોય તો નકામા શરમાયા જ્ઞાના કરો...”

“વાર, તમારે જે કહેવું હોય તે એક સામટું કહી દો. થોડી વાર બેઠો છું.”

“કહેવાનું શું છે? દુર્ગા સુંદર છે તે જોવાની આંખ તો તમનેય છે. ચાલાકીની પરીક્ષા કરવી હોય તો વાતચિત કરી જુઓ. સમજશક્તિ જાણવી હોય તો ગુણસુંદરીના આ અંકો વાંચવા લખ જાઓ.....”

“વકિલાત તો મઝેની આવડે છે!...ચાલો, બેસો. હવે હું
જમણ.” કહી મણીલાલ જવા ઉઠ્યો.

“ડાયરી હોય તો નોંધી લો. આવતે રવિવારે અમારી લમ
તીયિ છે...”

“લમતીયિ?... ”

“હા, હા, લમતીયિ. અમે વપંગાઠ ઉજવીએ છીએ અને
લમતીયિ પણ ઉજવીએ છીએ.”

“એમ; શું નોંધું? મંછાભાભીની લમતીયિ; તમારાં એક-
લાનીજ ને?... ”

“શબ્દકોષમાં લમતી વ્યાખ્યા જોઈને આવજો. વખતસર આવી
રહેજો; બૂલી જવાનું બહાનું ચાલશે નહિ...”

“હ... ” કહેતો તે વિદાય થયો.

ત્યાર પછી તે દેવજીભાઈને ત્યાં ગયો. દરવાજામાંથી હાખલ
થતાં જે ખંડમાં જવાય ત્યાં લીના પુરશી નાંખીને એકલી
ઘેઠેલી હતી. મણીલાલને જોઈ તે ખીજી પુરશી લઈ આવી અને
તેને પોતાની પાસે બેસાડ્યો. અંદરના ખંડમાં કંઈ મસલેહત ચાલતી
હોય તેવું તેને લાગ્યું. તેણે પૂછ્યું:

“અંદર શાની ચર્ચા ચાલી રહી છે?”

“જરા કાન દઈને સાંભળોને. બધું જણાઈ જશે.”

પ્રકરણ ૨૦ મું.

વિષમતાનુ ઝેર.

મુંબઈમાં મંદિરપ્રવેશનો સત્યાગ્રહ નિષ્ફળ નીવડ્યાથી અંત્યજ અંધુઓ નિરાશ થઈ ગયા નહોતા. તેઓના કેટલાક આગેવાનોએ પુને જઈ ત્યાં પાવંતીના દેવાલયમાં સત્યાગ્રહ કરાવવા માંડ્યો; પાછળથી કેટલાકોએ નાસિક જઈને ત્યાં ઝુંબેશ ઉપાડી; વર્ધા, નાગપુર, સતારા તેમજ બીજાં કેટલાંક શહેરોમાં દેવસ્થાનોમાં દાખલ થવાનો હક તેઓએ મેળવ્યો અને કેટલાંક સ્થળોએ ઉદ્ધારતાથી તેઓને તે હક આપવામાં આવ્યો. વતંમાનપત્રો દ્વારા લોકમત ફળવવાનું કામ તો ગાંધીજીએ શરૂ કરેલું તે ચાલુજ હતું તો પણ એ વર્ગના કેટલાક યુવાનો ઠેર ઠેર સક્રિય દિલચાલ ઉપાડવાના અને તેને હંમેશ માટે ચાલુ રાખવાના ઉપાયો શોધવાના પ્રયત્ન કરતા હતા.

મણીલાલ તે દિવસે સાંજે દેવજીભાઈને ઘેર ગયો ત્યારે દક્ષિત વર્ગના ચાર પાંચ યુવકો તેમની સાથે એ વિષયની મંત્રણા કરતા હતા.

“જો મંત્રણા ખાનગી હોય તો હું અહિં બેસીને સાંભળવા માગતો નથી.” મણીલાલે લીનાને કહ્યું.

“તમે આવો તો અહિં બેસાડવા પિતાજીએ મને રજા આપી મૂકી છે.” લીનાએ જણાવ્યું.

“આપણાં બાળકોને પોતાની શાળામાં પણ ન બેસવા દે ? એ હિંદુઓ સમજે છે શું ?” અંદરના ખંડમાં બોલાયું.

“કેટલાંક ગામોની મને તો એવી ખબર મળી છે કે શાળાના વડાશિક્ષક, પટેલ તેમજ તલાટી અંત્યજ બાળકોને સરકારી ફરમાન

અનુસાર શાળામાં બેસાડવા લાગ્યા ત્યારે આપણા શાલિયંદુઓએ બાળકોને શાળામાં મોકલવા ના પાડી.” દેવજીભાઈએ કહ્યું.

“કારણ?”

“કોઈ વિદ્યાર્થીઓએ એવી અફવા ઉપાડી કે ઉંચ વયના હિંદુઓમાં કન્યાનો તોટો છે એટલે કન્યા મેળવવા તેઓ આપણી અસ્પર્શતા દૂર કરવા તૈયાર થયા છે...” દેવજીભાઈએ ઉત્તર આપ્યું; “રાષ્ટ્રવાદીઓ સામે પણ એવા આક્ષેપ થયા છે તો.”

“અફવા સાચી હોય તો વિચાર કરવા જેવું તો ખરું.” એક યુવક બોલ્યો.

“શું વિચાર કરવા જેવું? તમે અસ્પર્શતા દૂર કરાવવા સક્રિય ઉપાય તો શોધી રહ્યા છો...” દેવજીભાઈએ કટાક્ષમાં કહ્યું.

“હા, તેથી શું તેઓને કન્યા આપી દેશો?” બીજા યુવકનો અવાજ જણાયો.

“તમે એમ માનો છો કે હમણાંનો હિંદુ સમાજ તમે કન્યા આપવા જાઓ તો પણ સ્વીકારે તેવો છે?” દેવજીભાઈએ દલીલ રજુ કરી.

“કોઈ કોઈ કન્યા સ્વીકારનારા નીકળે પણ ખરા.” પહેલા યુવકે કહ્યું.

“તેથી શું દલિત વર્ગમાં કન્યાનો તોટો પડી જશે અથવા અંત્યજ કુમારો કુંવારા રહી જશે?” દેવજી ભાઈએ દલીલ આગળ વધારી, “સ્પર્શ વર્ણના હિંદુઓ મોટી સંખ્યામાં આપણી કન્યાઓ પરણી જાય તો તમે એમ માનો છો કે તે પછી અસ્પર્શતા રહેશે?”

“એટલે શું સ્પર્શ થતા આપણે દીકરીઓ દહ દેવી ?” એક યુવકે જરા તપીને કહ્યું.

“સ્પર્શ થયા પછી તમને કન્યાઓ નહિ મળશે?” દેવજીભાઈએ કહ્યું.

“તે લોકો આપણને ન આપે.” યુવકોના પક્ષે તરફથી એક જણ બોલ્યું.

“તમે મોટી દિલચાલ ઉપાડવાની વાતો કરો છો અને વિચાર સંકુચિત રાખો તે કેમ ચાલશે ?” દેવજીભાઈએ કહ્યું; “જો સમાજમાં ઉંચનીચનો ભેદ કાયમ રહેશે તો તો કેમેકરી અસ્પર્શ-તાનું નિવારણ થશે નહિ; જ્ઞાતિમાં જકડાયેલા રહેવાથી ઉંચ વર્ણના આપણા હિતેચ્છુઓથી પણ આપણું હિત થત શકતું નથી.”

“જ્ઞાતિ અવિચ્છિન્ન રહે અને આપણે સ્પર્શ થઈએ તે બનવા જોગ છે કે નહિ ?” યુવકપક્ષે પૂછાયું.

“આપણે સ્પર્શ થઈશું ત્યારે હિંદુઓમાં જ્ઞાતિઅંધારણ નહિ રહે અને હિંદુઓમાં જ્ઞાતિઅંધારણ રહેશે ત્યાં સુધી આપણે સ્પર્શ થઈશું નહિ.” દેવજીભાઈએ સમજાવ્યું.

“એટલે ?”

“આપણને સ્પર્શ ગણવા પડેલાં હિંદુઓમાં માનસ વિશાળ થવું જોઈશે અને વિશાળ માનસ થતાં તેઓ પોતામાં જ્ઞાતિભેદ રાખી શકશે નહિ. તે કારણથી સ્પર્શ થઈએ ત્યારે આપણને તેઓમાં મળી જવું પડશે.....”

“હમણાં ઉંચ વણુના હિંદુઓ જેમ પોતાની સાથે હલકી વણુના હિંદુઓને, કોળી, કુબળા, વિગેરેને વસવા દે છે તેમ આપણને હલકી સાતિ ગણીને પણ સાથે વસવા નહિ દઈ શકે?”

“હું નથી ધારતો કે તેમ થાય. ધારો કે તેવી યોજના લાવવામાં આવે તો તેમાં આપણને ઉંચવણી કરતાં અભણ નીચવણીનોજ ભાર વિરોધ સહન કરવો પડે.”

“ત્યારે આપણે સક્રિય પગલાં શાં ભરવાં? તે ખતાવો ને. અમા-
ઉથી જાહેર કર્યા વગર આપણે ટોળાંખંધ દેવળોમાં ધુસી જમએ?”

“તે સત્યાગ્રહ નહિ કહેવાય. તેમ કરવામાં આપણો ભક્તિભાવ પણ શો? તેમ કરવાથી તો મારામારી થશે.”

“જે દેવળોમાં આપણને પેસવા દેવામાં નહિ આવે તેમાં વળી દેવ કેવા?” એક યુવક બોલ્યો.

“આખાદ મારોજ વિચાર.” મણીલાલે લીનાને કહ્યું.

“માટે તદ્દન શાંતિપૂર્વક સત્યાગ્રહજ કર્યા કરવો. મારામારી કરીને ધુસવા કરતાં દેવળના દરવાજા આગળ ટોળાંખંધ બેસીને બાંધણ કરવી સારી.” દેવજીભાઈએ સૂચવ્યું.

“તળાવ કુવા વાપરવાનો શો પ્રયત્ન કરવો?” સામા પક્ષ તરફથી પૂછાયું.

“ત્યાં પણ દેવળની માફકજ સત્યાગ્રહ કરવો. અસગ કુવા ખંધાવી આપવામાં આવે તો પણ જાહેર કુવા તળાવ વાપરવાનો હક તો મેળવવોજ.”

“એટલે કે સત્યાગ્રહ માટે કેટલાંક માણસોએ જૂપે કે તરસે મરી જવા તૈયાર થવું...”

‘ભોગ લીધા વગર અસ્પર્શ્યતા ટળે એમ મને તો નથી દેખાતું.”

“આપણે એ લોકોની સ્વરાજ્યની લડતમાં આડે આવીએ તો ?”

“તો સ્વરાજ્ય મળતાં જોટલું મોડું થશે તેટલું મોડું આપણી અસ્પર્શ્યતા દૂર થવામાં પણ થશે.”

“પણ ધારો કે બ્રિટિશ સરકાર એ લોકોને સ્વરાજ્ય આપી દે તો...”

“એવું જોડું હું ધારતો નથી તો. દેશનું એકે એક માણસ જાગૃત થશે અને કંઈ કરી બતાવશે ત્યારેજ સ્વરાજ્ય મળશે. બ્રિટિશ સરકાર કે કોઈ પણ સરકાર એમને એમ આપી દે નહિ.”

“ધારો કે તમે કહો તેમ થાય અને એ લોકો સ્વરાજ્ય મેળવે છતાં અસ્પર્શ્યતા ન ટાળે તો ?”

“જો માણસમાં રાષ્ટ્રિય ચેતના આવશે તે અસ્પર્શ્યતાને માનશે પણ નહિ. અને રાખશે પણ નહિ. લોકજાગૃતિમાં આપણું કદ્યાણ સમાયેલું છે.”

“તે બધી પ્રજામાં જાગૃતિ આવતાં તો કદાચ જમાનાઓ જોઈએ...”

“હવે જમાનાઓ જોઈવાના નથી. એકવાર એક વિચાર પ્રગટ થયો, પ્રવૃદ્ધ થયો અને પુખ્ત થયો કે તે મોડો વહેણો આચારમાં મૂકવાનોજ. આપણા વસવાટની અલગતા ટળવા પહેલાં બચંકર રાજ્યદ્વારી વિપ્લવ થશે. આપણને મંદિરમાં જવાના હક મળશે ત્યારે કદાચ મંદિરોનું અસ્તિત્વ પણ ન રહે...”

“અમે તમારી પાસે સલાહ પૂછવા આવ્યા ત્યારે તમે તો કદપ-
નાને ઘોડે ચઢવા લાગ્યા...”

“ત્યારે મારી સલાહ એજ છે, દીકરાઓ, કે તમારે જે કરવું
હોય તે કરો, પણ તે શાંતિ અને અહિંસાપૂર્વક તથા સત્યનો આગ્રહ
રાખીને કરજો...દિંદુઓ સાથે મારામારી નહિ કરતા; અને પ્રથમ
આપણાજ શાંતિબંધુઓને જાગૃત કરવા પર ધ્યાન આપો તો સારું...”

ત્યાર પછી ચાહપાણી થયા બાદ ચળવળીયા યુવકો વિદાય થયા.

“દેવજીભાઈ, તમે યુવકોનો જીરુસો આવી રીતે મારી નાખો તે
ઠીક કરો છો ?...” મણીલાલે પૂછ્યું.

“મણીભાઈ, મારા મગજમાં હમણાં અનિષ્ટ વિચારોનું આક્રમણ
થઈ આવ્યું છે. તેથી આપણે હવે વાતજ ન કરીએ તો સારું.”
દેવજીભાઈ કંઈ વિચિત્ર રીતે બોલ્યા.

“ત્યારે હું રંગ લઉં છું.” મણીલાલે દેવજીભાઈના મોઢાં ઉપર
નજર ઠેરવી કહ્યું.

“રંગ આપો તો હું સિનેમા જોવા જઈ; સંત તુકારામની
ફિલ્મ છે. દોઢ બે કલાક એકાંત મળ્યાથી તમને શાંતિ થશે.”
લીનાએ સૂચવ્યું.

“જોઈએ તો બેઠે જણાં જાઓ.” કહી દેવજીભાઈએ પાંચ રૂપી-
આની નોટ લીનાને આપી.

“દેવજીભાઈને થઈ શું ગયું ? સવારે તો ખુશમિજબાઈ
દેખાતા હતા...” સિનેમા જોવા જતાં મણીલાલે લીનાને પૂછ્યું.

“તમારા આખા આગમન લયંકર પ્રકારની દરખાસ્તો ચર્ચાઈ હતી તો.....”

“એમ ? લયંકર એટલે કેવીક ?.....”

“વર્ણાશ્રમધર્મની હિમાયત કરનારાં પુસ્તકો તથા મનુસ્મૃતિની જાહેરમાં હોળી કરવાની અને કેટલાંક હિંસાત્મક કામ કરવા ગુપ્ત મંડળીઓ સ્થાપવાની વિગેરે વિગેરે.....”

“હા...”

“પછી ઇતિહાસ, સમાજશાસ્ત્ર, મનુષ્યવંશશાસ્ત્ર, વિગેરેનાં તત્ત્વો સમજાવી તેઓને મહા મહેનતે રાષ્ટ્રવાદ પર નાંખ્યા...”

સિનેમા થિયેટર દેવજીભાઈનાં ઘરથી થોડુંજ છેડું હતું. વાતમાં ને વાતમાં તે આવી ગયું એટલે લીનાએ મણીલાલને પૈસા આપી લેને માટે ગમે તે વર્ગની અને પોતા માટે સ્ત્રી વર્ગની ટિકિટ લેવા કહ્યું.

“દેવજીભાઈને ખરાબ માનસિક સ્થિતિમાં છોડી આપજો સિનેમા જોઈએ તે સારું કહેવાય ?” મણીલાલે લયંકરે સાહે વાંધો બતાવ્યો.

“હું મારા પિતાનો સ્વભાવ જાણું છું, તમારે સિનેમા ન જોવો હોય તો તમે જઈ શકો છો.” લીનાએ બેપવાંધથી કહ્યું.

“ત્રેમની ચિંતા ન હોય તો મને સિનેમા જોવાનો વાંધો નથી. આપજો બેઠે માટે એકજ વર્ગની ટિકિટ લઉં તો ?”

“તો તમને સ્ત્રી વર્ગમાં કાણુ બેસવા દેશે ?” લીનાએ હસીને કહ્યું: “વાર, વાર, મને તેવી ટિકિટ લઈ આવો.”

મણીલાલે પહેલા વર્ગની બે ટિકિટો લીધી અને તેઓ થિયેટરમાં જઈને બેઠાં. શનિવાર રવિવારના દિવસો ન હોવાથી ઉપલા વર્ગમાં ભાગ્યેજ કોઈ પ્રેક્ષક જણાવું હતું. પહેલા વર્ગમાં તો તે બે જણ સિવાય ત્રીજું કોઈ નહોતું.

“તમે મુંબઈ પાછા ક્યારના આવ્યા છો?” લીનાએ પૂછ્યું.

“બહુ દિવસો થયાં.” મણીલાલે જવાબ આપ્યો.

“રહો છો ક્યાં?”

“એક અઘાત જગાએ. સ્વતંત્ર.”

“કરો છો શું?”

“ખાંધ પીને ફરું છું, પુસ્તકાલયોમાં વાંચું છું, સભાઓમાં હાજરી આપું છું.”

“અને કરવા શું માગો છો?”

“સમાજ સેવા; હાલ દુરત ભારતસેવક સંઘમાં જોડાવા માટે અરજી કરેલી છે પણ હજી જવાબ મળ્યો નથી.”

“એ લોકો કામચલાઉ કાર્યકર્તાઓ નથી રાખતા...તેમને જાહેરીકરના કાર્યકર્તાઓ જોઈએ છે.”

“તેવું વચન હું નહિ આપી શકું.”

એટલામાં ત્રીજી ધંટડી વાગી અને સિનેમા શરૂ થયો.

“તમે તુકારામનું જીવનચરિત્ર જાણો છો?” લીનાએ પૂછ્યું.

“એટલુંજ કે તે શિવાજીના વખતમાં થઈ ગયા હતા અને મોટા ભક્તકવિ હતા; એકવાર શિવાજીએ તેમને પૂજ્યભાવથી આમંત્રણ કરીને બોલાવ્યા હતા તો પણ તે ગયા નહોતા.....”

થોડાંક દરથો જોઇને મણીલાલે ક્યવાઇને કહ્યું:

“તમને આવા સિનેમા જોવા કેમ ગમે છે?”

“શા માટે નહિ? તમારા સામાજિક ચિત્રપટો સાથે અમને શા સંબંધ?...” લીનાના અવાજની ઉમ્મતા અંધારાને લીધે તેનાં મુખ પર ન જોઇ શકાઇ.

“એટલે?”

“તમને યુરોપિયન સમાજની દિલ્લો જોવા ગમે છે?”

“ગમે તો ખરી, પણ તેના કરતાં ભારતવર્ષનાં સામાજિક ચિત્રો દર્શાવતી દિલ્લો વધારે ગમે.”

“તેનું કારણ?”

“પારકાનું કરતાં પોતાનું જોવું સારું લાગે; એમ તો સંગીત પણ યુરોપિયન ગમે તેવું સારું હોય તોય આપણા કાનને ન રહે, દેશી સંગીત હોય તો તરત કાન મંડાય જેવા કાન તેવીજ આંખ.”

“તેજ પ્રમાણે તમારાં સામાજિક ચિત્રપટો ગમે તેટલાં સારાં હોય તોય અમારી આંખને તે ન રહે, કારણ કે અમારે માટે તે પરદેશી નહિ તો પણ પરકીય છે. જે સમાજમાંથી આપણે બહિષ્કૃત અને હઠધૂત થયેલાં હોઇએ તે જોર જેવા લાગે. તમે કદાચ યુરોપિયન સંસારનું ચિત્ર તટસ્થ વૃત્તિથી જોઇ શકો પણ અમે સ્પષ્ટ હિંદુ સંસારનું ચિત્ર તેવી વૃત્તિથી પણ જોઇ શકતાં નથી.”

“એમ તો તમને હિંદુસંસારવિષયક સાહિત્ય પણ વાંચવું ન ગમે...”

“વાંચીએજ નહિ તો. તમારી નવલકથાઓ અને નવલિકાઓના નાયકો અને નાયિકાઓ અમારા હૃદયના ભાવોને જરા પણ સ્પર્શી શકતાં નથી...”

અત્રે દર્યાતર થતાં એચાર પણ અત્તોનો પ્રકાશ રહ્યો તેટલામાં મણીલાલે કોપથી લાલચોળ થઇ ગયેલો તેનો ચહેરો જોઇ લીધો.

“જરા સ્પષ્ટતાથી સમજાવશો ?” મણીલાલે લીનાની મનોદશા સમજવા પૂછ્યું.

“અમારું વાસ્તવિક જીવન એવા પ્રકારનું થઇ ગયું છે કે અમને હિંદુ સમાજ, તેનું સાહિત્ય, તેના ધર્મો, તેનું તત્ત્વજ્ઞાન, તેના રીતરીવાજો સર્વ પરકાયજ લાગે છે. હિંદુ સમાજ સાથેનો અમારો સર્વ સંબંધ તે અપમાન અને તિરસ્કાર સહન કરવાનો; હિંદુ સાહિત્યમાંથી કંઇ પ્રેરણા મળે તો તે વ્યવહારમાં અમને તદ્દન નકામી; તેમાં નામ નિર્દેશ છેલ્લાં આઠ દશ વર્ષથી સહેજ સહેજ થવા લાગ્યો છે; અમારાં જીવનની દયાપાત્રતા કશોક કશોક નવલિકાઓમાં વર્ણવવા લાગી છે; એટલુંજ; આડી કોઇ પણ નવલકથા એવી નથી કે જેમાંના પાત્રો સાથે અમે તન્મયતા અનુભવી શકીએ. મુન્શીના સ્વપ્નદૃષ્ટા સાથે તમે તન્મય થાઓ તોમ દ્વિતિચર્મનો યુવક ન થાયો તમારા યુવકો સરસ્વતીચંદ્ર જેવા તરંગ કરી શકે, તમારી બહેનોને અને સગીઓને મંજરી, કુમુદ કે કુસુમ જેવી થવાની પ્રેરણા મળે, પણ અમારી સામે અભિજ્ઞાપાજ ઉત્પન્ન ન થાય એવી વાસ્તવિકતા પડેલી હોય ત્યાં અમારે માટે તેમાંથી પ્રેરણા કેવી, તન્મયતા કેવી અને વાંચનનો આનંદ શાનો ? બધું એવું વિષમ લાગે કે જાણે જીવનનો અંત આણીએ.”

“વાંચવાની ના પાડો છો, પણ બધું વાંચ્યું તો લાગે છે...”

“ચાલો હવે થોડી વાર ચૂપ બેસીએ. આ દશ્યો જોવા જેવા છે...”

દશ્યો જોવા થોડી વાર શાંત બેસી રહ્યા પછી મણીલાલ બોલ્યો:

“ત્યારે તમને હિંદુ સંસારનાં દશ્યો જોઈને આનંદ મળે છે?”

“હા, જરૂર, કેમકે તુકારામ મનુષ્ય છે, વૈશ્ય નથી, બ્રાહ્મણ નથી, હિંદુ નથી. એને કંઈજ ભેદભેદ નથી. ભેદભેદ બૂલી જઈને માણસજાત પ્રત્યે દયાની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે તે એવા મહા-ત્માઓને લીધેજ. તેથીજ અને પિતાજીને ખાતર હિંદુ ધર્મ પ્રત્યે કંઈક આકર્ષણ રહે છે; નહિ તો અરપશ્યતા સહન કરવી પડે. એવા માનહીણા ધર્મ અને સમાજમાં હું તો કદી ન રહું...”

“નહિ તો શું કરો?”

“જોતા નથી અમારા લોકો ખ્રિસ્તિ થાય છે તે ? ખ્રિસ્તિ થયા પછી તેઓને ગામમાં રહેવા ધર મળે છે, તેઓ શિક્ષક શિક્ષિકાઓ થઈ શકે છે, અને અપમાન તથા તિરસ્કારથી મુક્ત થાય છે...”

“તમે પણ ખ્રિસ્તિ થાઓ?”

“થાઉં અને બીજાને પણ કરું. સમાનતાના સિદ્ધાંતપર જીવન પ્રજ્ઞાલિકા રચાપવી એ વાત પહેલી અને ધર્મના ધર્મિંગ પછી. ધર્મ એ વ્યક્તિની માનસિક વૃત્તિ છે. જોને જે ગમે તેવી વૃત્તિ તે રાખે. હિંદુઓ પોતાનાં તત્ત્વાનનાં ગમે તેટલાં બળુગાં ડુકે પણ પશ્ચિમના દેશોમાં તેમને કાંઈ ગણે છે ? વખત જતાં બધા આડંબરી ધર્મોજ ધોવાઈ જશેને !”

“એમ ધારતાં હો તો પછી ધર્મ બદલવાનું શું કરશું ?”

“માણસ તરીકે જીવવા. કુતરા બિલાડાંથી પણ હઠકી કાઢીમાં અમારે રહેવું નથી...”

“દિવજીભાઈના વિચાર તમારા જેવા જ છે ?”

“મારા જેવા હોત તો હમણાં ખુશામાં બરાઈને પ્રાર્થના કરવા ન બેસત.”

“શું કહ્યું ?”

“આજે સવારે એવો બનાવ બન્યો કે અમારો એક જ્ઞાતિબંધુ કારખાનામાં કામ કરતા પોતાના એક ઘાટી દોસ્ત સાથે અને તેનાજ ભાઈ જવાથી હિંદુ હોટેલમાં ચાહ પીવા દાખલ થયો. ત્યારે કોઈ ધરાક બેઠ્યું કે એ તો અત્યજ હતો એટલે હોટેલવાળાએ તથા બીજાં ધરાકોએ તેને માર્યો. હિંદુ રહેવાનો અને હિંદુને વકરો કરાવવાનો આ ફાયદો ! આ વાત જાણી પિતાજીને દુઃખ લાગ્યું; તોપણ યુવકો સાથેની મંત્રણામાં તેમણે હિંદુઓ જાગૃત થઈ જશે એટલે મોર મારી દેશે એવો વિશ્વાસ તેઓમાં ઉપજાવ્યો; જેવી રીતે વિનીત પક્ષના રાજ્યદ્વારીઓ ખ્રિષ્ટિજનતાની ઉદારતા અને ન્યાય પરાયણતામાં વિશ્વાસ રાખવા કહે છે તેમ. તેઓ ખ્રિષ્ટિય પ્રજાની જાગૃતિની રાહ જોવડાવે છે; પિતાજી હિંદુઓની જાગૃતિની રાહ જોવડાવે છે....”

“તમે તેમાં નથી માનતાં ?...”

“જરાપણ નહિ...”

“ત્યારે તમે શું કરો ?...”

“દેશ કોઈ એવી ચળવળ ચાલુ રાખવી જોઈએ કે ખ્રિષ્ટિયો એની મેળે જાગી જાય અને અત્યજોએ કંઈ એવું કર્યા કરવું જોઈએ કે જેથી હિંદુઓ બેબાર થઈ જાય...”

“તમે આવા વિચારો કરવા શ્રીખ્યાં ક્યાંથી ?”

“નાની હતી ત્યારે મને કન્યાશાળામાં ખેસવા દેવા ના પાડવામાં આવી ત્યારથી...”

“ત્યારે તમે કેળવણી ક્યાં લીધી ?”

“ખિસ્ત મિશનરી સંસ્થામાં.”

સિનેમા જોવામાં મણીલાલનું ચિત્ત ચોંટ્યું નહિ. આ છોકરી તે જેવી રાંક અને દયાપાત્ર મણુતો હતો તેવી નહોતી એ જોઈ તે આશ્ચર્ય પામ્યો. પંદર મિનિટના વિસામા વખતે તેની સાથે તે બહાર નીકળ્યો ત્યારે તે તેને જુદાંજ સ્વરૂપમાં દેખાઈ. તેની ચમકતી આંખ વિશ્વને જાણે તણુખલાં સમાન લેખતી હતી. તેની ખેસવાની અદા ખેપવાંઈ સૂચવતી હતી. તેની ખેલવાની ક્રિયામાં શ્વાસે શ્વાસે આત્મવિશ્વાસ નીકળતો હતો. તેની અલગતા જળવવાની રીતમાં સ્વાશ્રય જણાતો હતો. તેની ચાલવાની છટામાં હલતાનું સૂચન થતું હતું. મુખમંડળ પર કાર્યશીલતાનો ગર્વ જવાયો હતો, છતાં એ બધાંને ઢાંકી દે તેવી સ્ત્રીત્વની મૃદુતા હતી.

સિનેમાનાં બાકીનાં દૃશ્ય જોતી વખતે લીનાએ તુકારામના અબંગો વિષે મણીલાલને ખ્યાલ આપ્યો. મણીલાલે પૂછ્યું:

“તમે આટલી વયમાં બધું સમજ્યા શી રીતે ?”

“મારા પિતા બકિતમાગી હોવાથી મળવા આવનારાઓ સાથે વાતોજ એવી ને એવી થયા કરે કેની ? અને મરાઠી તો મનેય સારી આવડે છે.” લીનાએ ઉત્તર આપ્યું.

સિનેમા પૂરો થયા પછી મણીલાલે કહ્યું:

“તમને ઘર સુધી પહોંચાડવા આવું ?”

“તમારી સ્ત્રી સન્માનની લાગણી પ્રશંસનીય છે,” લીનાએ રિમત કરીને કહ્યું, “પણ હું એકલી જઈશ.”

પ્રકરણ ૨૧ મું.

નિકાલ.

બીજે દિવસે સાંજે મણીલાલ દેવજીભાઈને મળવા ગયો ત્યારે તે હજી નોકરી પરથી આવેલા નહોતા. લીના તેમની રાહ જોતી એકલી બેઠી હતી.

“હજી દેવજીભાઈ આવ્યા નથી?” તેણે પૂછ્યું.

“ના. બેસોને, થોડી વારમાં આવશે.” જવાબ મળ્યો.

બેએક મિનિટ બેઠે જશ્ય ચૂપ બેસી રહ્યા પછી મણીલાલ બોલ્યો:

“શ્રી સન્માનની લાગણીનું પ્રદર્શન કરેલું નહિ લાગે તો તમને એક વાત કહું.”

“શું?” લીનાએ જાણસાપૂર્વક પૂછ્યું.

“એ કે તમે મારી ઉપર લખેલા પત્રો બહુ સુંદર હતા.”

“હા...”

“શ્રેષ્ઠ એવી સરળ અને વિવિધ વિષયોની ચર્ચા એવી વિદ્વાતભરી...”

“કુટુંબમાં એમ કહોને કે હું વિદુષી અથવા પંડિતા છું.” કહી તે હસી.

“એ પત્રોનો સંગ્રહ છપાવવામાં આવે...”

“તો હું બહુ નારાજ થાઉં.” લીના વચ્ચે બોલી.

“કારણ?”

“કારણુ એ કે તે વખતે મેં કદ્દપનામાં જેમ આવ્યું તેમ ચીતરી કાઢેલું. હવે તે પત્રો હું ફરીથી વાંચું તો જરૂર સરમાઉં.”

“કદ્દપનાઓ તો સુંદર હતી અને સ્વાભાવિક રીતેજ રજુ કરેલી હતી.”

“પણ હવે મારામાં એવો ફેરફાર થયો છે કે તેવી કદ્દપનાઓ હું ફરીથી કરું નહિ. તમારા પત્રો પણ હવેથી ફરીથી વાંચવા મમતા નથી. જીવન આપણે કદ્દપીએ તેવું હોતું નથી. વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ જુદીજ છે.”

“એ વાસ્તવિકતાના બાનેજ તમને બગાડ્યાં છે. એથી તમારા સ્વભાવની સરળતા સરી ગઈ છે અને નિર્દોષ હાસ્ય કટાક્ષમય સ્મિતમાં સંકોચાઈ જવા લાગ્યું છે.”

“હવે તમે સ્ત્રીસન્માનની લાગણીનું પ્રદર્શન નથી કરતા એ હું કશુંલ કરું છું... પણ તેને બદલે...”

“શું ?”

“કંઈ નહિ;... પણ વસ્તુસ્થિતિનું તમનેય મારા જેવું જ્ઞાન થાય એમ હું ધમ્મું છું.” લીનાએ વાત ફેરવી નાંખી.

એટલામાં દેવજીબાઈ આવી પહોંચ્યા, તેમની તબિયતની ખબર પૂછી અને પ્રાસંગિક વાતચિત કરી તે જવા ઉઠ્યો ત્યારે તેમણે તેનું સરનામું માગ્યું. મણીલાલે એક કાગળના ટુકડા પર તે લખી આપ્યું.

“નં. ૧૭, પદ્મા જીવન, ખેતવાડી પહેલી.” દેવજીબાઈ તે વાંચીને બોલ્યા, “કાકડવાડીમાં આવેલાં આયસમાજનાં મંદિરથી પાસેજ પડે.”

“હા.”

“ત્યારે એકાદ રવિવારે સાંજે અમે તમારે ત્યાં આવી ચઢશું.”

“જરૂર આવજો.” કહી મણીલાલે રજા લીધી.

તે પછીના રવિવારે તે મોહનલાલને ત્યાં ગયો. ત્યાં મંછા અને દુર્ગા સિવાય બીજા કોઈ તેની નજરે પડ્યું નહિ.

“મણીલાલ, મોડા આવવા માટે તમને સજા.” મંછાએ કહ્યું.

“શી સજા?”

“તમારે એકલાને જમવા બેસવું પડશે. અમે બધાએ જમી લીધું છે. તમારા ભાઈ પણ જમીનેજ કંઈ કામે બહાર ગયા છે.”

“તે લગ્નતિથિ ઉજવવા નીકળ્યા છે કે મસ્જીરી કરવા?”

“રસોડામાં ચાલોને, પછી જવાબ આપું.”

દુર્ગા આગલા ખંડમાં બેસી રહી અને મણીલાલ મંછા સાથે રસોડામાં ગયો. રસોડાવાળો ખંડ દીવાનખાના તથા તેની સાથે જોડાયેલા સ્થાનખંડથી વચમાં થોડો ખુલ્લો ચોક મૂકીને અલગ રાખવામાં આવેલો હતો.

“શે જવાબ આપવાનાં હતાં?”

“એજ કે મારી લગ્નતિથિ આજે નથી.” મંછાએ પિરસતાં પિરસતાં કહ્યું.

“ત્યારે છે શું?”

“કંઈ નથી. એ બહાને તમને બોલાવવા હતા.”

“અને દુર્ગાને પણ બોલાવવી હતી.”

મંછાએ જવાબમાં આશ્ચર્ય રિમત કયું.”

“અમારી પાસે સંવનન કરાવવું હશે.” મણીલાલે મામિક રીતે કહ્યું.

તે જમી રહીને દિવાનખાનામાં ગયો. થોડી વારે એક પડોશી મંછાને કંઈ બહાને બોલાવી ગઈ એટલે મણીલાલે દુર્ગાને સંબોધીને કહ્યું:

“દુર્ગા બહેન, હું તો અજ્ઞપણે આ લોકાના કાવાદાવાનો ભોજ થઈ પડું છું; પણ તમે જાણીજોઈને કેમ એમનાં રમકડાં થઈ જાઓ છો?”

“મનેય આવી સંતાકુકડીની રમત તો નથી ગમતી. પણ આપણે એકબીજાને સમજાવવાને તો વહેલો નિકાલ આવે...” દુર્ગાએ કહ્યું.

“મને તમારે માટે સન્માન છે.”

“મારો પણ તમારે માટે સારો અભિપ્રાય છે.”

“તમારો સહવાસ આનંદ આપે તેવો છે.”

“તમારી વાતો સાંભળવાનું મને પણ બહુ ગમે છે.”

“તમે સુંદર છો, સમજી છો, અનુકુળ થઈ પડો તેવાં છો.”

“અનુકુળ થવાનો સ્વભાવ તો લગભગ બધી સ્ત્રીઓ ધરાવે છે, છતાં તેઓને સુખી રાખવાની ખાતરી આપવામાં આવતી નથી.”

“મારાથી સુખને લગતી ચર્ચા થાય તેમ છેજ નહિ, કારણ કે હું એવાં મનઃબળ ધરાવું છું કે જેથી ખરેખર કુઠા નહિ તો પણ અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓ તો નડેજ.”

“ત્યારે આપણે આપણાં મન્તવ્યો સરખાવી જોઇએ.”

“હું શ્રીમંત થવાનું અથવા શ્રીમંત રહેવાનું પસંદ કરતો નથી.”

“મને ગરિબાઇ કે અકિંચનત્વ નહિ મમે.”

“મને દેશની પરાધીનતા હરપળે સાહે છે.”

“હું એવા વિચાર કય કરી જીવ બાળવામાં નથી માનતી.”

“મને જ્ઞાતિબંધારણ કાંટાની પેઠે ખુંચે છે.”

“એ વિષે કશો વિચાર કરવા જેવો પ્રસંગ મને મળ્યો નથી.”

“અને અસ્પર્શતા મને એટલી બધી અકળાવી રહી છે કે તે દૂર કરાવવા સ્પર્શ લોકો ઉપર ઝારશાહી ચલાવવી જોઇએ એવું તરંગો કોઇ કોઇ વાર આવે છે.”

“એ પ્રશ્ન ધ્યાન આપવા જોડેલો અગત્યનો મને લાગ્યો નથી.”

“એટલે કે આપણાં મન્તવ્યો એકબીજાંથી લગલગ ઉલટાં છે.”

“તેથી દંપતી થવા માટે આપણે નાલાયક ઠરતાં નથી.”

“પણ હું એકેએક મન્તવ્યને આચારમાં મેલવા માંડું તો તે તમારાથી સહન થાય ?”

“જાણી જોઇને પીડા વહોરવાનું તો હું નજ પસંદ કરું.”

“ત્યારે સપજી છે કે આપણે દંપતી થવાને સરખાયાં નથી.”

“પણ આટલા બધા વેદિમા થઇ જવાની કંઇ જરૂર ?”

“અધ’ બૂખે મરતી અને કેવળ હવા લઇને જીવતી પ્રજામાં ચેતન પૂરવા અને તેને ખરેખરી પ્રાણુવતી બનાવવા મારા જેવા કેટલાક યુવકો ભોગ આપે તો તે કંઇ વધારે છે ?”

“તે કામમાં તો હું પણ મદદ આપી શકું.”

“બનીઠનીને મોટરમાં બેસીને જઈને લાપલ્યુ આપવાનાં કામની આજે જરૂર નથી. તે દિવસો વહી ગયા છે.”

“અશ્વક્રમ આદર્શો પાછળ મારાથી જીંદગી ખરબાદ થાય નહિ.”

“મતલબ કે આપણાં વ્યક્તિત્વ એકબીજાની અંદર લુપ્ત થઈ જાય તેમ નથી.”

“મારો તો નિશ્ચય છે કે મારે મારું વ્યક્તિત્વ કાયમ નિરાળું રાખવું.”

“જેમાં મારું વ્યક્તિત્વ પીમળી જઈ શકે તેવું નથી.”

“તો બેથ પોતપોતાનાં વ્યક્તિત્વ અલગ જળવે.”

“ત્યારે પછી લમની શી જરૂર છે? પ્રગ્ન.....”

“તમે તમારાં મન્તવ્યો પ્રમાણિકપણે દર્શાવ્યાં છેને?”

“ત્યારે શું તમને ખરતાં કરવા બહાનાં કાઢ્યાં હશે એમ જાગે છે?”

“તમે જેવા હશે તેવા, હું તો તમારી જન્મોજન્મની દાસી તરીકે રહીશ, એવું બોલવા જેટલો પ્રેમ તો મારામાં નથી ઉછળતો...”

“તુંજ મારી જીવનસખી, હુંજ મારાં નયનનો તારો, તુંજ મારું દ્વિતીય જીવન, એવું બોલવા જેટલો અનુરાગ મનેય નથી હિપજ્યો.”

“છતાં આપણે લગ્ન કરીએ તો?”

“તો તે નર્યો દંબ કહેવાશે.”

“મારે હંસ કરવો નથી.”

“ધણે આભાર થયો, દુર્ગા બહેન, તમે વધુ વિદ્યા સંપાદન કરો, વ્યક્તિત્વ મજબૂત બનાવો અને સ્ત્રીઓમાં પ્રાણ પૂરવાના પ્રયત્નો કરવા દીધાંયુ થાઓ એવું હું ઇચ્છું છું.”

આ વખતે મંછા આવી.

“મંછા ભાભી, તમે લીધેલી તરફી માટે હું આભાર માનું છું.” મણીલાલે કહ્યું.

“હું પણ આભાર માનું છું.” દુર્ગાએ કહ્યું.

“છે શું પણ ? જેલ જલ્લ ગાંડાં તો નથી થઈ ગયાં ?” મંછાએ આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું.

“નહિ, ડાહ્યાંજ રહ્યાં છીએ.” કહી દુર્ગા વિદાય થઈ.

“કેમ, શું પરિણામ આવ્યું ?” મંછાએ કુતુહલથી પૂછ્યું.

“હું જવાબ આપવા માગતો નથી.” કહી મણીલાલે પણ ચાલવા માંડ્યું.

રતીલાલ ઠક્કરની શૃંગારરસથી ભરપૂર નવલિકા

સ્નેહસમાધી યાને પ્રેમયજ્ઞમાં પ્રાણપાત્ર

આઠ આનાની ટીકીટ મોકલનારને મોકલવામાં આવશે.

વિલાસ એજીસ, ૧૮૧, બજારગેટ સ્ટ્રીટ કોટ, મુંબઈ.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

વાસ્તવિકતા !

ચાર પાંચ વાર દેવજીભાષને ઘેર ગયા પછી તેમની સાથે મણીલાલને બહુ ગોઠી ગયું. વિધવિધ વિષયો સંબંધી તેમની સાથે વાતો કરવામાં તેને નવું જાણવાનું બધું મળ્યું. કોષ કોષ બાબતોમાં દેવજીભાષ ભવિષ્યને લગતાં જે અનુમાનો બતાવતા તેમાં તેને વિશ્વાસ પડવા લાગ્યો. તેમને ત્યાંની તેની મુલાકાતો ધીમે ધીમે વધવા માંડી. અઠવાડિયામાં ત્રણ ચાર દિવસ તો તે તેમને મળતોજ મળતો.

દેવજીભાષ જો કે બહેલા ઝાઝું નહોતા, તો પણ મુંબઈ આવ્યા પછી તેમણે જાતમહેનતે અભ્યાસ વધાર્યો હતો, અંગ્રેજીમાં સારું બોલવા જેટલો મહાવરો પાડ્યો હતો, વાંચનનો શોખ કાયમ કર્યો હતો અને ઇતિહાસ તથા સાહિત્યના પ્રમાણભૂત ગ્રંથો તેમણે ખાસ વાંચ્યા હતા. એક દિવસ મણીલાલે તેમને પૂછ્યું :

“દેવજીભાષ, રૂઢીચુસ્ત લોકો જરાપણ મચક આપતા નથી એમ આપણે જોઈએ છીએ, ત્યારે જ્ઞાતિજંધારણો કેમ તુટશે ? અથવા તુટશે, તો ક્યારે તુટશે ? કચ્ચિત વર્ણાન્તર લગ્નો થાય છે, કચ્ચિત કચ્ચિત વિધવાપુનલગ્નો થાય છે પણ એકંદર સમાજ તો જેવો ને તેવો ચાલ્યા કરે છે.”

“એમાં જરા દષ્ટિભેદ થાય છે, મણીલાલ. જ્ઞાતિજંધારણો કોષ અમુક કાળમાં રચાઈને હજારો વર્ષથી સ્થિર રહ્યાં હોય એવું ઇતિહાસમાં નથી. મનુસ્મૃતિ લખાઈ તે વખતની ચાર વર્ણોમાંના આજે ચાર હજાર વર્ણો થઈ છે તે ધીમે ધીમેજ તેમ થયું છે. જ્ઞાતિનું કે સમાજનું સ્થિત્યંતર થયાજ કરે છે. હમણાં આવજાવના વ્યવહારનાં

ઝડપી સાધનો વધી ગયાં છે; લોકોના ઉલ્લેગધંધા પણ બદલાયા છે અને ફળવધ્વીનો પ્રચાર સાર્વજનિક થવા લાગ્યો છે; તેથી નવી નવી પરિસ્થિતિઓ ઉત્પન્ન થતાં સમાજવ્યવસ્થા પણ બદલાશેજ. તેમાં જે રાજ્યદ્વારી બાબતોને લીધે રાષ્ટ્રિય અસ્મિતાની ભાવના પ્રબળ થવા પામશે તો જુની વધુવ્યવસ્થા તુટતાં વાર લાગશે નહિ. એ એક વાત. બીજી બિના એવી છે કે દરેક જ્ઞાતિમાં કંઈને કંઈ અસહ્ય ભયંકર કુરૂદી અથવા તો અયોગ્ય ભાવના ભરાઈ રહી છે. તેનાં બંધન ધણીને સાહે છે પણ તે તોડી શકતાં નથી. છતાં કાંઈ વખત એવો આવશે કે તે બધાં આપોઆપ તુટી જશે. વર્ણાન્તર વ્યવહારના જે છુટાછવાયા બનાવો તમે જુઓ છો તે બંધનોની શૃંખલા ઢીલી થતી હોવાનુંજ પરિણામ છે.”

“કાંઈ કાંઈ શૃંખલા ઢીલી પડે પણ તેને બદલે બીજી શૃંખલાઓ મજબુત કરવામાં આવતી હોય તો ? દાખલા તરીકે ધણી જ્ઞાતિઓ પેતપોતામાં સુધારા કરીને પોતાના વાડાની આસપાસ જાણે મજબુત દિવાલો ચણી રહી છે તેનું શું ? તેઓની સખાવતો જ્ઞાતિને અંગે થાય; જ્ઞાતિની ધર્મજ્ઞાના, જ્ઞાતિનાં મંદિર, જ્ઞાતિનાં દવાખાનાં અને સુવાવડખાનાં, જ્ઞાતિની ચાલો, જ્ઞાતિના વિચારથી વેતનો અને જ્ઞાતિનાં વર્તમાનપત્રો, જ્ઞાતિ સિવાય તેઓને મન બીજું જગત જાણે છેજ નહિ.”

“એ રીતે બધી જ્ઞાતિઓ સુધરી શકે તો આપણે રાજ છીએ. નહિ સુધરશે તો તે તુટીને નવી સમાજ રચના થશે. બેઉ રીતે સ્થિત્યંતર તો થશેજ. સર્વ માણસોને સમાન ગણવાની રાષ્ટ્રિય

ભાવનાની ખિલાવટમાં ગમે તેવી આગળ વધેલી કે સુધરેલી યાત્રિ
પણ પોતાની અલગ અસ્થિતા જાળવી શકે કે કેમ તે શક્ય છે.”

“કારણ ?”

“વ્યક્તિગત ભાવના અને સંસ્કાર રાષ્ટ્રિય થતાં યાત્રિનું નાનું
કુટુંબ મુંઝવણભર્યું લાગે છે. કેટલાક મહા પુરુષોના સંસ્કાર તો
એવા હિંચા હોય છે કે તેમને મન તો રાષ્ટ્રિયત્વ પણ સંકુચિત
લાગે છે.”

“તમને તમારી સ્થિતિ મુંઝવણ ભરી લાગે છે ?”

“અતિશય લાગે છે. ‘સંસ્કારાદિજ્ઞેમ્યતે’ એ સુત્ર જો વ્યવહારમાં
સુકાવું હોય તો આજે દિવસ તરીકે જાળખાતા ધણી લોકો શુદ્ધ
જણાય અને ધણી શુદ્ધ લોકોને દિવસ કહેવા પડે.”

“પણ એ સંસ્કારની વળી પરિક્ષા લેવા કાણ બેસવાનું હતું ?”

“માટેજ તો રાષ્ટ્રત્વની ભાવના ખીલે એમ ઇચ્છીએ છીએ,
કે જે ખીલ્યા પછી સમાન સંસ્કારવાળા કે સમાન કુસંસ્કારવાળા
એક બીજા સાથે જોડાઈ શકે અને સંસ્કાર પ્રમાણેના વ્યવહારનો
ચાલના અંધનને લીધે જે સંકાય છે અને સંકાયને લીધે જે અંતોષ
છે તે દૂર જાય.”

“સમાન ભાવના અને સમાન સંસ્કાર ધરાવનાર વ્યક્તિઓને
જોડાતાં હમણાં પણ કાણ અટકાવી શકે છે ?”

“અટકાવતું તો કાંઈ નથી, પણ સામાજિક મુશ્કેલીઓ સહન
કરવાની તેઓમાં શક્તિ હોવી જોઈએ અને તેવાંઓનાં વ્યક્તિત્વમાં
પણ કંઈક વિશિષ્ટતા હોવી જોઈએ. રૂઢીનાં અંધનમાં પડી રહેલા

સમુદાયમાંથી છટકીને તેઓ જાય ક્યા સમાજમાં? સમાજ વમરે
તો ચાલેજ નહિ અને હિંદુ સમાજ એ કંઈ સામાન્ય સમાજ નથી.
તમે પોતાને હિંદુ કહો એટલે તેની સાથે યાત્રિનાં નામનું પુછકું
તો જરૂર પૂછવાનું જ. એ પુછકું કાપી નાંખવાનો પ્રયત્ન થાય છે
તે સ્તુત્ય છે. નામનો નાશ થતાં તેનાથી ઓળખાતી સંસ્થિતિનો
પણ ધીમે ધીમે લોપ થાય.”

આ વાત ચાલતી હતી તેવામાં ધર આમળ એક મોટર આવીને
ઊભી રહી; કાણુ આવ્યું એ જોવા તેઓ નજર ફેરવે તેટલામાં તે
જીવજી-મણીલાલના પિતા-રજુ થઈ ગયા. તેમને જોઈ મણીલાલ
પહેલાં તો સહેજ ચોંક્યો પણ તરત સ્વસ્થ થઈ ગયો, ને બોલ્યો:

“પિતાજી, તમે અહિં ક્યાંથી?”

“તને શોધવા સ્તો. ” જીવજી કટાક્ષમાં ઉચ્ચર્યા.

“આ આપણા ગામવાળા દેવજીભાઈ.” જાણે કટાક્ષ ન સમજ્યો
હોય તેમ મણીલાલે ઓળખાણ કરાવ્યું.

“ધરડો થયો તેથી શું થયું? હવે ઓળખ્યો એને.
અધ્યા દેવજી, પેલે વરસે મને અકસ્માત થયો હતો તે વખતે તે
ઓળખાણ કેમ ન આવ્યું?” જીવજીએ પ્રશ્ન પૂછતાં લીનક
ઉપર નજર નાંખી તેને પણ જોઈ લીધી.

“તે દિવસે ઓળખાણ પાડવાનો...”

“વખત નહિ મળ્યો હશે કેમ? આ પોરી તારી કે?” જીવજી-
જીએ દેવજીભાઈનો જવાબ સાંભળવાની પણ ધીરજ નહિ રાખતાં
ચાલુ રાખ્યું. “મારી ઉપર વેર લેવાનો તને ખીજો ઉપાય નહિ
જડ્યો કે આ રસ્તો લીધો?”

“પિતાજી, શાનું વેર અને શો રસ્તો ?” મણીલાલ વચ્ચે બોલ્યો.

“તું નહિ જાણે, તું વચ્ચે નહિ બોલ.” જીવજીએ તેને ધમકાવી કાઢ્યો.

“મણીભાઈ, તમે જરા બહાર જાઓ તો. લીના, તું પણ બહાર જા. હું જીવજીભાઈ સાથે વાત કરું છું.” દેવજીભાઈએ જીવજીને ડંડા પાડવા પ્રયત્ન કર્યો.

બે ખંડનું માળ વગરનું ધર એટલે વૃધ્ધાને એકલા વાત કરવા દેવા માટે તેઓ કમ્પાઉન્ડની પણ બહાર પગથીપર ટહેલવા લાગ્યાં.

“ચાલો હવે શાંતિથી વાત કરો. બોલો, મેં તમારું શું વેર લીધું ?” દેવજીભાઈએ જીવજીને પૂછ્યું.

“હવે એટલો બધો અજણ્યો હોવાનો ડાળ નહિ કરને. મારા છોકરા સાથે મિત્રાચારી બાંધી, તારી છોકરીની સાથે તેને સહવાસની છુટ લેવા દીધી...”

દેવજીભાઈ મુંઝા રહ્યા અને જીવજીએ બોલ્યા કીધું:

“મારી યાત્રિમાં બારે કોલાહલ થઈ રહ્યા છે. મારી આબરુનું લીલાંકિ થઈ રહ્યું છે, મારાથી કોઈને મોઢું ખતાવાતું નથી... જીવાનીમાં મેં તારું અપમાન કર્યું. હશે તેનો તું આ રીતે બદલો લેવા માગે છે ?” થોડી વાર શ્વાસ લઈ તે પાછા બોલવા લાગ્યા: “હજી પણ તું મને ભિંગારી શકે તેમ છે; તારી છોકરીને તું કશે પરણાવી દે, મારા છોકરાને હું અહિં આવતો ટાળીશ. આટલું તો જરૂર કર; બદલે તારે કરવું જ પડશે. વાત સદંતર દંપતી જ દેવી પડશે. તે બદલ હું તને જોષ્ટએ તે આપું; તું કહે તો ગામ ખાતે તને થોડી જમીન લખી આપું; તું કહે તો બેપાંચ હજાર રોકડા આપું; મારા છોકરા સાથે પરણાવશે તેથી કંઈ તારી દીકરી દેસણ

યષ જવાની છે ? તમારા લોકોની અસ્પૃશ્યતા ટળી જવાની છે ?...
મારા છોકરોજ વંડ્યો હોય, તેમાં પછી બીજને શો દોષ દેવો !
પણ તું મને નામોશીમાંથી ઉગાર, કાંઈ પણ રીતે ઉગાર...મારું
નામ જવા બેઠું છે; મારે આપઘાત કરવો પડશે, તેનું પાપ તારે
માથે ચોંટશે..."

"તમને કાંઈએ બંભેરીને મોકલ્યા છે;" દેવજીભાઈએ સ્વસ્થતાથી
જવાબ આપ્યો, "તમે કહ્યું તેમાંનું હું કંઈ પણ જાણતો નથી
અને કંઈ પણ જવાબ આપવા માગતો નથી. મહેરુઆની કરીને તમે
અહિંથી સિધારો."

"તું કંઈ જવાબ આપવા માગતો નથી ? એટલો બધો મોટો
માણસ યષ ગયો છે કેમ ? બોલાવ તારી છોકરીને; પૂછવા દે તેને
કે શો ઘોટાળો કર્યો છે ?"

"મારી છોકરી સાથે તમને એક અક્ષર સુદ્ધાં બોલવા દેવામાં
આવશે નહિ." દેવજીભાઈએ દૃઢ અવાજે કહ્યું.

"તું એટલી બધી જોડાકી ચલાવવા માગે છે ?"

"હું કંઈ ચલાવવા માગતો નથી. મારા ઘરમાં આવીને જોડાકી
તો તમે ચલાવો છો; ક્યારના તુંકારથી વાત કરી રહ્યા છો અને
બયંકર બદનક્ષીઓ પંથુ કરી દીધી છે."

"તો એમ કહે કે મેં કહ્યું છે તે બધું ખોટું છે ?"

"ખોટું ખરું હું કંઈ કહેતો નથી, પણ તમે જેટલું બોલ્યા
તેટલું સાવ નિરર્થક છે..."

"વાર, વાર, નિરર્થક કે સાર્થક છે તે જોઈ લઈશ..." કહેતા
જીવજીએ કોથમાં ઉઠીને ચાલવા માંડ્યું.

મણીલાલ તેમની સાથે ગયો. ક્ષીના ઘરમાં જઈને બેઠી.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

સ્પષ્ટીકરણ

હિંદુસ્થાનની વડી ધારાસભાએ સંવત ૧૯૮૫ નાં ચોમાસામાં રાયબહાદુર હરવિલાસ સારાંગનો બાળલગ્નપ્રતિબંધનો કાયદો પસાર કર્યો એટલે સંવત ૧૯૮૬ ની સાલ સર ચતાં બાળલગ્નોના લઢાવા ઊલ્લેક્ષા લખ લેવા માટે ગામે ગામ અને ઘેરેઘેર વિવાહોની ખટપટ અને લગ્નોની તૈયારી થવા માંડી અને જ્યાં જુએ ત્યાં લગ્નોની ધમાલજ દેખાય. મણીલાલના પિતા જીવજીતને જે કે કાયદાનો બાધ નડતો નહોતો તો પણ બધા લોકોની સાથે પોતાને ત્યાં પણ શુભ અવસર આણવા તે ઉત્સુક થઈ ગયા. કલ્યાણજી સાથે મળીને પુત્રને સમજાવી લખને કાચ પાર ઉતારી દેવાનું ધારી તે મુંબઈ આવ્યા અને પોતાના ભાણેજ મોહનલાલને ત્યાં ઉતર્યા. દિવસના મણીલાલની તપાસ કરી પણ તે તેની ઓરડીએ મળ્યો નહિ. જીવજીતને મોહનલાલ સાથે વાત થઈ, મંછા તરફથી પણ કંઈક જણવાનું મળ્યું અને બપોરે કલ્યાણજીને તેમની ઓફિસમાં મળતાં તેમના તરફથી પણ કંઈ કંઈ વાતો સાંભળી. બધી વાતો અને બબરોનું એકીકરણ કરતાં મણીલાલની પ્રવૃત્તિ સંબંધી એવી હકિકત ઊભી થઈ કે તે સસ્તાં ભાડાની ઓરડીમાં રહેતો હતો, જાતે રાંધી જમતો હતો, કેટલીક વાર સેન્ડવિચ રોડ પર આવેલાં એક છાપખાનામાં બેઠેલો દીઠામાં આવતો હતો, કોઈવાર ભારતસેવક સમાજના મકાનમાં જતો આવતો દેખાતો હતો. કોઈવાર આયસમાજનાં મંદિરમાં જણાતો હતો, કોઈ કોઈવાર કોઈ યુવતી સાથે ચોપાટી પર ફરતો માલમ પડતો હતો, કોઈવાર કોઈ વૃદ્ધ અને એક યુવતી તેની પોતાની ઓરડી

પર મળવા આવતાં હતાં અને ધણીકવાર સાંજે તે પરેલમાં કાઢને ત્યાં જતો હતો અને કેટલીકવાર વહેલો મોડો આવતો હતો. પરેલ તે જોને ત્યાં જતો હતો તેનાં ધરનું નામ નિશ્ચાન પણ મેળવવામાં આવ્યું હતું.

આખો દિવસ મણીલાલનો પતો ન લાગ્યો એટલે સાંજે ઘણું કરીને તે પરેલમાં મળશે એમ ધારી ટેકસી લાડે કરી જીવજીજી, દેવજીલાલને ત્યાં ગયા અને પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે ગયા પ્રકરણમાં વણવ્યું તેવું વર્તન ચલાવ્યું.

ટેકસીમાં પિતાપુત્ર અબોલ રહ્યા, અને પોતાની ઓગડી ખોલીને તેમાં પ્રવેશ કરતાંની સાથે મણીલાલે પિતાને ચેતવણી આપી દીધી કે ભુમખરાડ કરીને વાતો કરવાના હો તો ખેહેતર છે કે આપણે કાઢ મેદાનમાં જ જઈને એકાંત જગ્યાએ બેસવું.

“લક્ષણવંતો ખરો કેની તે પાછો ફરેતીથી ડરે છે !” જીવજીજીએ અરઆત કરી પણ ધીમે સાદે.

મણીલાલે ફાનસ સળગાવ્યું, બિસ્તરા નાંખ્યા, સામે આવીને બેઠો, અને બોલ્યો:

“દેવજીલાલ સાથે તમે કેવી વાતો કરી હશે તે હું કદપી શકું છું, પણ તે બિચારા એવા સદનશીલ અને ભલા માણસ છે કે નથી તો તેમને ખોટું લાગવાનું અથવા નથી તો કાઢ વાત તેમના પેટમાંથી બહાર જવાની.”

“તું આવો લકંગો નીકળશે એમ મેં નહોતું ધાર્યું.”

મણીલાલ કોધથી તેમની સામે જોષ રહ્યો.

“તારા જેવો કુત્રાંગાર પાક્યાથી મારા ધોળાંમાં ધુળ પડી ચુકી છે...તને અંત્યજે સિવાય સોજન કરવા લાયક કોઈ સારાં માણસ મળતાંજ નથી?”

“આપણા સંબંધીઓના સમૂહમાં તો દેવજીભાઈ જેવો કોઈ સારો માણસ નથી...” મણીલાલે નિશ્ચયાત્મક સાદે કહ્યું.

“અરે બેસ હવે છતોમાનો: ત્યાં તું થું કરવા ધકેલા ખાતો હશે તે અમે સમજતા નહિ હોઈએ કેમ?”

પિતા સાથે વિવાદમાં ઉતરીને નહિ સાંભળવાનું સાંભળવું મણીલાલને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. તેણે કંઈ પણ બોલ્યા વગર એમને એમ બેસી રહેવાનું પસંદ કર્યું, તો પણ જીવજીએ થોડીવાર ઉપર દેવજીભાઈ આગળ જે આક્ષેપઅર્થાં કથનો કર્યાં હતાં, તેવાજ અર્થનાં કથનો વધુ તિરસ્કાર ઉમરીને પુત્ર સમક્ષ કર્યાં, અને તેને ચૂપ બેસી રહેલો જોઈ વધુ ક્રોધિત થઈ બોલ્યા:

“મૂઠ જેવો બેસી થું રહ્યો છે? અપાતા હોય તો આપને જવાબ.”

પણ મણીલાલ જવાબ તે શી રીતે આપે? જીવનના પ્રેરક સિદ્ધાંતો જેમના જુદા જુદા હોય, જીવનનાં દષ્ટિકોણો જેમના બિન્ન બિન્ન હોય તેઓના આચાર વિચારમાં મળતાપણું સંભવે શી રીતે? ચારિત્ર્ય એટલે થું એ ત્રિષે જેઓની સમજજ એકબીજાથી ઉલટી હોય ત્યાં તેની યોગ્યતા પણ શી રીતે સાબિત કરવી?

“જવાબ તે શો આપું?” મણીલાલ ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરી બોલ્યો, “હું જેને સદાચાર લેખું તેને તમે દુરાચાર મણો; હું જેને

દુરાચાર ગણું તેને તમે સદાચાર સમજો. હું ગમે તેટલી દલીલો કરું તો પણ તમારા ધ્યાનમાં તે ઉતરે તેમ છેજ નહિ.”

“તો ચાલ, આપણે કોઈ ત્રીજા પાસે તેનો તોલ કરાવીએ.”
જીવણજીએ સૂચવ્યું.

“તમને એવો બુદ્ધિશાળી અને નિષ્પક્ષપાત ન્યાય કરનારો કોણ મળવાનો? તમારા જેવા વિચારવાળા તમને કાલો ઠેરવશે અને મારા જેવા વિચારવાળા મારો પક્ષ ખેંચશે.”

“તો આપણે માંહોમાંહોમાં તડખેડ કરીએ.”

“તેમ કરવા હું રાજ છું; પણ તમે શાંતિપૂર્વક બોલો ત્યારેને? અને કહો કે મારે શી રીતે વતવું?”

“તું માનતો હોય તો કહું ને?”

“માનવા જોટલું માનીશ, તમને કે માતૃશ્રીને દુઃખદાયક નીવડવાનું મને કંઈ ગમે છે?”

“તારે અમારા કલ્પાસર ચાલવું...”

“અને મારાં અંતઃકરણને ગિરવી મેલવું.”

“શરૂઆતથીજ આડો ફાટવા લાગ્યો કેની?”

“તો એમ શા માટે નથી કહેતા કે હવે અમે વૃદ્ધ થયાં છીએ, જગત્તી જંગલ અમને મમતી નથી, પ્રવૃત્તિ અમને નિરસ લાગે છે અને તું હવે પુખ્ત થયો છે, બપોયો ગપ્પો છે, માટે દેશ તથા કાળને અનુસરીને જીવન નિર્ગમન કરજો. સદાચાર રાખશે તો સુખી રહેશે, દુરાચરણી થશે તો દુઃખ પામશે, અમે કંઈ જાહેરી તારી ઉપર દેખરેખ રાખવા જીવવાનાં નથી...”

“એમ કહીએ છતાં તું સંસારમાં સીધો નહિ ચાલે તો ?”

“ફક્ત કહેવાથી કંઈ નહીં વળે, તમે ખરેખરી વૃત્તિજ તેવી જાણવો તો પછી હું સીધો નહિ ચાલું તેનું પણ તમને દુઃખ લાગશે નહિ. લોકો તમારી આગળ ગમે તેવી વાતો કરે છતાં તેથી બચીને ભૂત નહિ થતાં ફક્ત એકજ વિચાર રાખો કે પ્રભુ સૌને સદ્બુદ્ધિ આપે, તો આપણને બહુ સારું બનશે.”

“પણ તારામાં એટલો બધો વિશ્વાસ શી રીતે મેલી શકાય ?”

“બીજાની ખોટી અને જુદી વાતો માની લેવામાં તો બલો વિશ્વાસ મૂકી શકાય છે ! અવિશ્વાસી માણસને કદી સુખ હોતું નથી, અને વિશ્વાસી માણસને બધાં છેતરી જાય તોય દુઃખ થતું નથી.”

“તારામાં વિશ્વાસ રાખું છતાંય મને દુઃખ લાગે એવું કૃત્ય તું કરે તો ?”

“પાછું તેનું તે. હું ગમે તે કૃત્ય કરું તેની તમારે પરવાજ નહિ રાખવી. હું સુખી દુઃખી થાઉં તેનો વિચાર સુદ્ધાં તમારે લાવવો નહિ. તમે કોઈને સુખી દુઃખી કરી શકતા નથી, તમે કોઈને સુધારી બમાડી શકતા નથી...”

“ત્યારે તું બધાને સુધારી નાંખવાનો ધખારો કેમ રાખે છે ?”

“મારી વાત જુદી છે ! તમારે માટે મેં બતાવ્યો તે માર્ગ ઉત્તમ છે. મારાં કૃત્યો માટેની જવાબદારી તમારે શિરે રાખીશજ નહિ; તે વિષે કોઈ પૂછે અને જવાબ આપવો પડે તો એટલુંજ બોલવું કે કૃત્યો કરનાર જાણે.”

“અને તું તદ્દન સ્વતંત્ર !”

“મેં કહ્યુંને કે મારી સ્વતંત્રતા કે પરતંત્રતાનો તમારે વિચારજ લાવવો નહિ, અને બીજા લોકોનાં કૃત્યો માટે પણ બેપર્વા રહી તેઓ તરફ જરાક સહાનુભૂતિ અને દયા બતાવશો તો વધારે સારું. એકાદ બે વર્ષ એવી વૃત્તિ કેળવવાનો પ્રયોગ કરી જુઓ. ફાવે તો ઠીક છો; નહિ તો ઝઘડા અને ફજેતા માટે આપણે તૈયારજ છીએ.”

કોઇ માણસને એકાએક જેમ સ્મશાનવૈરાગ્ય થઇ આવે તેમ લડવા ઝગડવામાં જીંદગી ગુજારનાર જીવજીતને તકરારનો જાણે કંટાળો આવી ગયો અને શાંતિ પ્રાપ્ત કરવાની વૃત્તિ થઇ.

બીજે દિવસે તેને મોહનલાલને ઘેર મળવા આવવાનું કહી તે આજ્ઞા મળ્યા.

પિતાની ઇચ્છા પ્રમાણે બીજે દિવસે સવારે મણીલાલ મોહનલાલને ઘેર તેમને મળવા ગયો. તેના જવા અગાઉ કલ્યાણજી પણ ત્યાં આવીને બેઠેલા હતા. વિવેક અને શિષ્ટાચારમાં થોડીક મિનિટો વીત્યા પછી કલ્યાણજીએ મણીલાલ સાથે એવી રીતે વાત કરવા માંડી કે જેવી રીતે કોઇ વઢેલા માણસને સુધારવા માટે કરવામાં આવે. તેમાં સંમતિ દર્શાવતા હોય તેમ મોહનલાલ માથું હલાવતા હતા અને મંછા પણ શિખામણ ઉપર ધ્યાન આપવા સૂચવતી હોય એવી નજરે મણીલાલ તરફ જોતી ઉભી હતી.

‘પિતાજી, આ તમારું જગત; કલ્યાણજીભાઇ, મોહનભાઇ, મંછા બાબી અને બીજાં બેપાંચ માણસો કે જે તમારી સાથે બેઠતાં

ઉઠતાં હોય. એ લોકોનું મત તે તમારે મન સમસ્ત લોકમત છે કે જેનાં બળપર તમે મારી સાથે તકરાર કરવા ઉશ્કેરાયા કરો છો.” બધું સાંભળી રહ્યા પછી મણીલાલ બોલ્યો.

“તે શું અને તમને ખોટી શિખામણ આપીએ છીએ ?” કલ્યાણજી માઠું લાગ્યું હોય તેવું મોઢું કરી બોલ્યા.

“પણ તમે શિખામણ તે શી લાયકાત પર આપવા નીકળ્યા ? હું મારો પુત્રધર્મ સમજી છું અને આચરું છું; પિતાશ્રીને દુઃખ નહિ લગાડવા તો મેં અનેક પ્રસંગોએ વિવાદ કરવા છોડી દીધા હતા. એ પ્રસંગ તો કાલેજ ટાળ્યા કે જે ઉપસ્થિત કરનાર સીધી કે આડકતરી રીતે તમે હતા.” મણીલાલ જરા ભૂખીને બોલ્યો.

“ભાઈ, તારે વિષેની આ ચર્ચામાં હું તો ઝાઝું બન્યો તો પણ નથી.” મોહનલાલે તટસ્થ થઈ જવા પ્રયત્ન કર્યો.

“ત્યારે બધા વગર માથું શાના હલાવ્યા કરતા હતા ?” મણીલાલે રોષભર્યા સ્વરે કહ્યું, “વાતમાં દમ કંઈ નથી. પિતાશ્રી મને પરણાવવા ઇચ્છે છે; કલ્યાણજીએ પોતાની પુત્રી તે માટે તૈયાર રાખી છે; પણ કંઈક અંગત મંતવ્યોને લીધે હું હમણાં પરણવા માગતો નથી. દુર્ગાબહેનને તે વિષે મેં સમજાવી દીધાં છે, એટલે આવી પરિષદની કશી જરૂર નહોતી, છતાંય તમે એકઠા થયા તો ખચેર. હવે આટલી બિનામાં મારું અનાચારિકતપણું ક્યાં દેખાયું ? હું પ્રમાણિકપણે બોલું વતું કમાઈને નિર્વાહ ચલાવું છું. પિતાશ્રી મદદ આપે ન આપે તેની મને જરૂર નથી. એમાં મારું છટકેલપણું શું છે ?”

“ભાઈ એમ સાંભળ્યું છે કે તું નહિ ઇચ્છવાળેમ માણસોની સોબતમાં ફરે છે.” મોહનલાલે કહ્યું.

“તે ખોટી વાત છે.” મણીલાલ શબ્દોપર ભાર દબને બોલ્યો.

“દાખલા તરીકે અસ્પર્શ્યો...”

“અસ્પર્શ્યો નહિ ઇચ્છવાળેમ લોકો એમ ? આ ગૃહસ્થો તો વૃધ્ધો છે; જીના વિચારના છે, સંકુચિત દષ્ટિવાળા છે, મિથ્યાભિમાની છે, પણ તમેય મોહનભાઈ શું સમજીને બોલો છો ?” દાથમાંનું છાપું પટકીને મણીલાલ બોલ્યો, “તમે જીવાન છો, કેળવાયેલા છો, સરકારી નોકર છો; જાણતા નથી કે અસ્પર્શ્યો દશ વરસથી રાજ્ય-કારણીય તુલામાં મૂખ્ય કાટલાં સમાન થઈ પડ્યા છે ? સામાજિક રીતે અસ્પર્શ્યતા દૂર કરતાં વખત લગાડશે પણ સદનશીર રીતે તો અસ્પર્શ્યતા હવે પછીનાં નવાં રાજ્યબંધારણમાં જરૂર એક ખાસ કલમ નાખીને દૂર થયેલી જાહેર કરવી પડશે. પં. મોતીલાલ નહેરૂએ રાજ્યબંધારણનાં પોતાના મસુદામાં તો તે કલમ નાખી પણ છે. તમે જો ચારિત્ર્યપરત્વે તેઓને નહિ ઇચ્છવાળેમ માણસો ગણતા હો તો ખરી હકિકત તેથી ઉલટીજ છે. તેઓનાં કરતાં આપણે પોતે નહિ ઇચ્છવાળેમ વધારે છીએ. આપણા દુર્યુષો મુલકમજદૂર છે, તેનાં નામ દેવાની જરૂર છે ?”

જીવણજી અને કલ્યાણજી બેઉ આ સાંભળીને એક બીજા તરફ ડોળા કાઢવા લાગ્યા. તેઓનો રોષ પરસ્પર હતો કે મણીલાલ ઉપર હતો તે તેઓજ જાણે.

“પણ મામાજીને એ વાત ગમતી ન હોય તો તારે તે શું કરવા કરવી ?” મોહનલાલે વૃધ્ધોની લાગણી રજૂ કરી.

“એઓ તો જન્મતમાં આંખ મીચીને ફર્યા કરશે તેથી આપણે પણ તેમ કરવું ? લાહોર કોંગ્રેસમાં સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિના ધ્યેયને

કરાવ તો કાલે સવારે થયો; તેની શાહી તો હજી સુકાઈ નથી. તે કરાવ યુવકોએ કર્યો છે; મારા અને તમારા પ્રતિનિધિઓએ કર્યો છે, કેમજો અંગ્રેજો રાજ્યવહીવટમાં આપણને અંતર્મજો-અસ્પર્શ્યો મણે છે, અનેક ખાતાંઓનાં પ્રવેશદારો આપણે માટે બંધ છે, અનેક ઝોદાઓ આપણે માટે અપ્રાપ્ય છે. ત્યારે આપણી જે અસ્પર્શ્યતા દૂર કરવા માટે આપણે લડીએ છીએ તે અસ્પર્શ્યતા બીજાઓ માટે આપણે પોતે કાવમ રાખવી કેમ? પિતાશ્રી અને કલ્યાણજી બાઈને મન તો મહાત્મા ગાંધી અને પં. મોતીલાલ નહેરૂ મૂખ છે. ખરું કેની?” મણીલાલે તેઓને પૂછ્યું.

“અમે ક્યારે કહ્યું કે તેઓ મૂખ છે?” જીવણજી બોલ્યા.

“તેઓને તમે કાલો ગણતા હોત તો મને લક્ષ્મી કહેતજ નહિ..”

“તે કારણથી નહિ...”

“તો પછી?” મણીલાલ પિતાને વાક્ય પૂરું કરવા ન દેતાં વચ્ચે બોલ્યો, “કાઈને ત્યાં યુવતી પુત્રી, સ્ત્રી કે પુત્રવધૂ હોય તેને ઘેર જતા હજીયું તે બદલાવનતથી કેમ? એમ તો હું મોહનભાઈને ત્યાં ઘણીવાર આવું છું...”

મંજા અંદરના ઓરડામાં ચાલી ગઈ. મોહનલાલ બોલ્યા:

“મણીલાલ, શાંત થા. તું બહુ ઉશ્કેરાઈ ગયો છે.”

“અરે, ધારો કે વર્ણાન્તર લગ્ન કરું તો તેમાં પણ નવું શું છે?” મણીલાલે ચાલુ રાખ્યું; “કલ્યાણજીભાઈ પણ ક્યાં આપણી જાતિના છે?”

“હેં?...શું?...” જીવણજી અને કલ્યાણજી બેઉ સાથે બોલી ઉઠ્યા.

“એમાં આશ્ચર્ય શાના પામો છો?” મણીલાલ બોલ્યો, “આપણી જાતિના બે વર્ગ; દેસાઈ અને બાડેલા. પહેલો વર્ગ બીજા વર્ગની

કન્યાઓ હંમેશાં લયા કરે છે; પરંતુ અપવાદરૂપે પણ પહેલો વર્ગ તેમને કન્યા આપે છે કે? અને એ કહેવાતા ઉપદ્રા વર્ગનો મોટો ભાગ કેવો હોય છે તેનો કલ્યાણજીભાઈને પણ કંઈક અનુભવ હોવાનું મેં જાણીયું છે. અમારા ઉપદ્રા વર્ગનાં એ અસ્તિત્વને લીધે નીચલા વર્ગમાં 'દેબ' અને 'સાટા'ના મહાન પાપો અનેક થાય છે. તેવાં પાપનો આડકતરો ભાગીદાર હું થવા માગતો નથી. બીજા વર્ગ પાસે વાંકડાની વધુ રકમ કઢાવવા અમારા વર્ગના કેળવાયેલા યુવકો જેમ માન માગે છે અને પોતાનાં માળાપને પૂછ્યા વગર પાણી પણ પીતા નથી, તેમ અધમ અને સ્વાર્થી આશાંકિતપણું મારે પાળવું નથી. કલ્યાણજીભાઈ, તમારી કે તમારા વર્ગની કન્યા સ્વીકારવામાં મેં કહ્યું તેમ હું પાપનો ભાગીદાર થાઉં, તમારાં નિશ્ચાલિમાનનો પોષક બનું અને અધમવૃત્તિના યુવકોના વર્ગમાં મૂકાઉં."

"કલ્યાણજી આ વ્યવહાર સત્ય તરત સમજી શક્યા; મણીલાલ માટે તેમણે બાંધેલું મત ફેરવાઈ ગયું; તેમનાં મુખપરનો રોષ ઉતરી ગયો; મોઢે બોલ્યા વગર તેમણે આંખ વડે મણીલાલની માંસી માગી.

"એકંદર અર્થ એવો કે તારે વર્ણાન્તર લગ્ન કરવું છે." મોહનલાલે મણીલાલના આવેશનો લાભ લેવા માગ્યો.

"અથવા તો લગ્ન ન કરવું, એવો અર્થ પણ થાય. હાલ તુરત તો સ્વાતંત્ર્યનું યુદ્ધ ઉપાડવાની મંત્રણા ચાલી રહી છે... એટલે એ પ્રશ્ન..."

"તારે પરણવું હોય, તો પરણજે, ન પરણવું હોય તો ન પરણતો; પણ યુદ્ધયુધ્ધની બાજમડમાં ન પડતો..." જીવણજી બોલી ઉઠ્યા.

"જમાનો જુવાનોનો છે....." કહી જીવણજી તરફ જોઈ કલ્યાણજીએ જાણે નિશ્ચાલ નાંખ્યો.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

દિવાલ તુટી.

એ ત્રણ દિવસ રહીને જીવજીત ઉદ્ધિગ હૃદયે પાછા ગામ ગયા. પુત્ર ઉપર વડિલજાહીનો સોટો ચલાવવા તે ગમે તેટલો દૃઢ નિશ્ચય કરતા તો પણ તેની સાથે રૂબરૂ વાત કરતાં તે પિયળી જતા. પોતાના હૃદયની નિર્બળતા તેમને પ્રસંગોપાત્ત દેખાતી. બીજાને ઉદ્ધા-
હરણીય થઈ પડે એવું પોતાનું જીવન નહોતું તે તેમને સાલતું. પુત્રનાં ચારિત્ર્યમાં સિધ્ધ કરી શકાય એવા દોષ તેમને જણાતા નહિ. કવચિત્ તેમને એમ પણ થતું કે એકનો એક દીકરો છે, તે બંને ગમે તેમ નાચે ખુંદે; જીવતો રહે તો ખસ છે. જ્ઞાતિના બીજા યુવકોના દુર્ગુણો જોવામાં આવતાં તેવા દુર્ગુણો પોતાના પુત્રમાં નથી, એમ વિચારીને પણ તે સંતોષ માનતા: કદાચ તેને વિદાયત બણવા મોકલ્યો હોત અને ત્યાંથી તે કાંઈ અગ્રેજ ભૈરં ઉપાડી લાવ્યો હોત તો પોતે તેને શું ફાંસીએ ચડાવવાના હતા ! દારૂ, જુગાર, કે રંડીઆજીની લતમાં પડીને પૈસા સારૂ અથવા કાંઈ પણ કારણથી તેમને મારવા ઉઠે તો તેમાંય તેમનું શું ચાલે તેમ હતું ! એવા તરંગો તેમને આવતા. છતાંય તે વર્ણાશ્રમ ધર્મનો ઉન્નત કરે તે તો કેવળ અસંભવ હતું ! નાવારસ ઠરાવવાથી પણ તે ઠેકાણે આવે એમ તેમને લાગ્યું નહિ, આખરે જમાનાને અને પ્રચલિત વિચારોને દોષ દેતા તે હરી ઠામ ચલા.

એ અરસામાં ફ્રેન્ચ પુલ પાસે વિદ્યાર્થી મંડળના આશ્રય હેઠળ, લાહોરની કોન્ગ્રેસના ઠરાવને ટેકા આપવા મળેલી યુવકોની જાહેર સભામાં મધ્યીજ્ઞાત ગયો ત્યાં તેણે લીનાને જોઈ. સભા વિસર્જન

ચથા પછી તે તેને મળ્યો અને બેઠે જણ વાતો કરતાં ચોપાટી પર જઈને બેઠાં.

સભામાં થયેલાં બાષણો સંબંધી મણીલાલે વાત કરી, ભવિષ્યમાં ઉપાડવામાં આવનાર ચળવળને લગતાં અનુમાન સંભળાવ્યાં, તેમાં યુવકોએ શો ભાગ ભજવવો જોઈએ તે જણાવ્યું, યુવકો છેલ્લા પાંચ પાંચ વરસથી કોઈ મહાન પ્રગતિય ચળવળ માટે કેટલા તલસતા હતા તેનો ચિતાર આપ્યો, અત્યારે આખાં જગતની અને ખાસ કરીને ભારતવર્ષની આર્થિક સ્થિતિ કેવી કફોડી થઈ પડી છે તેનું વર્ણન કયું અને પ્રગતિય ચળવળરૂપી જામગરી મૂકાવાથી આખો દેશ ક્રાન્તિરૂપી આગમાં કેવો સળગવા માંડશે તેનું ઉત્સાહપ્રેરક રેખાચિત્ર દોયું.

લીનાએ કંઈ પણ બોલ્યા વગર ગંભીર ચહેરો રાખી સાંભળ્યાં કયું.

“બોલો, હવે એ ક્રાન્તિકારી પ્રવૃત્તિમાં તમે શો ભાગ ભજવશો?” મણીલાલે પૂછ્યું.

“તમે લોકો ન્યાંથી અટકશો ત્યાંથી અમે આગળ ચલાવીશું.” લીનાએ જવાબ આપ્યો.

“અમે ક્યાંથી અટકીશું તે તમે શી રીતે જાણી શકો?”

“આગલી ચળવળોના ઇતિહાસ ઉપરથી.”

“એટલે?”

“તમે લોકો મોટી સંખ્યામાં જોલો ભરી દેશો, કદાચ પરદેશી માલનો બહિષ્કાર સિધ્ધ કરશો, કદાચ, ખારડોલીનો પ્રસંગ ધ્યાનમાં રાખી

“મહેસુલનહિ ભરવામાં ફાવશે, તેથી નવું રાજ્યબંધારણ મેળવશે...”

“પણ લડતમાં સફળતા મેળવીએ તો તેની નૈતિક અસર કેટલી થશે?”

“વારં; જોઈશું. અત્યારે તેની ચર્ચાની શી જરૂર છે?”

“લીના, હવે હું મુંબઈનો વાસ સંકેલી લઉં છું. મને યાદ કરશે કે?” મણીલાલે વાત ફેરવી.

લીનાએ ચમકીને તેની સામે તાકીને જોયું. મણીલાલ પણ તેની સામે જોઈ રહ્યો.

“હજીય તમને વાસ્તવિકતાનું જ્ઞાન થયું લાગતું નથી.” લીના કપકાબચાં સ્વરે બોલી.

“મને પૂરું જ્ઞાન છે; તમે લાગણીવશ સ્વભાવ અને સંકુચિત વિચાર ધરાવો છો.”

“હજી પાંચ દિવસ પરજ તમારા પિતાજી પરાક્રમ કરી ગયા...”

“તેમાં અણુધાયું” અથવા નવિન કંઈ નહોતું. એવા વિરોધ તો કમલે ને પગલે સહન કરવા પડે, સંબંધીઓ તરફથી, સમાજ તરફથી જ્ઞાતાતનીઓ તરફથી, રૂઢીચુસ્તો તરફથી અને ધર્મચુસ્તો તરફથી...”

“તમે કહેવા શું માગો છો?”

“હું એ બધું સહન કરવા તૈયાર છું...”

લીના નીચું જોઈ રેતી અણુવા લાગી.

“તમારામાં હિંમત છે?” મણીલાલે પૂછ્યું.

“તમે શુદ્ધિમાં છોને?”

“સંપૂર્ણ.”

એક જણ થોડીવાર એક બીજાનું હૃદય માપતાં ચૂપ બેસી રહ્યાં.

“તેથી કંઈ સમાજમાં ધડકો થઈ જવાનો નથી.” લીના બોલી..

“હું જાણું છું.”

“બિલત્સ આક્ષેપો થશે.”

“ભલે થાય.”

“તમે જે ઉદ્દેશથી અંધારામાં જુસ્કો મારવા તૈયાર થાઓ છો તે કાંઈ સમજવાનું નથી...”

“તે ભવિષ્ય પર છોડીશું.”

“સીસ-માનની લાગણી અને હામ્પત્યપ્રેમ જુદાં છે હો ?”

“વિનમ્રિય આકર્ષણ સિવાય બીજું કાંઈ અજ્ઞાત તત્ત્વ આત્મા-ઓને સંયોજે છે...”

“વાસ્તવિક પરિસ્થિતિની દિવાલ નજર આગળ રાખી મેં તે અજ્ઞાત તત્ત્વને દબાવી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.”

“મેં દિવાલને તોડી પાડીને અજ્ઞાત તત્ત્વને વિકસવા દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.”

“સંકલ્પની સત્યતાની કસોટી કરવા માટે થોડો સમય જવા દેવો જોઈએ.”

“વિકૃત દેખાતી પરિસ્થિતિમાં આત્મવિકાસને દબાવી નહિ દેવાનું વચન આપો તો.”

“પિતાજીને પૂછીને જવાબ આપું.”

“તમે કહો તો સાથે આવું; અથવા મને પત્ર લખી જણાવજો.”

“બા.૩.”

“અને દેવજીભાઈને કહેજો કે બિનજરૂરી ગરબડ નહિ કરવા માટેજ..”

“તેમને કંઈ કહેવું પડે તેમ નથી..”

બન્ને પ્રપુત્ર હૃદયે છુટાં પડ્યાં. સૃષ્ટિસૌન્દર્યમાં તેમને વધુ રમ્યતા દેખાઈ. સમુદ્રનું થોડી વાર પહેલાંનું ગામ્ભિર્ય શમી ગયું.

મકરણ ૨૫ મું.

સ્વાતંત્ર્યયુધ્ધ.

વિક્રમ સંવત ૧૯૮૬ ની વર્ષાઋતુના પ્રારંભમાં એક દિવસે મુંબઈની વડી ફાઝલારી અદાલતમાં એક મુકદ્દમો પોકારાયો.

“દેવજી જેઠા.” સરકારી કારકુને નામ પોકાયું.”

“દેવજી જેઠા.” એક પોલિસ સિપાઈએ જરા મોટા અવાજે તે ત્રીલી લીધું.

“દેવજી જેઠા.” તેનાથી મોટા અવાજે બીજે સિપાઈ બરાડ્યો.

અને ત્રીજે સિપાઈ તેથી પણ મોટે ઘાટે પૂરું નામ પોકારી રહે તે પહેલાં બે સિપાઈઓએ દેવજી જેઠાને ન્યાયાધિશ આગળ રજુ કર્યો.

“આરોપી કાલે હોન’બી રોડ પર જોન આલ્સ’ રિમથની વિલાયતી કાપડની દુકાન આગળ પિકેટિંગ કરતો હતો,” સરકારી વકીલે તરતજ મુકદ્દમાની કેદિમત રજુ કરવા માંડી, “જે વખતે સોકાનું મોટું ટોળું ત્યાં એકઠું થયું હતું અને જાહેર શાંતિમાં ભંગ થવાનો ભય રહેતો હતો. દુકાનમાં ખરીદી કરવા જનાર માણસોને આરોપી રોકતો હતો અને દુકાનમાંથી ખરીદી કરીને નીકળનાર માણસોના રસ્તામાં પણ તે આડો આવીને ઉભો રહેતો હતો. તે જોઈ પોલિસે તેને પકડ્યો હતો.”

આરોપીને પકડનાર પોલિસે ઉપર મુજબ જુઝાની આપી.

“બચાવમાં તમારે કંઈ કહેવું છે?” ન્યાયાધિશે આરોપીને પૂછ્યું.

“ના સાહેબ.” આરોપીએ જવાબ આપ્યો.

“આરોપી વૃદ્ધ વયનો હોવાથી બીજાઓની સરખામણીમાં તેણે તો જાણી પુછીને ગુન્હો કર્યો છે,” સરકારી વકીલે ધ્યાન ખેંચ્યું,
“માટે બીજાઓને ધડો બેસે તેવી સજા તેને કરવી જોઈએ.”

“નવ મહિનાની સપ્ત કેદની સજા. ત્રીજો (સી.) વર્ગ.”
ન્યાયાધિશે ચુકાદો આપ્યો.

પોલિસ આરોપીને અદાલતમાંથી બહાર લઇ મઇ અને કેદખા-
નામાં લઇ જવા તેને ગાડીમાં બેસાડ્યો.

“દીકરા, ગભરાતી નહિ, હિંમતથી રહેજે.” કેદી ગાડીમાં બેસતાં,
ત્યાં ઉભી રહીને રડતી પોતાની પુત્રીને સંબોધીને કંઇ વધારે બોલે
તે પહેલાં તો કેદીઓની ગાડી હંકરાઇ મઇ અને તે સાથે તરતજ
તુટી પડેલી વરસાદની ઝડીથી થોડાં અંતરેથીજ તે દેખાતી
અંધ પડી.

x

x

x

તા. ૧ લી જાન્યુઆરી ૧૯૩૦ ને રોજ લાહોરમાં પં. જવા-
હરલાલ નહેરૂનાં પ્રમુખપણાં હેઠળ મળેલી રાષ્ટ્રમહાસભાએ સ્વાતંત્ર્યનું
ધ્યેય જાહેર કર્યું.

તા. ૯ મીએ મહાત્મા ગાંધીએ જે દેશનું વાતાવરણ અહિંસાત્મક
રહે તો કાયદાના સામુદાયિક સવિનયભંગની પ્રવૃત્તિ ઉપાડવાનું
જાહેર કર્યું.

તા. ૨૬ મીને દિવસે આખા દેશમાં “સ્વાતંત્ર્ય દિન” ઉજવાયો.

તા. ૩૦ મીએ મહાત્માજીએ પોતાની ૧૧ માગણી જાહેર કરી.

તા. ૧૫ મી ફેબ્રુઆરીએ રાષ્ટ્રમહાસભાના કારોબારીઓએ ગાંધીજીને સવિનય બંગની પ્રવૃત્તિના સરમુખત્યાર નીમ્યા.

તા. ૨૮ મીએ ભરૂચમાં વલ્લભભાઈ પટેલે બાપજી કયુ” કે થોડા દિવસમાં મહાભારત યુધ્ધ ગુજરાતમાંથી સર થશે. તેમાં કાચરતું કામ નથી. ભરૂં દિંદુઓએ કાશીની જાત્રા જવું; મુસલમાનોએ મકાની હજ કરવા જવું.

તા. ૨ જી માચની રાત્રે ગાંધીજીએ વાઘસરોયને વિજિતું કહેણું મી૦ રેનોલ્ડસ સાથે મોકલ્યું.

તા. ૪ થી એ વાઘસરોયના જવાબ વગરનો મંત્રીનો જવાબ ફરી વળ્યો.

તા. ૬ ઠીએ વાઘસરોયને આખરી સંદેશો પાઠવાયો.

તા. ૭ મીએ વલ્લભભાઈને સરકારે પકડ્યા.

તા. ૧૨ મી માચે “કાચ” સાધયામિ વા દેહં પાતયામિ”એ સુત્ર પોકારતાં ગાંધીજીએ સાખરમતી આશ્રમમાંથી “મહાભિનિષ્ક્રમણ” આદ્યું.

તા. ૬ ઠી એપ્રિલે દાંડીમાં ગાંધીજીએ મિઠાનો કાયદો તોડ્યો આખા દેશમાં જુદે જુદે સ્થળે તે તોડાયો.

તા. ૫ મી મેએ મધીજીને પકડીને ધરોડાની જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા.

ત્યાર પછી તો ગામોગામ જંગલોની જવાળા પ્રમદી, બુનદ બંધનો કાચાં સુતરની પેઠે તુટવા લાગ્યાં, સરકાર તરફથી ત્રાસ વર્તાવવા માંડ્યો, તે સામે જનતાએ સાંત અને સહનશીલ અવરોધ આપ્યો, કીઓએ ફેસરીયાં ધારણ કર્યાં, બાળ બાળિકાઓની વાનર સેના અને માંજર સેના સ્થપાઈ, ખેડૂતોએ ફેસનેતાઓમાં અડધા શ્રદ્ધા રાખી દિવરત કરી અને કળિકાળમાં કલ્યાણ તેવાં સંકટો સહ્યાં, અહિંસાના દિવ્ય શસ્ત્રથી ચામતું યુદ્ધ જેવા જગતભરના મહત્ત્વોએ આવ્યા, યુરોપમાં એકજ 'થરમોપીલી' થઈ હતી, ભારત વર્ષમાં અનેક થઈ, જુવાન મરદોની નજર સામે કીઓનાં અપમાન થયાં, વાળ પિખાયા, તેઓને અસહ્ય માર પડ્યા, પણ સત્યની પ્રતિજ્ઞાને ખાતર કૌરવ સહ્યામાં દ્રૌપદી ચીરહરણ વખતે ભીમસેનને જેમ બકરીની પેઠે ખેસી રહેવું 'પડ્યું' તેમ અહિંસાની પ્રતિજ્ઞાને ખાતર જુવાન વજે' લોહીભરી આંખોએ એ દસ્યો જેમ આમોજ રાખ્યો; ભારે વ્યક્તિગત આત્મબોધના ઇતિહાસ લખાશે ત્યારે ભારતવર્ષમાં થયેલા ધારેલી કાન્તિમાં સંવત ૧૯૮૬ના સમયનાં અતિ મહત્વનાં સ્મરણો નોંધાશે.

x

x

x

x

એ લડતમાં દેવજીભાઈએ અંપલાવ્યું અને પ્રકરણની સરઆતમાં જણાવ્યું તેમ સજ્જ પામ્યા, સત્તાવાળાઓએ તેમને નાસકનાં ફેદ-ખાનામાં મોકલાવી આપ્યા.

લીના એકલી પડી. પિતાથી કદી અલગ ન રહેલીને બહુ દુઃખ લાગ્યું; બીજાઓ આગળ બહારથી ઘેરનો ગમે તેટલો દેખાડ કર્યા છતાં એકાંતમાં તેનું હૃદય ભરાઈ આવતું. કેટલીક વાર તો રડવામાં રાત્રિ વીતી જતી. વર્તમાનપત્રોમાં જેલના સંકટો વિષે, તથા ત્યાંના પશુ જેવાં જીવન વિષે, અરે, પશુ કરતાં પણ બદતર જીવન વિષે તે વાંચતી ત્યારે તેનું માથું ચઢી આવતું, અને ધણીકવાર તો નિશ્વેષ થઈ જતી. જીંદગીભર નિયમિત સગવડમાં રહેલાઓ જેલજીવન શી રીતે વ્યતીત કરી શકતાં હશે એ તેને મન કદપનાનોજ વિષય રહ્યો.

દેવજીલાલને સગ્ન થયાની ખબર તેણે મણીલાલને લખી જણાવી. મણીલાલ પારડી તાલુકામાં ગામે ગામ ફરીને ખેડુતોને મહેસુલ નહિ ભરવા 'હેરફેરતો' હતો. તેને તેનો પત્ર મળ્યો હશે કે નહિ તે તો તે ન જાણી શકી, પણ એ દિવસ પછી તેને પોતાને મણીલાલના કાષ્ટ સહકાર્યકર્તાના હાથનો લખેલો પત્ર મળ્યો; તેમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે મણીલાલને સવા વરસની સખ્ત કેદની સગ્ન થઈ હતી અને ચરોડાની જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યો હતો.

પિતાની જેરહાજરીમાં મણીલાલ આવીને થોડા દિવસ સાથે રહી જશે તો દુઃખ કંઈક વિસારે પડશે એમ તેણે તરંગ બાંધ્યા હતા તે પણ હવે પડી બાંધ્યા. કરોડો માણસોને સુખ અપાવવા હજારો અથવા લાખો માણસોએ પોતે દુઃખ વેઠીને જગતની, અને ખાસ કરીને નિર્દય નોકરશાહીની મૃતવત્ થઈ ગયેલી માનવલાગણીઓને સચેત કરવાની પ્રવૃત્તિ આદરી હોય ત્યાં કાણુ કાનો કેટલો શોચ કરે.

ધરમાં બેસી રહી રનેહીઓને સંભારી સંભારીને અશ્રુસાર્યા કરતાં પશુ થોડે દિવસે તેને કંટાળો આવ્યો ત્યારે દુઃખ વિસરવા તે અન્ય દુઃખીઓની સેવા કરવા તત્પર થઇ. મુંબઈમાં બબ્બે ત્રણ ત્રણ દિવસે સરખસનાં કે બીજાં બહાનાં હેઠળ પોલિસની લાઠીઓ ચાલતી અને સ્વયંસેવકોનાં માથાં ફાટતાં. તેઓની સૂઝપા માટે કોન્ગ્રેસ હોસ્પિટલમાં તે પ્રસંગોપાત્ત નિયુક્ત થવા લાગી. તેવું કામ નહિ હોય તો દારૂનાં ચીઠાં પર અને પરદેશી કાપડની દુકાનો પર પિકેટિંગ કરવાનું તો હતુંજ. કામમાં રોકાયેલી રહેવાથી, અન્ય બહેનોનો સહવાસ મળવાથી તથા રાષ્ટ્રિય ચળવળમાં પોતે પશુ કંઈ ફાળો આપે છે એવાં આત્મભાનથી વિચેત્રનાં દુઃખ અંશતઃ વિસારે પડ્યાં.

તા. ૧ લી ઓગસ્ટ ૧૯૩૦ની રાત્રે હળરો સ્ત્રી પુરૂષોને પોલિસે ચૌદ કલાક સુધી આઝાદ મયદાનની સાથેના રાજમાર્ગ પર રોક્યાં, તે પ્રસંગે રાત બધી ગાજવિજ સાથે વરસતા મુશળધાર મેહમાં ઝડપિ જોવા, વયોવૃદ્ધ અને મુઠીભર હાડકાંવાળા પં. મદનમોહન માલવીયને બ્યારે તેણે બીનાં રસ્તા પર જળનિર્મળતાં પશુનાં આસ્તરણ પર શરીરચષ્ટિ સંકોચીને સુતાં જોયા ત્યારે તેનું દિલ ભરાઈ આવ્યું, તેમાં વળી પિતા સાંભર્યાં, એટલે તેનું હૈયું છેક પિગળી ગયું. ઝબકતી વિજળીના પ્રકાશે પ્રકાશે મેદાનમાં દૂરનાં એક ઝાડ નીચે જઈને તે રડી.

એજ માસમાં જ્યકર સમુએ જેલમાં ગાંધીજી અને નહેરૂ પિતા પુત્ર સાથે સુલેહના સંદેશા ચલાવવા માંડ્યા એટલે તે આશ્વા બાંધવા લાગી કે હવે બધા કેદીઓ સાથે તેના પિતા પશુ છુટશે. સંદેશા નિષ્ફળ નીવડ્યા અને નિરાશાએ વળી તેનું મસ્તક ઘેયું. તા. ૧૮મી

સપ્ટેમ્બરને રોજ ધારાસભાની ચુંટણી અટકાવવાનાં પિકેટિંગમાં ચારસો સ્ત્રીઓ સાથે ટાઉનહોલ આગળથી તે પશુ પકડાઈ, બધાં સાંજે ભેગી તે પશુ છુટી, બધાં સાથે તે પશુ સરખસમાં મેદાન તરફ જવા લાગી. લગ્ન વખતે હાથ લાંબા કરી કરીને સ્ત્રીઓ જેમ ફટાણાં ગાય તેમ સત્યાગ્રહી બહેનો મદમત થઈ લાંબા હાથ કરી કરીને બોલવા લાગી: “ધારાસભામાં કોણુ જાય ? દેડ લાંગી ચમાર જાય.” તરત તે તેઓની હારમાંથી બહાર નીકળી પડી ને ઘેર જઈ ઝુસકે ઝુસકે રડી. “મારા લોકો સ્થિતિમાં હલકા છે; તેથી શું તેઓ સ્વભાવે પશુ નીચ અને પ્રજાદ્રોહી છે ?” તે વિચારવા લાગી: “આવાં લોકોની પ્રવૃત્તિમાં અમને સામાજિક સમાનતા સ્ત્રી રીતે મળશે ?” થોડા દિવસ તેણે સદેહ અને સંશયમાં નિર્મમન કર્યા, પશુ પંદરેક દિવસ પછી પરીન બહેન, અને લીલાવતી મુન્શીના માનમાં નીકળેલાં પંદર હજાર સ્ત્રીઓનાં સરખસમાં તે જોડાઈ. “સમાજમાં સમાનતા આવશે તો તે ગમે ત્યારે સ્ત્રીઓથીજ પહેલી તો આવશે.” સ્ત્રી જાતિ પ્રત્યે તેને સદય પક્ષપાત થયો.

ત્યાર પછી થોડે દિવસે વાંઘસરોયના આપઅખત્યાર હુકમથી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ ઝેરકાષ્ટે ઠરી અને તેવામાં એક દિવસ કેસરીઆ સાહીવાળી દેશસેવિકાઓ સાથે તે પશુ પકડાઈ ગઈ. તેને લાગ્યું: “જન્મજ મટી, જેલ જીવનનો અંગત અનુભવ તો મળશે.” પશુ અદાલતે તેને છોડી મૂકી, કારણ કે સેવિકાઓની યાદીમાં તેનું નામ નહોતું.

દિવાળીના તહેવાર આવ્યા અને ગયા, દેશ સમસ્તમાં દમનનીતિ પ્રખર થઇ પડી; ગ્રામ્ય પ્રદેશો પિંઢારાઓના જમાનામાં હોય તેવા દેખાવા લાગ્યા, અને શહેરો કાઠકાઠવાર પ્રતિપક્ષીઓએ આક્રમણ કર્યાં હોય અથવા ઘેરી લીધાં હોય એવાં ભાસવા માંડ્યાં

તેવામાં એક દિવસ તેને એક બંધ પત્ર મળ્યો; આતુરતાથી તેણે તેને જેમ તેમ ફેડ્યો; અક્ષર પોતાના પિતાના ઓળખીને હર્ષાન્વિત થઇ; બંધાં પાનાં ઝટ ઝટ ઉથલાવી ગઇ; તેમાં છેવટે એક પાતું તેણે તેના પિતાના અક્ષરમાં નહિ પણ અંગ્રેજીમાં “ટાઇપ” કરેલું જોયું. તેનું ભાષાંતર આ થાય:

“નાસક જેલ તા.....

“બાતુ,

“તમારા પિતા દેવજી જેઠા કહી નં...ન્યુમોનીઆથી સુજરી ગયા છે તે જણાવવા દિલગીર છીએ. મરતી વખતે તમારે માટે જેમણે લખેલો પત્ર આ સાથે જોડેલો છે.

લી. જેલ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ.”

આટલું વાંચતાં તેનાથી છુટે મોઢે રડી પડાયું, અને પલંગ પર પડતું નાખતાં હસ સાથે અચકાકા માથું ઝુટાયું, તેનું પણ તેને જ્ઞાન રહ્યું નહિ.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

મૃત્યુપત્ર.

ઘોડીવારે શુદ્ધિમાં આવ્યા પછી મોંહ માથું ઘોષ લીનાએ દેવજીભાઈનો પત્ર વાંચવા માંડ્યો. અક્ષરનો મરોડ તેમનો જ હતો; પણ માંદગી દરમ્યાન અતિ કઠુથી લખવું પડ્યું હોય તેથી, અથવા તો હાર્દિક કારણથી હોય પણ લીટીઓ બધી સરખી નહોતી, અક્ષર કરો કરો વાંકાચુંકા થઈ ગયા હતા, એક પર બીજા લખાયા હતા. લીટીઓમાં કસે કરો ખાલી જગ્યા રહી ગઈ હતી અને લગભગ બધાં પાનાં પર બહુએ ચમ્ચાર પીળચદા ગોળ ડાઘા પડેલા હતા. પત્ર નીચે પ્રમાણે હતો:-

“નાસક જેલ તા...

“બહેન લીના;

“તારા ઘણાખરા પત્રો મળ્યા છે; તું ખુશીમાં રહે છે એ જાણી હું રાજ થઈ છું. અમને કેદીઓને નિદાન અઠવાડિયે અઠવાડિયે પત્ર લખવા દેતા હોય તો કેવું સારું. છતાંય કેદીઓથી ન લખી શકાય એવું લખવા દેવાની જીવનની છેલ્લી ઘડીએ દરોગા સાહેબે મને રજા આપી છે તે માટે હું તેમનો આભાર માનું છું. મેં મારાં હૃદયમાં તારે વિષે કેટલીક ગુપ્ત હકિકતો જાળવી રાખી હતી...”

લીનાએ જણાસાપૂર્વક નીચલી લીટીઓ પર નજર નાંખી.

“પણ તે રૂબરૂ કહેવાનો પ્રસંગ મને જોઈતો હતો તેવો પ્રાપ્ત થયો નહિ. છતાં પ્રજ્ઞની કૃપા છે કે મને પત્ર લખવા દેવાની સદ્-

બુદ્ધિ તેણે દરોગા સાહેબને સુઝાડી, નહિતો સર્વ રહસ્ય મારાં જીવનના અંત સાથે નાશ પામ્યું હોત.

“એટા ! લીના, તું અંતઃજાળા નથી, તું મારી પુત્રી નથી. આ વાત મેં તને અગાઉ કહી હોત તો તારો મારા પ્રત્યેનો પ્રેમ ઓછો થવાનો નહોતો, તેવી મને ખાતરી હોવા છતાં તું મને તારો જનકજ માન્યા કરે તો સારું, એવો મારો મોહ હતો, લોભ હતો અથવા ધાર કે સ્વાર્થ હતો.”

“ત્યારે હું છું કાણુ ?” બ્રહ્મજ્ઞાસુને થાય તેવો પ્રશ્ન પોતાને બીજી જ્ઞાસાથી થયો જાણી તે મનમાં હતી.

“તને અચપણથી મેં પાળી પોષી ઉછેરી મોટી કરી. તને શિક્ષણ આપવાના લોભે મને પણ શિક્ષણ મળ્યું, તને ઉચ્ચ સંસ્કાર પાડવાની ઇચ્છાથી મારા પોતાના સંસ્કાર સુધર્યા, તને બ્રાહ્મણ પુત્રી રહેવા દેવાના અથવા તો બનાવવાના પ્રયત્નમાં હું બ્રાહ્મણ જેવો થઈ ગયો. તું બાળક હતી ત્યારે બુદ્ધિમાં હું બાળક જેવો હતો; તારો અને મારો આત્મવિકાસ સાથે થયો. કટલીક બાબતોમાં તું મારી શિક્ષક હતી, હું તારો શિષ્ય હતો. પાંચેક વર્ષ ઉપર એક વાર, યાદ છે ? તને સ્કુલેથી તેડીને હું આવતો હતો ત્યારે, તું વાતમાં ને વાતમાં બોલી હતી કે દેશનો ઉદ્ધાર કશાંમાં નહિ પણ કેવળ રાષ્ટ્રત્વની ભાવના ખીલવવામાં છે. એ વાક્ય તેં તો સહજજ ઉચ્ચાચું હતું, પણ મેં તેના ઉપર વિચાર કરીને મારો આચાર સુધારી નાખ્યો હતો. એ ભાવનાનાં બળથી હું આજે જોશમાં આવીને બેઠો છું, બંદે, મરવા પડ્યો છું. આ પ્રવૃત્તિને અંતે કે પરિણામે આપણી અસ્પર્શતા

તાત્કાલિક મટવાની નથી, ક્રાન્તિ કહો તેવી ક્રાન્તિ થવાની નથી, દલીલ કે શાસ્ત્રપુરાણનાં પ્રમાણોથી સંસાર સુધારા થતા નથી, એ માટેનો કંઈ કરી દેખાડયેજી છુટકો, વિગેરે વિગેરે તેં કહ્યું હતું તે મેં એક કાનેથી જાંભળી ને બીજે કાનેથી કાઢી નાંખ્યું નહોતું. આપણી કોન્ગ્રેસ રાષ્ટ્રત્વની આદર્શ ભાવનાના પાયાપર ચાલેલી હોવા છતાં તેમાં રાષ્ટ્રત્વની ભાવના વિનાના લાખો માણસ જોડાયેલાં છે, તે હું જાણું છું. હમણાં મારી સાથે જેલમાં બેસનારાઓમાંના કેટલાક એવા છે કે જેઓ આપણો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થશે ત્યારે પાછા સનાતની, રૂઢીચુસ્ત અને ધર્મોત્તમાઓના પૂતળાં બની જશે; પણ ક્યાં સુધી બેટા ? એવાઓને ખાતર આપણે આપણો આત્મ વિકાસ અવરોધીને સ્વાથી' થઈ જઈએ ? હવે મૂળ વાત. મેં કહ્યું તેમ તું મારી પુત્રી નથી. નથી અને બીજા કોઈની છે એમ સાબિત કરવાને મારી પાસે પૂરાવા પણ નથી. પૂરાવો આ મૃત્યુલેખજ. પૂરાવા એકઠા કરવામાં કેટલીક જોખમકારક મુશ્કેલીઓ હતી તેથી મેં તે જતા ક્યાં હતા, ઇ. સ. ૧૯૧૦ની સાલમાં એક દિવસ કારખાનામાંના મારા ઉપરિ નામે વામન જન-મેજ્યે અને પૂછ્યું કે 'છ સાત મહિના એક બચ્ચાં માટે તારી સ્ત્રી ધાવ રહેશે ? અને ખબર મળી છે કે તારું બાળક હમણાં ગુજરી ગયું છે.' મેં કહ્યું કે રહેશે, પણ બાળક ઉધરે ત્યાં સુધી તેને અમારે ત્યાંજ રાખવું કે જેથી આવજાવની નાહક અચ્છામણ નહિ પડે. તેણે હા પાડી. મેં સ્ત્રીની સંમતિ લઈને તે બાળક આપ્યું. તે તું. તું દોઢેક વર્ષની થઈ અને બોલવા ચાલવા શીખી તોય જનમેજ્ય તને લઈ ગયો નહિ. વરસ છ મહિના વધુ વીત્યા તો પણ તે બાળક

પાછું માગે નહિ. તેને મેં ધણીવાર કહ્યું ત્યારે એકવાર તેણે મને ખાનગીમાં કહ્યું કે 'એ છોકરી છે મનમથ કુમાર બોઝ નામના બંગાળીની; બોમ્બ નાંખવાના આરોપસર સરકાર તેને શોધે છે; અને મને પણ ખતર નથી કે તે ક્યાં છે.' મેં પૂછ્યું કે તેની છોકરી તમારી પાસે કેવી રીતે આવી ? ત્યારે તેણે કહ્યું કે 'તેની સ્ત્રી પણ ક્રાન્તિકારી છે. બેઉ જણ ગમે ત્યાં ગમે તે વેશે ફરતાં હશે. બાળકની જન્મળ નહાસભાગમાં ન ચાલે ધારીને તેને કાઢ મિત્રને સોંપી ગયાં હતાં. તને જેસા મળ્યા કરે છે કેની ? તું રહેવા દે ને છોકરીને તારે ત્યાં.' તે વખતે મને ઝાઝી ગતાગમ નહિ હોવાથી અને તું અમને બહુ પ્રિય થઈ પડેલી હોવાથી મેં લાંબી ચકચાર કરી નહિ. થોડા વખત પછી જનમેજનને પોલિસે પકડ્યો, પણ તેની સામે આરોપ પૂરવાર નહિ થવાથી તે છુટી ગયો હતો પણ કારખાનાંમાંથી તેની નોકરી ગઈ, અને મને તે ફરી દેખાયો નહિ. બાદ નવ વર્ષે સને ૧૯૧૯ની સાલમાં કાઢ બંગાળી જનમેજનને શોધવા કારખાનામાં આવ્યો હતો, પણ તેનું મુખ, તેની આંખ, તેનો ચાલવાનો ઠસ્સો વિગેરે જોઈ હું ચૂપજ રહ્યો. એ વખતે તું જાણે છે તેમ તારી મા-મારી સ્ત્રી-ગુજરી ગઈ હતી અને તારા સિવાય હું એકલો જીવન ગુજરી શકું તેમ નહોતું એ કારણથી અને બીજા પણ સંશયો આવવાથી હું તેને મળ્યો નહિ....'

લીના નિઃશ્વાસ નાંખી પત્રને નીચે હાળી આરામ ખુરશી પર પડી; દષ્ટિ હેંપ કરી ધડીબર વિચારમગ્ન રહી.

થોડી વાર પછી પત્રનો બાકીનો ભાગ લેણે વાંચવા માંડ્યો;...

“દીકરી લીના, તારા પ્રત્યેના સ્નેહને લીધે મેં તારાં ખરાં માતૃપિતાને શોધવાનો પ્રયત્ન નહોતો કર્યો એ હું કબુલ કરું છું અને તારી ક્ષમા યાચું છું. ક્ષમા એટલા માટે કે મારી પુત્રી તરીકે ઓળખાવાથી તું અસ્પર્શ્ય સમાજની વ્યક્તિ ગણાય અને તેથી સ્પર્શ્ય અને ઉચ્ચ જ્ઞાતિની વ્યક્તિ તરીકે સમસ્ત સમાજમાં ઉન્નત મસ્તકે માન સાથે ફરવાનું સ્વાતંત્ર્ય તથા જીવનના અમુક અમુક આનંદો અને લ્હાવાઓ કે જે તેઓના છે, તેઓ માટે છે અને જેની તું હકદાર છે તે અધાંથી મેં તને વંચિત રાખી છે...”

“તમે વંચિત રાખી કે હિંદુ સમાજે ?” લીના હોઠ પીસીને મનમાં બબડી.

“બહેન, દીકરા, લીના, તને ખબર પડી જાય કે હું તારો પિતા નથી, એટલે મારાથી તો પળવાર પણ જીવાય નહિ. તારો પિતૃસ્નેહ હું ક્યાં પામીશ ? કયે અવતારે પામીશ ? સંસારમાં આપણે જે એકલાં હતાં; તારું જીવન ઉછીનું લપ્પ હું જીવ્યો. નહિ તો જીવવામાં મને શો સાર હતો ? સમાજમાં કોઈ પૂછે નહિ, જ્યાં જન્મ્યો ત્યાં તિરસ્કાર ! તે પણ વિના કારણે, અથવા ફક્ત અંત્યજ હોવાથી જ. મનુષ્ય તરીકેના પ્રાથમિક હકોથી હું વંચિત રહ્યો તો રહ્યો પણ ઉમતી વયમાં તને પણ વંચિત રાખી. એક ચોપડી પર તેં એકવાર તારું નામ ‘લીના ડેવિડ’ એમ લખ્યું હતું; બીજી એક ચોપડી પર ‘લીના દેવશંકર’ એમ લખ્યું હતું. દીકરા, મારાથી ‘દેવશંકર’ નહિ થવાયું લેતી તું દરકાર રાખતી નહિ, પણ હું ‘મિસ ડેવિડ’ તો નજ થતી. મારા મૃત્યુલેખના પૂરાવાને આધારે તું કદાચ સ્પર્શ્ય થાય

તો તારાં ભાંડુઓનો વિચાર રાખજો. હું જેલમાં મરણ પામું છું તેથી તારા શોકને વધારીશ નહિ. મહાત્મા ગાંધીએ આપણને અપનાવી લીધાં છે; તેમનો સક્રિય આભાર માનવા, તેમણે આરંભેલી લડતમાં મેં અંપલાવ્યું અને પવિત્ર મરણ મેળવ્યું છે. મેં મારો સમાનતાનો હક જગતમાં નહિ તો જેલમાં પણ મેળવી લીધો છે. અહિં બધા દેને છે, હું દળું છું; બધા પથરા ફેડે છે, હું ફેડું છું; બધા ધાસ કાપે છે, હું કાપું છું; બધા રાખ પીએ છે, હું પીઉં છું. બધાનો પોશાક સરખો છે. બધાની ઉચ્ચનીચતા, સ્પર્શ્યસ્પર્શ્યતા ટળી ગઇ છે; બધાનાં નામ પણ નાણુદ થયાં છે. બધા માટે એકજ નામ છે. કેદી. બધા માટે એકજ સંજ્ઞા છે, નંબર. કેદખાનાના આદર્શ અને કાનુનો પ્રમાણે સમસ્ત સામાજિક અને રાજ્યદ્વારી બંધારણ ધડાત હોય તો શું ખોટું?...”

લીના પત્ર વાંચતી જાય અને આંખમાંથી ચોધાર આંસુ વહેતાં જાય. “દીકરા, મરતી વખતે તને શી સલાહ આપું? અને તારા કરતાં હું શું વધારે ડાહ્યા છું? તારામાં બંગાલની વિશિષ્ટ પ્રકારની દેશભક્તિનું લોહી વહે છે; તેને હવે પૂરજોસથી ઉછળવા દેજો. અંતરાયરૂપ હું જે અત્યજ હતો તે દૂર થાઉં છું. હવે સામાજિક સંકેતની લાગણી રાખીશ નહિ...”

“એટલે હું એકલી સ્પર્શ્ય થાઉં કેમ?” લીના જાણે પિતાના અક્ષરદેહ સાથે લડતી હોય તેમ તેના હોઠ ફફડયા.

“મારી પાછળ શોક કરી કતવ્યવિસ્ત્રાપ ન થતી, જેમ આ અવતારમાં મળ્યાં તેમ ફરીથી અનંતકાળતા અને અનંત બ્રહ્માંડના કોઇપણ ભાગમાં કોઇપણ સ્થિતિમાં આપણે મળીશું. પત્ર વાંચી રહ્યા પછી મારાં પ્રિય ભજનો ગાઇને દિલાસો મેળવજો. પ્રભુ તારે કસ્યાણુ કરે.”

પત્ર બાંજીએ મેલી હાર્મોનિયમ સાથે લીનાએ દેવજીભાઇને પ્રિય હતાં તે ભજનો ગાયાં; બપોરની માડીમાં તે નાસક ગઇ, દેવજીભાઇનો દેહાવશેષ મેળવ્યો અને તેની યોગ્ય ઉત્તરક્રિયા કરી.

પ્રકરણ ૨૭ મું.

ઉપસંહાર.

નવેમ્બર મહિનામાં દમનનીતિ ઉપર થઇ અને ડીસેમ્બરમાં તેથી ચ વધારે ઉપર થઇ. મુંબઇમાં બાબુ ગનુએ વિદેશી વસ્ત્રોના બહિષ્કારની ધગશમાં પ્રાણપાણ કયું. તેના મૃતદેહને પ્રજાએ અપૂર્વ માન આપ્યું; સન્નારીઓએ હતિહાસમાં પ્રથમજ વાર કકંટીને ખાંધ મારી, અને સન્નારીને હાથે અમિસંસ્કાર પામવાનું પ્રથમ સદ્બાજ્ય પણ બાબુ ગનુનેજ પ્રાપ્ત થયું. દક્ષિતવર્ગનો એ આશ્ચર્યો યુવક આત્મવિસર્જન કરી સામાજિક સમાનતાની ભાવનાનું અવહારમાં ભાન કરાવી આવ્યો ગયો.

સને ૧૯૩૧નો જાન્યુઆરી બેઠો. ખેડોરસદનાં સન્નારીઓ પર સિતમ થયો, દમનનીતિની ઉપરતા અસહ્ય કક્ષાએ પહોંચી, અને ચાલુ રહી. દ્વિતીય સ્વાતંત્ર્ય દિને ગાંધીજી તથા અન્ય આગેવાનોને બંધન મૂકત કરવામાં આવ્યા.

તા. ૬ ડી ફેબ્રુઆરીએ પં. મોતીલાલ નહેરુને દેહોત્સર્ગ થયો.

તા. ૫મી માચે ગાંધી-અરવીન સંધિ પર સહી થઇ.

તા. ૮મી માચે સર્વ રાજ્યદ્વારી કેદીઓ સાથે મણીલાલ પણ છુટીને મુંબઇ આવ્યો. ખોરીબંદરના સ્ટેશનપર લીનાને ઉભેલી જોઇ, તેની પાસે તે દોડી ગયો.

‘દેવજીભાઇ હજી નથી છુટયા ? તેમને લેવા આવ્યાં છો ને ?’ પૂછતાં તે કેદીઓનાં ટોળામાં દ્રષ્ટિ ફેરવવા લાગ્યો.

લીનાની આંખમાં ઝળઝળીયાં ભરાય આંખાં, ગદ્ગદ કંઠે તે બોલીઃ

“ચાલો, ઘેર જઈએ.”

“પણ રડો છો શા માટે ? આ નહિ તો ખીજી ગાડીમાં આવશે.”

“તે કોઈ પણ ગાડીમાં આવવાના નથી.” કહેતાં તેનાં આંસુ ખાળ્યાં રક્ષાં નહિ.

“જે હોય તે કહી દોને. કંઈ અશુભ થયું છે ?”

રટેશનની બહાર નીકળી ટેક્સી કરી તેઓ પરેલ ગયાં. રસ્તે લીનાએ દેવજીભાઈના દેહોત્સર્ગની વાત કહી.

તે સાંભળી મણીલાલ ઉદાસ થઈ ગયો. ઘેર જઈ ખુરશીમાં તે ઢગલો થઈને પડ્યો....ખેડે જણે અતિ આક્રંદ કયું”...

સાંજે લીનાએ તેને દેવજીભાઈનો મૃત્યુપત્ર બતાવ્યો. તે વાંચી મણીલાલ બોલ્યોઃ

“હું જાણીને દિલગીર થાઉં છું કે તમે દેવજીભાઈનાં પુત્રી નથી.”

“હું તેમના સિવાય કોઈની પુત્રી થવા માગતી નથી. આ પત્રનો હું નાશ કરીશ.”

“દેવજીભાઈના અક્ષર દેહનો નાશ ? તે હું કદી કરવા દષ્ટિ નહિ. તેને તો સ્મારક તરીકે સોનાનાં પતરાં પર મહાવવો જોઈએ...”

“વાર, તેમ કરીશું.”

“ચાલો હવે હું જાઉં; અત્યારે મારાથી અહિં ન રહેવાય...”

‘અમુક વખત તો આપણે અલગ રહેવું જોઈએ; પછી શુદ્ધિની..’

‘શુદ્ધિ શેની? તમે શુદ્ધ જ છો...’

‘તો પણ વિધિ તો કરવો જ પડશે...’

‘વાર, કરીશું; પણ લીના, જે પદ સાંભળવા હું તમારે બારણે
અઢી વરસ ઉપર અણુજોતો ઉભો રહ્યો હતો તે હમણાં પાછા નહિ
ગામ સંભળાવો?’

‘વા...ર, પિતાજીનું એ તો સૌથી માનીતું પદ હતું.’

લીનાએ ‘દૂધ પીએને મોરે ગોપાળલાલા’નું પદ ગાયું.

દેવજીભાઈનાં રૂમરણનાં કરણ પ્રસંગે કરણાબનક સૂરોથી
વાતાવરણ ધડીભર કરણ આંદોલનોથી ચરચરી રહ્યું.

શુદ્ધિપત્રક

અર્થનો અનર્થ થાય એવા પ્રકારની છપાઇમાં આવી મચેલી ફટલીક ભૂલોની નીચે મુજબ શુદ્ધિ કરવામાં આવી છે:-

પાનું ૧ છું, મથાળું 'ભારતીય સ્વરાન્ય' ને અદલે 'ધુધવાતો અમિ' વાંચવું.

પાનું ૪ થું, લીટી ૧૭ મી, 'બ્રાહ્મણો' અને 'વાણિકો' ને અદલે 'બ્રામણો' અને 'વાણિકો' વાંચવું.

પાનું ૧૮ મું, લીટી ૧૭ મી, 'હતી' ને અદલે 'ધડી હતી' વાંચવું.

પાનું ૨૯ મું, લીટી ૧૧ મી, 'આનોખા' ને અદલે 'નોખા' વાંચવું.

પાનું ૪૧ મું, લીટી ૧૬ મી. 'માનપત્રોનો' ને અદલે 'માનપત્રનો' વાંચવું.

પાનું ૭૫ મું, લીટી ૧૪ મી, 'કાકાજી' ની પાછળ 'કે' વાંચવું.

પાનું ૯૩ મું, લીટી ૩ જી, 'છનાં' ને અદલે 'છતાં' વાંચવું.

પાનું ૯૫ મું, છેલ્લી લીટી, 'કાયદક્ષી' ને અદલે 'કાયલક્ષી' વાંચવું.

પાનું ૯૫ મું, લીટી ૧૩ મી, 'કે જેની આખા સમુદાય ઉપર અસર થાય અને જેની આગમાં એમ વાંચવી.

પાનું ૧૨૯ મું, લીટી ૧૩ મી, 'તેતું' ની સાથે 'વણું'ન શબ્દ ઉમેરીને વાંચવો.

પાનું ૧૫૭ મું, લીટી ૧૮ મી, 'ટાળ્યાની' ને અદલે 'ટળ્યાની' વાંચવું.

પાનું ૧૯૨ મું, લીટી ૫ મી, 'દશ્યો' ને અદલે 'આ દશ્યો' વાંચવું.

ભાગ્યવતી આગમાં હોમાવાને તૈયાર રહેલા બંગાળના એ ભાગીરો,
મુઠીમાં મોતને લઈ ફરનારા એ નવયુવાનોએ જે બળીદાનો દિવસ
માતાને અપાંચુ કર્યા છે, તેનો પુરો ઇતિહાસ જાણવો હોય તો વાંચો—

કાન્તિની ચીનગારીઓ

ભારત માતાની મુક્તિ માટે માથાં મુકનારા—એ આમરથી દેશને
ખુણે ખુણે ફવી રીતે ચેતનની ચીનગારીઓ પ્રગટાવી, હરતે મુખડે
ફાંસીની દોરી સ્વીકારનારા અને સામી જાનીએ જોણીઓ ઝીલનારા
યુવકોનો કાન્તિકારી ઇતિહાસ રજુ કરતું પુસ્તક.

કીંમત ફક્ત રૂપિયા એક, પોસ્ટેજ ૪ આના વધુ.

ભારતનું ભાવી યાને એક કામદારની આત્મકહાણી

આ નાની સરખી સચિત્ર નવલકથા મહાન પુરુષોના વિચારો પ્રદર્શિત
કરવામાં કમાલ કરે છે, કામદાર મજૂરોની હાડમારી જાહેર કરે છે.
દુઃખોના વર્ષાદનો ચિતાર રજુ કરતું પુસ્તક

કીંમત આઠ આના, બહારગામ માટે ૯ આનાની ટીકીટ.

વિલાસ ઓફીસ,

૧૮૧, બજારગેટ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ.

ધર્મના બહાના હેઠળ વ્યભિચારો ખેલતા—જમાવતા દેવમંદિરના મહારાજોનાં ભોખાણાં રજી કરતી સામાજિક નોવેલ જોમાં

મંદિરના મહારાજો પોતાના ભોખા બકતો તેમજ બકતાગીઓને સોતેરી જળમાં કેવી રીતે ફસાવે છે, સ્વાથને ખાતર છુટ્ટી ડોકરીઓ મંદિરના મહારાજ પાસે કુમળી વયની બાળાઓને કેવી રીતે ફસાવી લાવે છે, ભોખા બકતોની અંધશ્રદ્ધાથી લાખો રૂપિયા દેવદ્રવ્યમાં જાય છે, તેનો મહારાજો કેવા કેવા દુરુપયોગ કરે છે, કુંવારી બાળાઓને ફસાવતાં પોતેજ પાથરેલી સોતેરી જળમાં ફસાતાં મહારાજોનાં કારસ્થાનો રજી કરતું

સમાજનો સડો સચિત્ર

ભાગ ૧-

જ્ઞાતિ પટેલોની જોહાડી, નિર્વાણનો ભેદ અને અગમનિગમની વાત, હરિચંદ રાગનો ધર્મ, નર્વાણ ચઢાવવાના બહાને વ્યભિચારના અંદા ચલાવતા મહારાજો, વિધવાનું શીયળબ્રહ્મ કરી, ગર્ભપાતનાં કાળાં કર્મો અને ખૂનનાં કાવત્રાં, તેમજ વેશ્યાની દલાલી, તેમજ અનેક જાતનાં બાંકર કાળાં કામો અને છેવટ કોટ' દરબારમાં મહારાજનાં પોગળ ખુલ્લાં થતાં તેનો કેવો ખુરો અંજનમ મળે છે, તેનો પુરેપુરો ચિતાર રજી કરતું અમોલ્યું પુસ્તક—જરૂર વાંચો, પાકું બાઈન્ડીંગ, ઉંચા આટ' ૧૫૨, ૨૨૫ પાનાં

બે ભાગના રૂ. ૩) વી. પી. પોસ્ટેજ ૮ આના વધુ.

વિલાસ ઓફીસ,

૧૮૧, બજારનોટ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ.

(બીજાં પુસ્તકો માટેનું સુચીપત્ર મંગાવો.)

